

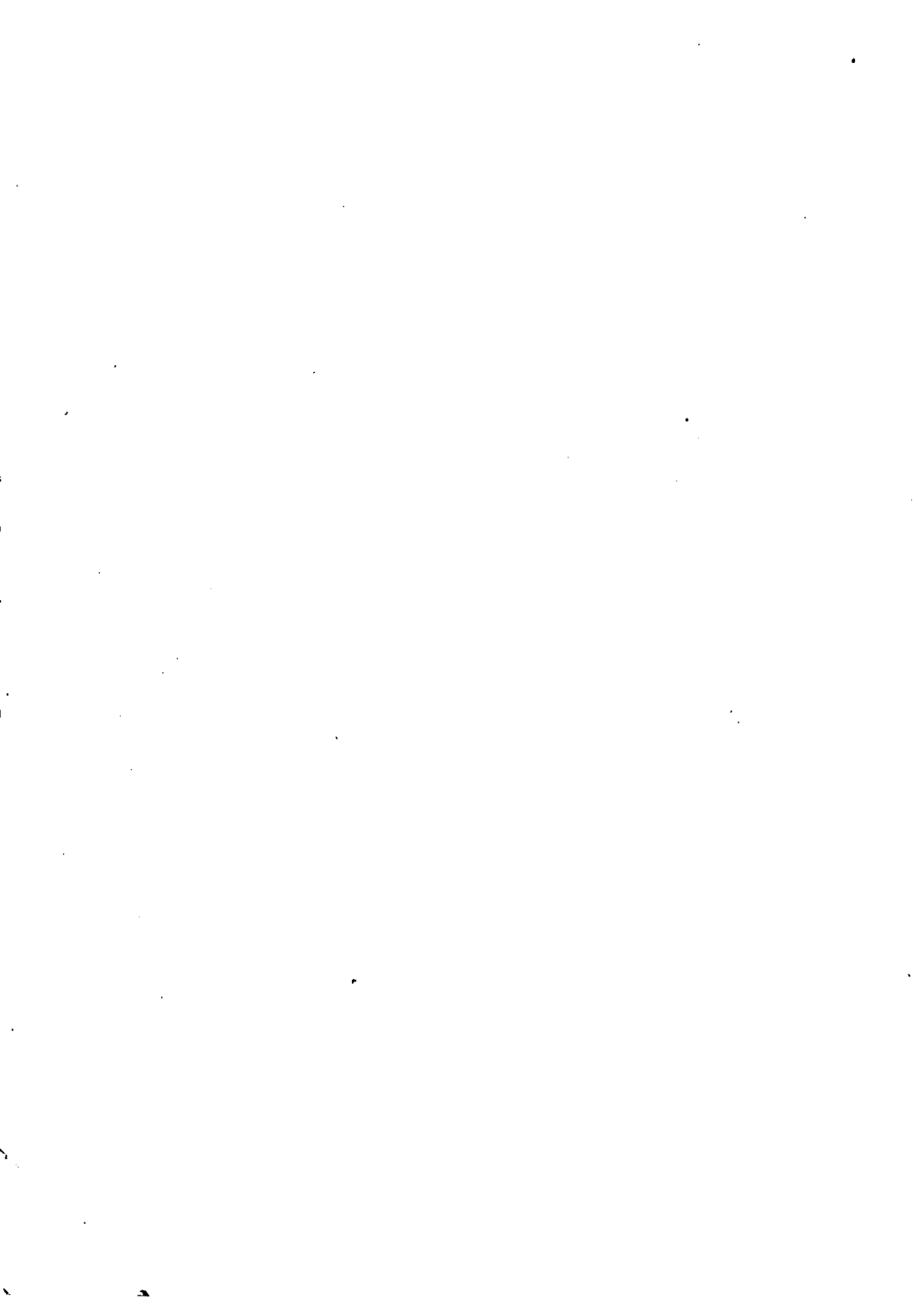
57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1987 / 1.

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1987

1. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Incze Miklós

TARTALOMJEGYZÉK

Pintérmé Vigh Éva: Udvar és udvari ember a 16. századi Itáliában	3
Hermann Kellenbenz: Az itáliai nagykereskedő és a reneszánsz . .	16
Carlo M. Cipolla: Itália hanyatlása	34
Gérard Delille: Fejlődéstípusok a Nápolyi Királyságban a 17–18. században	40
Mucsi Emese: Egy könyv – kétszáz év távlatából	61
Tamási Erzsébet: A régészet és a történeti földrajz szempontjai az angol faluközösség kutatásában	84
Folyóiratrepertórium (Válogatás az 1983–1984. évek külföldi folyóirataiból)	107

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK.
II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József
nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a HELIR 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30.— Ft

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

8616877 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

UDVAR ÉS UDVARI EMBER A 16. SZÁZADI ITÁLIÁBAN

Az udvar-jelenség a Cinquecentóban

Az olasz történelem egyik legellentmondásosabb és rendkívül eltérően értelmezett korszaka a 16. század, a Cinquecento. Az előző század végén a gazdag városok, a kereskedelmi, gazdasági, pénzügyi prioritás, a sokoldalú reneszánsz egyéniségek kimagasló kulturális tevékenysége, Európa minden akkori hatalma fölé helyezte Itáliát, amelynek politikáját öt nagy városállam – a firenzei és velencei köztársaság, a nápolyi királyság, a pápai állam, valamint a milánói fejedelemség – irányította. Az öt nagy városállam mellett seregnyi kisebb köztársaság, fejedelemség létezett, amelyek a pillanatnyi érdekeknek megfelelően csatlakoztak az egymással állandóan ellenségeskedő fejedelemségek „örök” ligáihoz. Az Itáliára jellemző széttagoaltság és egyes olasz városok idegenbarát külpolitikája lehetővé tette a nagy monarchiák (Spanyolország, Franciaország) számára azokat a hódító hadjáratokat, amelyek az uralkodóházak expansionista törekvéseit segítették. VIII. Károly francia király 1494-ben, XII. Lajos 1499-ben indított hadjáratot; e hadjáratok alapjaiban ingatták meg az egész olasz politikai rendszert. A spanyol monarchia már korábban biztosította magának a Nápolyi Királyságot, és amikor a Habsburg-ház V. Károly révén örökölte Spanyolországot, az új spanyol–osztrák hatalom Itália feletti fennhatóságra törekedett, és Franciaországgal olasz területeken folytatott kemény harcok árán el is érte azt. Az itáliai városok és udvarai politikájának csődje, a függetlenség elvesztése viszonylag rövid idő alatt bekövetkezett: 1530-ban VII. Kelemen császárrá és Itália királyává koronázta V. Károlyt. Az olasz államok legnagyobb része – élükön a fejedelmekkel, nagyhercegekkel – spanyol befolyás vagy fennhatóság alá került.

Itália politikai autonómiájának elvesztéséhez gazdasági-kereskedelmi regresszió is társult. A 16. századtól kezdve a Közép- és Távol-Keletre irányuló kereskedelem az Afrika körüli óceáni útvonalon bonyolódott le, és az amerikai földrészsel meginduló kereskedelem is az Atlanti óceán partján lévő városok kereskedelmi-gazdasági fejlődését segítette elő. Másrészt a török előrenyomulása és állandó háborúskodása Spanyolországgal és az olasz államokkal hozzájárult ahhoz, hogy az olasz városállamok

– különösen Velence – tengeri kereskedelme hanyatlásnak indult. Az iparból és kereskedelemből kivont tőke gazdasági stagnáláshoz, majd a század második felétől a termelőerők regressziójához vezetett. A 16. században az olasz társadalom refeudalizálódása következik be. „Ebben a feudális és spanyolos, gazdaságilag hanyatló és politikailag szolgáskorba döntött Itáliában a katolikus egyház nagyon megnövelte befolyását.”¹ A reformáció valóban nem ölthetett tömegméreteket, az egyház is erősítette karitatív tevékenységét. A tridenti zsinat után – az udvarok beleegyezésével és támogatásával – magához ragadta az olasz szellemi élet nagy részének ellenőrzését és irányítását. Itália tehát nem csak a nagy felfedezésekből maradt ki, hanem a 16. század nagy szellemi mozgalmából, a reformációból is.

Itália széttagoeltságából következően a félsziget tizennyolc² fejedelmi udvara központi szerepet játszott a 16. századi olasz történelemben és kultúrtörténetben még akkor is, ha eredetüket, irányulásukat, politikai súlyukat tekintve különféle udvarokról van szó. A sajátos olasz viszonyok következtében az udvar-problematika igen összetetten, olykor egymásnak ellentmondóan jelentkezett. Ugyanakkor éppen a milánói, torinói, pármái, ferrarai, firenzei udvar, a nápolyi királyi udvar vagy a (lényegét tekintve tulajdonképpen udvarként értelmezhető) Velencei köztársaság eltérő sajátosságainak komplex vizsgálata vihet közelebb bennünket az udvar-jelenség történelmi-társadalmi-kulturális szerepének tisztázásához.

A 16. századi olasz udvarok a korszak egészének interdiszciplináris tanulmányozásával értelmezhetők. Az udvarral kapcsolatban számos olyan kérdés vetődik fel, amelyek megválaszolására a szorosan vett történelmi ismeretekeken túl, bár ezekkel összefüggésben, gazdaságtörténeti, politikaelméleti, kultúrtörténeti, általános eszmetörténeti vonatkozókat és elméleteket is figyelembe kell venni. Így ha csak szemantikailag akarjuk is megérteni az udvart, mindenekelőtt funkcióinak *pluralitásával* kell számolnunk. Az udvar ugyanis – különösen a bennünket érdeklő korszakban – nemcsak intézmény volt, amelyet a történelmi kontextusból kiszakítva, díszes keretként érdemes vizsgálni. A korabeli társadalom egészét átfogó szervező-irányító szervezet volt, vagyis *olyan földrajzi, politikai, szellemi, kulturális, szociológiai entitás, amelynek középpontjában az abszolút hatalommal felruházott fejedelem, nagyherceg állt*. Az államigazgatás konkrét intézménye, ahol a határozatokat, döntéseket hozták. Szellemi entitásával kapcsolatban fontos tényező az

egyház szerepe, különösen a tridenti zsinat után. A teológiai, ideológiai problémákon túlmenően az udvar valóban szellemi közösséget feltételez, vagyis – legalább a látszat erejéig – a fő ideológiai kérdésekről azonosan gondolkodó embereket.

Az udvar kultúraszervező tevékenysége három lényeges momentumon keresztül jut érvényre: az udvar politikai hatalmát, kulturális jelentőségét szimbolizáló *építészet* révén, a közvetve-közvetlenül támogatott *kulturális intézmények* (akadémiák, színházak rituális ünnepek stb.) révén, és *sajátos művészeti tevékenységek* (írók, költők, zenészek, történetírók) támogatásával. Röviden megfogalmazva: „az udvar a társadalmi közösség által ismert és elfogadott állam szimbolikus képe”³. André Stegmann e lényegretörő definíciója valójában csak a 20. századi ember számára kifejező meghatározás. A tárgyalt korszaknak ugyanis még nincs pontosan körülhatárolható állam-tudata, hiszen a politika, mint önálló tudomány éppen a 16. században, Machiavellivel kezdődik és a század vége felé jut el komoly elméleti kidolgozás igényéhez az államrezon irodalommal.

E mindenképpen releváns metodológiai probléma mellé periódizációs kérdések is társulnak. Az általánosan elfogadott periodizációt figyelembe véve a 15. századtól a francia forradalomig terjedő időszakot szokás az európai udvarok fénykorának nevezni, vagyis az *Ancien régime* azon évszázadait, amikor az udvar az európai civilizáció egyik legjellegzetesebb oldalát jelentette. Ami az itáliai udvarokat illeti, fénykoruk, nem kis időbeli eltéréssel, a 15–16. századra tehető.

A 16. századi olasz udvarok tanulmányozása során természetesen felvetődik a kérdés, hogy lehet-e, és hogyan lehet általános elméleti modellt létrehozni. Mi az, ami közös valamennyi 16. századi udvarban? Melyek a lényegi és melyek a járulékos elemek? Vagy egy bizonyos, történelmi és kulturális szempontból jelentős udvar tipológiája mennyiben lehet általános érvényű konklúziók forrása? Hogy ezekre és ezekkel kapcsolatban felmerülő kérdésekre ne a megfelelő történelmi rálátással bíró elméleteinkkel és az udvar-definíció adta lehetőségek részletes kifejtésével válaszoljunk, érdemes a humanisták, a reneszánsz és a barokk kor szemtanúinak udvarról alkotott véleményét is figyelembe venni. Hiszen az udvar, mint centralizált központosított hatalom egyben az a színtér is, ahol a hatalomról, az azt gyakorló emberekről szóló értekezések létrejöttek.

A humanista udvar-felfogás szerint az udvar olyan totális civilizációs jelenség, ahol a hatalom és a kultúra látszólag békésen megfér egymás mel-

lett. A humanista mitizálással egybekötött történeti leíró paradigma természetesen nem kedvezett a kritikai értékelésnek. A 16. század nagy olasz történetírói (Machiavelli, Guicciardini, Sarpi) már úgy „mesélték” el az eseményeket, hogy az események mozgatórugóira is magyarázatot kerestek. Természetesen, az Itália békéjét híres egyensúlypolitikájával biztosító Lorenzo de’ Mediciről és Európa szerte hírnévként örvendő udvaráról, nosztalgiával, még Machiavelli is így írt a Firenze történetében: „Igyekezett bővíteni és szépíteni szülővárosát..., ügyelt a város jólétére, a nép egységére és a nemesség megbecsülésére. Roppantul kedvelte a tudós elméket, támogatta a nagy műveltségű embereket... Lorenzo gyönyörűségét lelta az építészetben, a zenében és a költészetben, számos költeményt írt...; halála után burjánzásnak indult a gaz, amely gyomláló hiányában tönkretette, és még ma is fojtogatja Itáliát”.⁴ Az egyre fokozódó politikai bajokkal, amelyeknek látványosan szomorú, szinte jelképes eseménye az 1527-es „sacco di Roma” (Róma kifosztása), bázisát vesztette az itáliai udvarokat és fejedelmeit dicsőítő történetírás, átadva helyét annak a demisztifikáló realizmusnak, amely már „bűnös udvarokról” beszél, ahol a természetesség helyébe a kifinomult mesterkéltetés lép. A történetírás tehát érzékenyen reagált a megváltozott helyzetre, mégis, az olyan műfajok, mint az értekezések, jelentések, levelek stb., – bár nem egyszer erősen szubjektív indítással – mutatják meg a 16. századi udvar igazi képét. Bármilyen is legyen az udvar, mindenképpen a személyes szabadságot korlátozó intézménynek tekintették. A fél Európával levelezésben álló Pietro Aretino 1538-ban megjelent Della Cortejében ezekkel a szavakkal próbál lebeszélni egy udvari szolgálatba állni kívánó fiatalembert: „Minden udvar nem csupán rágalmazás, hanem szegénység és nyomorúság színtere is”.⁵ Torquato Tasso, aki Aretinónál kétségtelenül jobban ismerte az udvari élet minden oldalát, lényegesen filozófikusabb *Il Malpiglio, ovvero della Corte* (1583) című dialógusát a megváltoztathatatlan társadalmi viszonyokba való belenyugvás jellemzi. Az udvar, mondja, „dicsőségre egybegyűlt emberek kongregációja”.⁶

Szimbolikus értékűnek vélek két értekezést, Baldassare Castiglione 1515 körül írt *Libro del Cortegiano*-ját (Udvari ember) és Giovanni Botero 1581-es *Della Ration di Stato*-ját (Az államrezonról). A két mű az udvarjelenség folyamatban történő szemléléséhez segít hozzá. Az Udvari emberben az udvar mint a kultúra színtere jelenik meg elsősorban, míg néhány évtized múlva – az ellenreformáció már kiteljesedett szellemi hegemoniája idején – az udvar mint politikai centrum jelentősége kerül

előtérbe. Azaz az udvar *image*-változásáról van szó. Az udvarok igazi politikai arculatáról a 16–17. sz. államrezon irodalma ad teljesebb képet.

Az udvari ember és tevékenységformái

Az udvarok központi alakja természetesen a fejedelem, a herceg volt, aki abszolutisztikus módszereivel meghatározta az egész udvar politikai-gazdasági-kulturális arculatát.⁷ A Cinquecento udvaraiban – annak funkcionálását elősegítendő, fényét emelendő – jelentős szerepet játszottak az *udvari emberek*⁸, azaz a korabeli értelmiség. A 16. századi értelmiségről legalább annyi ellentmondásos, gyakran csak a moralizálásban kimerülő észrevétellel találkozunk, mint tevékenységük színtere, az udvar kapcsán. A leggyakrabban felemlgetett negatív vonásuk a *kozmpolitizmus*. Az olasz értelmiség kozmpolitá (és egyben regionális) jellege nemcsak a 16. századtól szembeszökő tény. A 15. század nagy humanistái – sőt már maga Petrarca is – a tudás univerzális jellegét hangsúlyozták. Giovanni Pontano jegyezte meg a század közepén, hogy a művelt, humanista ember bárhova is megy, erényeit mindenhová magával viszi. Jacob Burckhardt *A reneszánsz Itáliában* című könyvében utalt arra, hogy a reneszánsz értelmiség kozmpolitizmusa nem azonos az *ubi bene, ibi patria*-féle világpolgársággal: „A világpolgárság... a műveltség minden olyan korszakának ismertetőjele, amelyben új világokat fedeznek fel és a régi-
ben már nem érzik magukat otthonosan.”⁹ Ugyanakkor a többi, a korabeli értelmiséget etikailag elítélő véleményben (az udvari emberek a politikai és a vallási hatalom eszközei, „ügynökei”, nem „organikus” jellegűek, stb.) van némi realitás, bár kiszakítva politikai tevékenységüket egyéb társadalmi és kulturális tevékenységinek sorából, szükségszerűen hanis ítéletekhez vezet. A Cinquecento udvari embere egy olyan „új és más, a humanista hagyományhoz erősen kötődő kulturális típus, aki műveltségét már olyan feladatok, tevékenységek és hivatások révén kívánja hasznosítani, amelyek egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a történelmi körülmények gyökeres megváltozásával”.¹⁰ Cesare Vasoli e definíció erejű megfogalmazásából is kitűnik, hogy az udvari ember, aki kulturális eredetét tekintve a 15. századi humanisták leszármazottja, a sajátos olasz történelmi helyzet teremtménye. Általában a közép- és a kismemesség sorából kerültek ki, de ugyanolyan szellemi felkészültségű polgárok is

udvari szolgálatba léphettek. Általában mégis jellemző, hogy az arisztokrácia a műveltség terén is zárt vezető réteget alkotott.

Az udvari ember tipológiájának megalkotása szempontjából a Cinquecento irodalmának alapvető könyve Castiglione már említett Udvari ember című értekezése, amelyet ma kétségtelenül más aspektusból is érdemes olvasni, mint ahogyan az Ancien régime udvaraiban tették. Az értekezés ugyanis nemcsak az udvari értelmiség viselkedési kódexe, nemcsak az udvari titkár, író, diplomata kulturális-etikai modellje, hanem egyfajta társadalomrajz, amelyből a 16. század politikai valóságára vonatkozó adalékokat is kiolvashatunk a nosztalgikus, idealizált urbinói udvar ábrázolásakor. Hogy milyennek is kellett lennie az igazi reneszánsz udvari embernek? Maga a szerző, „el mejor caballero del mundo” (mondta róla állítólag V. Károly) életrajza, politikai, írói tevékenysége jó példa lehet e típus, e totális emberkép megrajzolására. Elsősorban a politikai életben, a diplomáciában jártas, de széleskörű kulturális érdeklődése, amely Róma romjainak restaurálásától az olasz nyelvi vitáig terjedt, értekezése, költeményei és történelmi forrásértékű levelezése együttesen jellemzik a kor értelmiségének funkcióit és irányulását.

Az olasz udvari ember kiváló kulturális neveltetésével nemcsak az olasz, de diplomataként, irodalmárként, az európai udvarok szellemi arisztokráciájának is modellje volt, azzal az alapvető feladattal, hogy „minden indokolt dologban szolgálja fejedelmét oly módon, hogy attól kegyet kapjon, másoktól dicséretet”¹¹. Minden megnyilvánulására egyfajta könnyedség, természetesség, azaz „*grazia*” (*kellem*) volt jellemző, amely klasszikus műveltséggel, a világ dolgaiban való jártassággal párosult: „miután többször elgondolkodtam azon, vajon miből is születik ez a kellem... olyan univerzális szabályt találtam, amely érvényes minden emberi dologban, amit tesznek vagy mondanak: vagyis amennyire lehet, el kell kerülni a mesterkéeltséget, akár egy meredek és veszélyes szirtet; vagyis, talán egy új kifejezéssel élve, mindenben egyfajta fölényt kell mutatni, ami elfedi a mesterfogásokat és úgy mutatja a véghez vitt vagy kimondott dolgokat, mintha azok fáradozás nélkül jöttek volna létre... azt lehet igazi mesterfogásnak mondani, ami nem látszik annak”¹² – írja Castiglione. A 16. századi olasz értelmiség-ideál átmenetet alkotott a humanista és az univerzális reneszánsz személyiség, valamint a Cinquecento végétől megjelenő „barokk hős”, a barokk udvari ember között. Baltasar Gracián Oráculo manual-jában (Az életbölcesség kézikönyve) a tökéletesen kifinomult barokk egyéniség típusjegyeinek körvonalazása-

kor is utal a természetesség, azaz annak látszatának fontosságára: „minél jobban csinálunk valamit, annál kevésbé szabad látszania a szándékos-ságnak, hogy úgy tűnjék, mintha természetünkből fakadna a teljesítmény.”¹³ A reneszánsz kellemről sem feledkezik meg, átörökítve azt a barokk udvari emberre: „Kecses légiesség mindenben. A tehetség élete, a beszéd lélegzete, a cselekvés lelke, a kiválóságok kiválósága. Minden más tökély a természet ékessége, de a fesztelenség maga a tökély, mely még az észjárásban is tükröződik. Javarészt tudomány ez, és csak kisorszt tudható be a tanulásnak, mert még a nevelésnek is fölötte áll. Túl megy a könnyedségen, és a bátorságot is eléri, előfeltétele a nyűgnélküliség, melyet tökéletességgel pótol... Az ügyek elintézését diplomatikusan meg rövidíti, és művelt formában kihúz minden csávából.”¹⁴

Az ideális udvari emberről szóló bőséges értekezés irodalma számos más részletkérdést is érint. Arra a kérdésre, hogy milyen is volt valójában az udvari ember, milyen lehetőségei és kötelezettségei voltak, milyen kapcsolatban állt a hatalommal, egy-egy kultúrtörténeti szempontból kimagasló egyéniség (mint Castiglione, Ariosto, Bembo, Tasso az olaszok, Garcilaso, Boscán, Antonio de Guevara a spanyolok közül) életének és tevékenységének részletes történeti-filológiai elemzésével válaszolhatunk.

Az udvari értelmiség, a politikai életben való érvényesülését tekintve, gyakorlatilag két lehetőség között választhatott: egyrészt az olasz udvarok között, de főleg a nemzetközi diplomáciában vállalhatott feladatokat. A másik – és a század folyamán egyre jellemzőbb – lehetősége a pápai szolgálatba állás. Érdekes megfigyelni, hogy Castiglione *Udvari emberé*-ben a párbeszélő felek, miután elhagyták az értekezés színhe-lyéül megjelölt urbinói udvart, néhány év múlva már dózseként, érsekként, püspökként, kardinálisként, pápai titkárként folytatták tevékenységüket, maga Castiglione pápai nunciusként élt V. Károly madridi udvarában. Az udvarok, amelyek Tasso szavaival „a korrallal változnak”, minden bizonytalannal nem nyújthatták már azokat a lehetőségeket a kimagasló képességű emberek számára, ahol kamatoztathatták volna univerzális felkészültségüket. Az egyházi állam volt az egyetlen valódi hatalom Itáliában a Cinquecento közepétől, amely az aktív, kifinomult diplomáciai érzékkel rendelkező olasz értelmiség számára a politikai életben való nemcsak lát-szat-részvételt jelentett, de a történelmi események bizonyos befolyáso-lását is lehetővé tette.

Az olasz értelmiség tekintélyes része számára azonban az udvar és vonzaskörzete maradt – alternatívák nélkül – az egyetlen méltó hely.

ahol, tekintve az udvar mecénás szerepét, szellemileg hasznos tevékenységet folytathatott. A képzőművészetek és az irodalom, de a történetírás és a politikai értekezések nagy részére is jellemző, hogy az udvarban, udvar számára létrehozott és ott is „fogyasztott” kulturális termék. A kultúra szervezésekor az udvar ezoterikus színtérré válik, amely *volens-nolens* elrejtí valós anyagi-szellemi oldalát, és a külső szemlélő számára titokzatos, szublimált vagy egyszerűen csak teátrális képét mutatja a dicsőítő irodalmon, a mitikus képeken keresztül a címerek szimbolikus, ikonológiai ábrázolásáig. Amedeo Quondam szavaival szólva az udvar olyan „tükör, amelyben az irodalom nárcisztikusan szemléli önmagát.”¹⁵

Az udvari szolgálatban álló irodalmár vagy politikus író legkülönbébb alkotásaira jellemző, hogy a kor kitermelt demisztifikáló irodalmat is és nemcsak a történetírás, vagy a történetírásba burkolt politikai irodalom terén. 1539-ben jelent meg Antonio de Guevara Itáliában is rendkívül olvasott könyve a *Menosprecio de corte y aabanza de aldea* (Az udvar megvetése szemben a falu dicséretével), amelyben a mindig udvari környezetben élő szerző arra int, hogy a legjobb lenne megelégedni a vidéki élet kínálta nyugalommal, távol a társadalmi összetűzésektől, a túlzott udvari ambícióktól és intrikáktól. A vidéki nyugalom, a klasszikus-humanista *otium*ban folytatott szellemi tevékenység Petrarca-féle ideális autonómiája csupán fiktív választási lehetőség volt az értelmiség számára: egyik mecénás vagy egy másik, egyik udvar vagy egy másik udvar között választhattak. Egyfajta „*nec secum, nec sine te*” kapcsolat volt ez, hiszen az udvar a létfeltételeket jelentette. Ariosto, bármennyire is igyekezett dicsőíteni a D'Este családot, egyik szatírájában így ír:

Io, per la mala servitude mia,
non ho dal Cardinale ancora tanto
ch'io possa fare in corte l'osteria.¹⁶

És még mindig Ariosto e szatírájánál maradva, egy másik idézetet is érdemes megjegyezni, mivel ez az udvari ember és ura, vagyis a hatalom kapcsolatára utal:

Pazzo chial suo signor contradir vole,
se ben dicesse c'ha veduto il giorno
pieno di stelle e a mezzanotte il sole.
...
e chi non ha per umiltà ardimento
la bocca aprir, con tutto il viso applaude
e par che voglia dir: — anch'io consento.—¹⁷

E néhány sor mindenestre realiztikusabb képet fest, mint a moralizáló értekezések nagy része, amelyekben az udvari ember cselekvési, engedelmességi határa addig terjed, amíg az nem mond ellen a becsület, a tisztesség, a hasznosság kritériumainak. Fő feladata természetesen az volt, hogy mindenben szolgálja fejedelmét, tudásával, tehetségével udvarának fényét, hírnevét biztosítsa.

Az udvar-jelenség értelmezése a 20. század olasz historiográfiájában

A 19. és részben még a 20. századi olasz történetírás is nem kevés előítélettel, preconcepcióval találta magát szemben, és az előítéletek egy részét át is vette, amikor a reneszánsz udvarok történelmi-társadalmi kérdését fejtegette. Egyes fejedelmek vagy udvarok idealizálástól sem mentes képe mellett jobbára negatív, következetesen elítélő vélemények jellemezték a 19. századi történetírást. Nem véletlenül, hiszen a Risorgimento, az olasz egységért és polgári haladásért folytatott évszázados küzdelem tetőpontján a 16. századot a hanyatlás, a szolgaság korának tekintették, amikor a polgári ideálok eltűnésével, az arisztokratikus szellem térhódításával párhuzamosan Itália legnagyobb része idegen uralom vagy fennhatóság alá került, minek következtében az elspanyolodás veszélye fenyegette a félszigetet. A 19. század második felében győzedelmeskedő burzsoázia a középkori, gazdasági-politikai eredményeit tekintve jelentős kommunális hagyományokban kereste és vélte megtalálni történelmi önigazolását, dicsőítve ezzel a prekapitalista szellemet megtestesítő kort. A fejedelmi udvarok véget vetettek a polgárság politikai primátusának. A 19. századi polgári felfogás így a késő reneszánsz udvarokat csak úgy látta és mutatta be, mint intrikák, hedonizmus, összeesküvések, árulások, nemtelen szenvedélyek színterét. Természetesen nem lehetett figyelmen kívül hagyni azt aényt, hogy a 15–16. századi olasz udvarok kultúraszervező tevékenysége, a híres mecénás-fejedelmek nagy mértékben elősegítették a humanista gondolkodás és az egész reneszánsz olyan virágzását, amely, mint ismeretes, szellemi hatását tekintve egész Európára kisugárzott. Pasquale Villari, a múlt század jelentős történésze, elismerve a nagy horderejű eszmei, művészeti hagyományt, amelyet a reneszánsz kor udvarai közvetítettek, elsősorban etikai szempontokat vett figyelembe álláspontja kialakításakor. A művelődés szempontjából olyan nagyra becsült reneszánsz egyéniség etikailag elítélendő: „Az olasz rene-

szánsz embere, amennyire mély egoizmus volt rá jellemző, általános érdekek erkölcsi vezérlése nélkül ... csak és mindig egyéni hasznával törődve, mindent az anarchiára, romlásra vetett volna vissza, ha szelleme, nagy műveltsége, művészet és tudomány szeretete, a valóság objektív tanulmányozása nem mentették volna meg, legalábbis részben, a társadalommal együtt, amelyhez tartozott.”¹⁸ Dante sorai visszhangoznak ebben a megállapításban:

Sempre la confusion delle persone
Principio fu del mal della cittade.¹⁹

A 19. század nagy irodalomtörténésze, Francesco de Sanctis is – az udvari irodalomról és jeles íróiról szólva – gyakran inkább etikai mintsem esztétikai ítéletet alkot: „Az irodalmárok úgy tettek, mint a szerencselovagok: azt szolgálták, aki jobban fizetett; a ma ellensége a holnap védelmezőjévé vált.”²⁰

E kitekintés a 19. század általános udvar-felfogására szükséges ahhoz, hogy századunk olasz historiográfiája szemléletében bekövetkező módosulásokat és alapvető változásokat jobban érzékeljük. A 19. század negatív etikai ítélete tovább élt még századunk első felében, de már olyan történelmi, társadalmi tényezőkből kiinduló kutatásokkal párhuzamosan (Croce, Chabod, Gramsci), amelyek a reneszánszról és udvarairól alkotott mai felfogásunk alapjait képezik. 1928-ban Michele Scherillo még így írt az olasz reneszánsz udvarokról: „művészileg ugyan gazdagították Itáliát, de politikailag tönkretették.”²¹

Benedetto Croce a 16. századi olasz és spanyol történelem, irodalom és politikai irodalom alapos ismeretében a politika és a kultúra szintézisében értékelte az udvarokat és a korabeli értelmiség irányulását.

Federico Chabod reneszánszról, Machiavelli politikai nézeteiről és általában a kor politikai gondolkodásáról szóló írásaiban természetesen az udvar és az udvari ember problematikája is előtérbe kerül. Chabod rámutatott, hogy a 15–16. század fordulójától az olasz társadalmi, politikai átalakulás a polgár udvari emberré váló „átmenésében” követhető nyomon, mivel jelzi „azt a fejlődési vonalat, amely a Quattrocento-végi savonarolai Firenezt a nagyhercegi udvarhoz vezette.”²² Ezt a megállapítást figyelembe véve nem is annyira az udvari embernek az udvar által elvárt, sőt megkövetelt tulajdonságai jellemezhetik a kort, hanem már maga az udvari ember megléte is.

Antonio Gramsci a 16. század ellentmondásos mivoltára utalva így fogalmaz: „És miért ne lenne a Cinquecento ellentmondásokkal teli?...

Nincs talán ellentmondás Alberti és Baldassar Castiglione mint ember között, a jóra való ember és az 'udvari ember' között?"²³ Itt bizonyos találkozási pont fedezhető fel Chabod és Gramsci között, amennyiben mindketten, a társadalmi változások alakulásában, fontosnak tartják a mindenkorai társadalomban uralkodó modellt, vagyis embertípus jellegzetességeit. Gramscinál ez nyilvánvaló az alábbi megjegyzésében is: „az udvari ember... egy másfajta társadalmi típus, mint modell, előtérbe kerülését jelzi, amely nem a kommunális köztársaságok polgára.”²⁴ A Quattrocento és a Cinquecento embere közötti alapvető különbségre utal Gramsci, amikor Leon Battista Alberti, Baldassare Castiglione és Machiavelli nevét és pályáját emeli ki, akiket „a három legfontosabb írónak tartok, hogy a reneszánsz életet az 'ember' szempontjából és erkölcsi, polgári ellentmondásaiban tanulmányozzuk. Alberti a polgárt képviseli, Castiglione a nemes udvari embert, Machiavelli... megpróbálja a polgárok (köztársaságok) és a fejedelmek politikai törekvéseit organikussá tenni.”²⁵

Az *Udvari ember* szerzőjét, Castiglionét és a *Fejedelem*-ét, Machiavellit gyakran állították egymás mellé és még gyakrabban egymással szembe. A Castiglione–Machiavelli dichotómia annál inkább releváns, mivel a két mű egy időben született és mindkettő évszázadokig az uralkodó osztályok kézikönyve volt a felvetett és részletesen kidolgozott problémák univerzális jellege miatt. Salvatore Battaglia valószínűleg a kor lényegét ragadta meg, amikor így ír: „A *Fejedelem* és az *Udvari ember* a reneszánsz olasz művelődésének két momentuma és bizonyítják a tudat kettős irányulását az etikai és társadalmi valósággal meglévő kapcsolatában: realizmus az egyik, idealizmus a másik oldalról.”²⁶

Az udvarok, azok valós tartalmának, a kor politikai, társadalmi, kulturális életében betöltött szerepének pontos történeti rekonstrukciója iránt az utóbbi években Olaszországban megnőtt az érdeklődés.²⁷ Az udvar, mint díszes keret-funkció leírása helyébe olyan komplex udvartanulmányozás lépett, amely – összekapcsolva az udvari ember-értelmisség kérdéskörrel – nemcsak egy adott korszak mélyebb összefüggéseire világít rá, de napjaink néhány kérdésére is választ ad.

Jegyzetek

1. *Candeloro, Giorgio*: Storia dell'Italia moderna. Milano, Feltrinelli, 1956, 58.
2. A szám csak megközelítőleges, mivel ennél több olyan udvar létezett, amelyeknek minimális vagy semmilyen politikai, kulturális jelentőséget sem lehet tulajdonítani.

3. *Stegmann, André*: La Corte, Saggio di definizilone teorica. In: Le Corti Farnesiane di Parma e Piacenza/1545–1622. Roma, Bulzoni, 1978. XXI.
4. *Machiavelli, Nicolo*: Firenze története. In: Machiavelli művei, Budapest, Európa, 1978, 408–410.
5. *Aretino, Pietro*: Della Corte. Lanciano, 1914. 72.
6. *Tasso, Torquato*: Il Malpiglio, ovvere della Corte. Firenze, 1724. 177.
7. Bőséges irodalma van a 16. században a fejedelmekről, más szóval az uralkodás mikéntjéről szóló kérdések tárgyalásának. E kézikönyvek, értekezések, dialógusok részben a Machiavelli *Fejedelem* c. művével megkezdődött irányzathoz csatlakoztak, tehát a politika és az erkölcs alapvető kategóriáit állították a középpontba. A másik irányzat, Castiglione *Cortegiano*jához kapcsolódva, viselkedéstani, etikai, kulturális megközelítést ad.
8. Olaszul: *cortigiano*, amelynek egyik fordítási lehetőségét, „udvaronc”, pejorativnak érzem, és nem tartom elfogadhatónak a kimagasló szellemi tevékenységet kifejtő, udvari környezetben, fejedelmi szolgálatban álló (és ezért az udvaronci hízelgéstől olykor valóban nem mentes) 16. századi olasz értelmiséggel kapcsolatban, akiknek legnagyobb része nem élősködő életmódot folytatott, tehát nem „udvaroncként” élt.
9. *Burckhardt, Jacob*: A reneszánsz Itáliában. Budapest, 1978. 348.
10. *Vasoli, Cesare*: Il cortigiano, il diplomatico, il principe. Intellettuai e potere nell'Italia del Cinquecento. In: La corte e il „Cortegiano”, Roma, Bulzoni, 1980. II. 174.
11. *Castiglione, Baldassare*: Il libro del Cortegiano. Garzanti, 1981, 15.
12. *u.o.*: 59–60.
13. *Gracián, Baltasar*: Az életbölcsség kézikönyve. Budapest, 1984, 87.
14. *U.o.*: 90.
15. *Quondam, Amedeo*: Quadro dei problemi: La corte, la letteratura e l'altro. In: Le corti farnesiane di Parma e Piacenza (1545–1622). II. vol., 8.
16. *Ariosto, Ludovico*: Satire, I. In: Opere, Bologna, 1967, 1397. („Ügy látszik rosszul szolgáltam Kardinális uram, mert nincs annyim, hogy a magam ura legyek”)
17. *U.o.*: 1395. („Örült, ki urának akar ellentmondani, még ha az azt is mondaná, hogy nappal csillagos eget, éjfélkor napot látott... és ki alázattal száját sem meri kinyitni, arckifejezésével beleegyezését jelezze, mintha azt mondaná: – én is egyetértek”.)
18. *Villari, Pasquale*: Il Rinascimento. In: Niccolò Machiavelli e i suoi tempi. Milano, Hoepli, 1927. I. 40.
19. *Dante*: Isteni színjáték. Budapest, 1974. Paradicsom, XVI. ének, 68–69.
mert a város romlását, mint a testét,
beléjutott rossz új anyagja termi.
(Babits M. ford.)
20. *de Sanctis, Francesco*: Storia di Letteratura Italiana. XI. fejezet.
21. *Scherillo, Michele*: Introduzione, al Cortegiano. Milano, 1928. XI. o.
22. *Chabod, Federico*: Introduzione a R. Albertini, Firenze dalla repubblica al principato. Torino, Einaudi, 1955. IX. o.

23. *Gramsci, Antonio*: Quaderni del carcere. Torino, Einaudi, 1975. II. vol. Quaderno 5, 624.
24. *U.o.*: I. vol. Quaderno 5, 590.
25. *U.o.*: II. vol., Quaderno 5, 627.
26. *Battaglia, Salvatore*: Mitografia del personaggio. Milano, Rizzoli, 1968, 87.
27. Külön kutatóközpont alakult „Europa delle Corti” néven, amely valóban interdiszciplináris igénnyel dolgozza fel az olasz udvarok összetett kérdéskörét.

AZ ITÁLIAI NAGYKERESKEDŐ ÉS A RENESZÁNSZ

(*Der italienische Großkaufmann und die Renaissance. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, 1958. Bd. 45. 145–167.*)

I.

Ha az itáliai kereskedőről s annak a reneszánszhoz fűződő viszonyáról kívánunk beszélni, és nem akarunk az elnagyolt körvonalak és a felszínesség szintjén maradni, olyan jelentős mennyiségű anyaggal kell foglalkoznunk, melyet a kutatás most és csak részben tárt fel. Nem szándéka a következő fejtegetéseknek, hogy a nemzetközi tudósgárda által végzett kutatás eredményeit minden ponton bővítse, csak a téma két legfontosabb időszakát próbáljuk meg a következőkben közelebbről szemügyre venni: előbb azt a korai időszakot, amelyben először állapíthatunk meg összefüggéseket a kereskedői tevékenység és aközött, amit ma a reneszánsz alatt értünk, majd azt a késői szakaszt, amelyben a megváltozott társadalmi viszonyok következtében a mozgalom elhalt.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, mit értünk a következőkben a reneszánsz sokat vitatott fogalmán. Bizonyára valamennyiünk véleménye megegyezik abban, hogy az a nagy szellemi mozgalom, amivel itt dolgunk van, a Petrarcatól Machiavelliig ívelő humanista körön, olyan nagy rangú építészeken és festőkön át, mint Brunelleschi és Bramante, Boticelli, Raffaello és Tiziano, olyan jelentős egyéniségeken keresztül mint Lorenzo de Medici és X. Leo, áll hozzánk a legközelebb. Nehezebb feladat azonban meghatározott időkeretbe szorítani az emberi akarat és az emberi teljesítmény teljes gazdagságát, ha figyelembe vesszük a reneszánsz szakirodalom megállapításait is Michelettől és Burckhardtól egészen Huizingáig és Chabodig. A szépirodalom legjelentősebb teljesítményei a 14., a képzőművészet csúcspontjai a 15–16. századra esnek. De e századokra vonatkozóan sok olyan adat is áll rendelkezésünkre, amelyek alapján nem lehet éles határt vonnunk középkor és reneszánsz között, különösen ami az élet széles területeire kiterjedő vallási-erkölcsi alapokat illeti, ugyanakkor azonban néhány reneszánszra jellemző jelenségre már korábban is felfigyelhetünk. A reneszánsz lényegét egyértelműen és világosan meghatá-

rozni éppoly kevésbé lehetséges mint az éles időhatárok megvonása. Kifejezetten átmeneti korról van dolgunk. A reneszánsz már nem középkor és még nem modern kor, jóllehet a modernség fogalma ekkor keletkezett. Már nem középkor abban az értelemben, hogy a közösségi gondolat, az evilágot és túlvilágot egyszerű hierarchiába egyesítő rend megszűnt létezni, még nem modern kor, mert a középkori gondolkozásmód számos eleme továbbra is fennáll. Csak Bacon és Newton empirizmusa, Descartes és az őt követő felvilágosodott gondolkodók racionalizmusa vezette át döntő léptekkel e mozgalmat modern korunk küszöbére.

A mozgalom legszembeötlőbb és legszebb kifejezési formáit az irodalmi művekben, képző- és építőművészeti alkotásokban találta meg. Ezen művek alapján megállapíthatjuk, hogy a szellemi törekvések középpontjában az ember és a természet álltak. Keresték és felfedezték az individualitást. Az egyes személyiség, ereje és képességei tudatában, a ratio adományaival ellátva, az eddignél jóval inkább képes volt arra, hogy megismerje és uralja a természetet. Azt a társadalmi miliőt, ahol ezen törekvések, ez az új szellemi irányzat legkorábban jelentkezett, Közép- és Észak-Itália városai, azok a kommunák jelentették, amelyek gazdagságukat és erősségüket vállalkozó kereskedők felső rétegének köszönhették, kiváltképpen Firenze. A mozgalom korai szakaszának jelentős képviselői közvetlenül a kereskedő rétegből származtak, sőt egyidejűleg vagy időlegesen kereskedőként is tevékenykedtek.

II.

Az itáliai kereskedővilág behatóbb vizsgálata közben mindenképpen újra és újra meg kell állapítanunk, milyen nehéz, különösen a gazdasági élet területén, szétválasztani mindazt, ami a reneszánszhoz tartozónak tűnik, azoktól a vonásoktól, amelyeket eddig mindig középkorinak tartottunk. E nehézséget elsősorban az okozza, hogy túlzottan hajlamosak vagyunk az ideáltípusokban való gondolkozásra, amely megkönnyíti ugyan a múlt bizonyos jelenségeinek történeti tudatunkba való beillesztését, a kor teljes történeti realitásának megértését azonban semmi esetre sem segíti elő. Ugyanaz a józanul számító, firenzei kereskedőcsaládból származó Giovanni Villani, aki oly pontosan és hatásosan tudósít arról, hogy szerezték aranyforintjaikat és miképp viselkedtek a korabeli firenzeiek, bűntudatában kifejezetten középkorinak tűnik.

A 10–11. századig követhető vissza e kereskedői társadalom azon típusa, amely az idő haladtával mind jellegzetesebb vonásokat mutat és amelyet a világ dolgaival szembeni, hangsúlyozottan reális, aktív vállalkozói beállítódásnak a racionális gondolkozásmóddal való összetalálkozása jellemez. Ez a típus először a tengerparti városokban, egyes velencei figurákban, valamint Champagne és Dél-Itália kikötőiben élő alakokban lelhető fel, olyan kikötőkben, amelyekben a kereskedelmi élet a barbár támadások zavaros időszakában is továbbélt valamilyen formában. Azonban csak a 13. század végétől vannak olyan forrásaink, amelyek alapján a kereskedők tevékenységét és személyiségét pontosabban megragadhatjuk. Ettől kezdve hirtelen figyelemreméltó mennyiségű okmány, számla, üzleti levél, krónika áll rendelkezésünkre. A róluk készült tanulmányok, mindegy, hogy Toscanára, Velencére vagy Genovára vonatkoznak, lehetőséget adnak bizonyos általános érvényű következtetések levonására, mert felismerhető bennük a korabeli nagykereskedő típusa, amely élesen elüt a kézműves mentalitású kiskereskedőtől.

Hogy ténylegesen nem egyedi jelenségekről vagy kivételekről van szó, mutatja a kiterjedt ügyfél-hálózat, valamint néhány vezető cég, mint a firenzei Bardi és Peruzzi ügyvivőinek száz fölötti száma. E tények a kereskedelmi élet oly mélyreható változásairól tanúskodnak, hogy R. de Roover arra indították, hogy a 13. század „kereskedelmi forradalmáról” beszéljen.

Az a keret, amelyben a kereskedők tevékenysége kibontakozott, rendkívül széles területet fogott át. Egyidőben üztek nagykereskedelmet és folytattak kicsiben való eladást, voltak bankárok, foglalkoztak váltóügyletekkel, tengeri biztosítással és szállítással, építettek ipart a bedolgozási rendszer segítségével, széleskörű üzleti kapcsolataikat pedig az akkori viszonyok közt gyors hírszolgálat kiépítésére használták fel. Míg a kereskedők korábban áruik kíséretében sokat voltak úton, tengeren és szárazföldön, most a letelepedés vált megszokottá, ez viszont a korábbitól jelentősen eltérő mértékben tette lehetővé, hogy a kereskedők egyidejűleg különböző vállalkozásokat folytassanak. Nem véletlen, hogy épp ekkor érvényesültek a legerősebben a megújulási folyamat jegyei, amelyek mögött feltétlenül látnunk kell a kor gazdasági életének mélyreható változásait és az ezzel szoros összefüggésben álló, jelentős politikai és társadalmi átalakulásokat. Szemmelláthatóan jelentős előrelépéseket tapasztalhatunk ekkor a feudális, naturalis meghatározottságú gazdaság pénzgazdálkodásra való átalakulása terén. Az egyes hatalmak vállalkozásaihoz,

gondoljunk csak a keresztes hadjáratokra, egyre nagyobb mértékben volt szükség készpénzre, virágzott a csere- és hitelrendszer, a tengeri biztosítás bevezetésével ellensúlyozódott a hajóforgalom kockázata, egyre több lett a letelepült kereskedő, aki levelezőket és ügyvivőket foglalkoztatott, az eddigi kommandális és társasági formák helyébe családi társaságokat épített, illetve fejlesztett ki, abakuszt és kereskedelmi kézikönyvet használt, meghatározott munkatechnikát fejlesztett ki a kettős könyvelés bevezetésével, valamint jelentős mértékben kiszolgáltatta magát a közegyjzővel. Mindezen új lehetőségek tudatában, ügyes felhasználásuknak köszönhetően, világjelentőségű vállalatok keletkeztek. Elég, ha csak a firenzei Bardi, Peruzzi és Acciaiuoli társaságokat, a pratói Francesco di Marco Datinit vagy a velencei Pietro Soranzót említem. Nagy számú üzleti iratuk nyomán valamennyire el tudjuk képzelni, miképp gyakoroltak hatást városi palotájuk irodájából a széles világra, hogy tartottak fenn kapcsolatokat futáraik és levelezőik segítségével, hogy irányították áruik útját anélkül, hogy akár csak érintették is volna azokat. Ha bepillantunk a városok templomaiba, sírhelyeiket és kápolnáikat ma is megtaláljuk. Azok a kiadások, amelyeket templomépítésre fordítottak, nemcsak sikereiket tükrözték, hanem a városi közösséghez való közelségüket is, mint ahogy ezt a krónikáikban is dicsérték.

Próbáljunk meg közelebb jutni ezen emberek racionális vonásaihoz! A letelepültségből adódóan erős igény jelentkezett egy jól működő hírendszert kiépítésére és az üzleti folyamatok írásos rögzítésére, hisz az utazó kereskedő sokkal könnyebben cselekedhetett személyes benyomásai és tapasztalatai alapján. A könyvvitel semmi esetre sem volt felületes és hibás, mint ahogy ezt Sombart gondolta, sokkal inkább lehet pontosnak nevezni. Azokat a segédeszközöket, amelyek lehetővé tették az egzakt könyvvitelt, nem ekkor találták ki teljes mértékben, hanem támaszkodhattak az előző generációk példájára. Az arab világ nagy kereskedőinek voltak kézikönyvei a kereskedelmi technikáról, az ezekben leírt módszerek régi keleti hagyományokra vezethetők vissza, az itáliai kereskedők pedig üzleti kapcsolatban álltak ezekkel az arabokkal. Azzal párhuzamosan, hogy a számolásnál a római számokat egyre inkább kiszorították az arab számok, használatba jöttek a kereskedelmi számításokról és a különböző mértékekről és súlyokról szóló kézikönyvek is. A legfigyelemreméltóbb krónikák egyike azé a firenzei Giovanni Villanié, aki előbb a Peruzzi-féle, később a Buanaccorsi-féle társasággal állt összekötetésben. Lelkiismeretes módon jegyzeteket készített az 1302 és 1307

közi brügge-i tartózkodásairól, Firenze 1338-as viszonyairól szóló feljegyzései pedig egyedülálló statisztikát adnak a városról.

Ilyen és hasonló tényekből juthatunk arra a következtetésre, hogy itt sajátos formátumú kultúrával rendelkező, sajátos szellemiséget megtestesítő emberekkel van dolgunk. Majdnem mindannyian tudtak olvasni, írni és számolni. Vároaiknak a papságtól elkülönült, világi jellegű iskoláiba jártak. A kezdő kereskedő atya irodájában és annak ügyfeleinél bővítette ismereteit, többnyire beszélt valamilyen idegen nyelvet, elsősorban a franciát.

Jellemükben azonban különböző, kevésbé örvendetes emberi tulajdonságok is erősen kiütözköztek. Kifejezetten önző emberek voltak, a profitra figyeltek és állandóan arra törekedtek, hogy a konkurenciát kiűssék a nyeregből. Kapzsiságuk nem ismert határt, saját ügyfeleiket sem kímélték, az egyházi tilalmak sem tudták eltántorítani őket attól, hogy hadianyagot és rabszolgákat szállítsanak a hitetleneknek, közben pedig munkásaikat is rosszul fizették, elsősorban abból a megfontolásból, hogy csak a bérek alacsony szinten tartásával maradhatnak versenyképesek a nemzetközi piacon. Egyesek attól sem riadtak vissza, hogy tisztességtelen eszközöket használjanak. A lehető legnagyobb sikerre és a lehető legnagyobb nyereségre törekvés mögött a vallási, szokásjogi és érzelmi megfontolások mindenképpen háttérbe szorultak. Ezek a jellemvonások ugyan már az előző évszázadok üzletemberei esetében is megfigyelhetők voltak, hiszen csak ezzel magyarázható az itáliai vállalkozói réteg hatalmas gazdasági felemelkedése, ezen tulajdonságok azonban csak most váltak szembetűnővé, mivel megnőtt a vállalkozók száma és vagyona, mivel viselkedésük fenti tudatos vonásai most még egyértelműbben kidomborodtak. E kifejezetten realista gondolkozásmódú vállalkozók esetében mindent áthat a valóság éles szemmel való megítélése, hangsúlyozottan racionális magatartásuk pedig ennek megfelelő céltudatos formában, gátások nélkül jelenik meg.

A vállalkozói réteg súlyát, másmilyen mivoltát jól tükrözi az a mód, ahogy az őt körülvevő keresztény társadalom hozzá viszonyult. A társadalomban továbbra is a 11–12. század szintjének megfelelő viszonyok uralkodtak, ahol a pénzgazdálkodás szerepe még viszonylag szerény volt. A keresztény etika középpontjában nem az egyén állt, hanem a közösség, a rendek és koprorációk közössége. Mindenkinek társadalmi rétegének megfelelő keretek közt kellett fizetséget kapnia, ezért megsabták az „igazságos árak”-at, tiltották a kamatot és a pénzügyleteket a zsidókra

háritották. Ezzel az etikával nem egyeztethető össze az individuum szerepének erős hangsúlyozása, mert az „én” túlzott előtérbe helyezése, az emberi hiúság a legsúlyosabb bűnök közé számított. Milyen éles Szent Tamás kritikája azokkal a kereskedőkkel szemben, akik nem törődtek a keresztény etikával! Mennyire jellegzetes az a 14. századi szegénymozgalom, amit az assisi kereskedő fia kezdeményezett! Gondolatmenete közel állt Petrarca néhány tanítványához is abban, hogy antik római előképeikre, Senecára és Ciceróra visszautalva azok is a szegénységet dicsőítették, mint a bölcsék ideális állapotát. Sok kereskedő próbálta nyughatatlan lelkiismeretét vallási alapítványokkal kiengesztelni, rendkívül jellemző erre az az állás, amit a nagy társaságok a szegények számára tartottak fenn a költségvetésükből, „Messer Domene Iddio” cím alatt, ami annyit jelent, hogy „A mi Urunk és Istenünk”. Bár kétségtelen, hogy csak kevesen léptek Assisi Ferenc radikális útjára, vagy a Giovanni Columbiniéra, aki 1342-ben, sienai házát és üzletét maga mögött hagyva Toscanába vonult és szerzetesrendet alapított.

III.

Kétségtelenül jelentős az a szerep, az a politikai és kulturális viszonyokra gyakorolt hatás, amit ez a vállalkozói réteg a középkor végén Felső- és Közép-Itália történetében betöltött. Firenzében és Velencében az összlakosság 2 %-át tették ki, családtagokkal együtt azonban már több mint az 5 %-át, sőt helyenként a 10 %-ot is elérték. Ez ugyan kisebbséget jelentett, de a városok mérvadó kisebbségét, az uralkodó osztályt testesítette meg. Szorosan, ha nem is kizárólagosan, e réteghez köthető a kommunális gondolat kialakulása. A nagyvárosok politikai és társadalmi irányítása már a 13. században a kereskedők kezében volt. A „compagna”, a kereskedők egyesülete Genovában már 1099-ben kommunává vált, Velencében ugyanez 1143-ban zajlott le. Firenzében kemény harcok folytak a mágnások, a régi földbirtokos nemesség tagjai és az artekban szerveződött populánok között, ezek azonban ismét csak a nagykereskedők befolyása alatt álltak. A mágnások közt is akadtak nemesi címet kapott kereskedők illetve kereskedővé vált nemesek.

Közelebbről nézve tehát egy új, politikai hatalomra törő kereskedő réteg harcáról van szó a régi, a politikai hatalmat birtokló réteggel szemben. Ugyanez a küzdelem más formában megismétlődött Velencében és

Genovában is, ahol a vezetést továbbra is az arisztokraták tartották meg, azonban ésszerűbb formában, oly módon, hogy a legbecsvágyóbb és leggazdagabb populánokat illetve optimatákat felvették szűkebb körükbe. Döntő jelentőségű volt a reneszánsz korai időszakában az, hogy ez egybeesett Firenze fejlődésének azon szakaszával, amelyben az Arno menti város gazdasági aktivitása a legnagyobb mértékben bontakozott ki. A korai időszak szempontjából az sem volt kisebb jelentőségű, hogy Firenzében a nemesi nemzetségi alapú szerveződéstől a céhek szövetsége vette át a hatalmat és ezáltal az iparban és kereskedelemben tevékenykedő polgári felső réteg az eddiginél jóval nagyobb mértékben vehetett részt a városköztársaság további sorsának meghatározásában. De nem kerülheti el figyelmünket: a firenzei nagypolgárság, amelynél később mind egyértelműbben előtérbe került a nemesi életmódra törekvés, a tulajdonképeni középréteget, a kézművesség középső és alsó részét mindig kizárta a hatalomból.

A nagykereskedők életstíusa és életmódja mély hatást váltott ki. A 12–13. században egyáltalán nem számított rendkívülinek, ha a kereskedők maguk is részt vettek hazájuk katonai küzdelmeiben, a nemzetségi szerveződés rendszerére gondolva ez könnyen érthetővé is válik. Ezen a téren most történik változás. Gazdaságosabbnak és hatásosabbnak bizonyult, hogy a kereskedő saját személyét kimélve, gazdasági eszközökkel avatkozott be a háborúba. Diplomáciai missziókat adott esetben vállaltak, mert előnyös üzleti utakkal lehetett összekötni őket, a fegyveres összeütközések esetére azonban kialakították a condotta intézményét, fizetett zsoldosokat tartottak. Ezek vezére, a condottiere pedig, aki bizonyos mértékben a kereskedő réteg terméke, a 14. század folyamán az itáliai társadalom egyik meghatározó figurájává vált.

Mennyire jellemző a nap- és évbeosztás megváltozása, a kereskedők gyakorlatias beállítódásának megfelelően! A keresztény év változó ünnepei, a Gyümölcsoltó Boldogasszony, a húsvét, a karácsony helyett a nagy kereskedőtársaságok tudatosan rátértek arra, hogy üzletmenetükbe fölvegyék a körülmetélés január 1-én tartott, számukra megfelelőbb ünnepét és hogy a jövőben félévente, január 1-én és július 1-én tartsanak elszámolást. Az egyház által rögzített órákkal és az ezeknek megfelelő harangzásokkal szemben a kétszer 12 órás, egyenletes beosztást részesítették előnyben, az időt a capanile szabályos harangütései jelezték; ilyen harangtornyot Firenze 1325-ben, Padova 1334-ben, Milánó 1335-ben, Genova 1353-ban, stb. kapott.

Végül a nagykereskedők hatása alatt a gyakorlatban a keresztény etika is átalakult. Ebben jelentős módon közrejátszottak a nagy társaságok, főleg Firenzében. Tőkebetétek a lakosság széles köreitől származtak. Az egyháziaknak is voltak letétek ezeknél a társaságoknál. Azon törekvésből, hogy az eddig érvényes keresztény etikát összeegyeztessék a viselkedésükkel, arra a következtetésre jutottak, hogy a kamatszedés abban az esetben jogos, ha bizonyos korlátok közt tartják. A nagy társaságok 6–10 % kamattal dolgoztak. Azt mondták, az uzsora ténylegesen csak 15 % fölött kezdődik. A század végén Giovanni Dominici dominikánus szerzetes, a későbbi bíboros, azt tanította, hogy a gazdagság azon állapotok egyike, amelyre bizonyos emberek isten által hívatottak. Tehát a gazdagság önmagában véve ezután már nem számított kárhozatosnak.

Így hatott tehát racionális beállítottságával, anyagiak fölötti örömeivel és profitéhségével a vállalkozói réteg egyre nagyobb mértékben arra a társadalomra, amely pénzt letétként részben a nagykereskedőkre bízta. Az anyagiakhoz való kötődés a tisztán üzleti szférából áterjedt a mindennapi élet dolgaira. Pompás házakat és palotákat építettek maguknak, minden lehető luxussal felszerelték a lakásaikat, vidéken földbirtokot szereztek, a város falain kívül villáik voltak, amelyekben a legmelegebb napokat és estéiket töltötték. Így voltak egyszerre városi polgárok és vidéki lakosok, mindezzel viszont önkéntelenül az előző kor feudális életmódjához közeledtek.

A kereskedő felső réteg erős művelődési igényt mutatott. Nem csak abban, hogy visszatértek a középkor lokális jogi szokásai helyett a római joghoz. A rómaiak nyelve és kultúrája felé való fordulás szélesebb bázison következett be. Ókori írókat olvastak, maguk sem csak a könyvelés vezetésére és a számlák kiállítására ragadtak tollat, hanem krónikákat készítettek, verseket és novellákat írtak. Egyedül csak a firenzei kereskedő rend soraiból krónikairók egész sorát sorolhatnánk fel. Antonio degli Alberti, aki mint a firenzei Paradiso degli Alberti központi alakja vált ismertté, nemesi származásának és vagyonának köszönhetően megtehetette, hogy kereskedői tevékenysége mellett szonettekét és canzoneket írjon. Boccaccio jól képzett „abacchista”-ként a kereskedői rétegből került ki és atyja vagyonából élt, hasonlóan történt Franco Sacchetti esetében. Niccolo Niccoli egy ideig praktizáló kereskedő volt, Giannozzo Manetti pedig egy bankár könyvelőjeként kezdte.

Még tovább mehetünk és kijelenthetjük: Firenzében a művelt réteg megerősödése összefüggött e vállalkozói réteg felemelkedésével. A hu-

manisták és a művészek kibontakozásához szükséges szellemi és erkölcsi klíma kialakulása egyrészt egy objektíve bekövetkezett változás következménye, másrészt azonban a felső réteghez való tartozásukat luxus és mecénásság által dokumentálni akaró, meggazdagodott vállalkozók törekvésének eredménye. Láttatni kellett a tekintélyüket, meg kellett mutatniuk, hogy nem sajnálják a pénzt. Azáltal, hogy építkeztek, támogatták a művészeket, költőket és írókat, mint ahogy Alfred von Martin írja, olyan kíséretet hoztak létre maguk körül, amelytől „ideológiai segítyt” kaptak és amely biztosította számukra a „társadalomnak megfelelő közvéleményt”. A 14. század végén, amikor az antik előképekhez való szigorú ragaszkodás egyre inkább alábbhagy, Leonardo Bruni nyomatékossíthatja, hogy a gazdagság megengedi a személyes erények kibontakozását. A régi, papi művelt réteg helyébe új, emancipált réteg került, amely példaképeit már tudatosan nem az egyház és a lovagság köréből, hanem az antik világból vette. Az antik városállamok polgári kultúráját tekintette az új polgárság mintaképének. Új elitfogalmat teremtettek, a születést és a rangot, mint döntő kritériumokat, elvetették. A nemesség fogalmának régi, erősen provanszáli alapon nyugvó értelmezését nevetségessé tették, helyette a humanitás, a virtus, a teljesítmény demokratizáló elvei kerültek előtérbe, a szerzett műveltség és szerzett gazdagság alapján felemelkedő irodalmárokkal, kereskedőkkel és zsoldosvezérekkel együtt.

A kereskedői-vállalkozói és a művelt felső réteg viszonyában mégis már korán jelentkeztek a feszültség jelentős mozzanatai. Szó sincs olyan szilárd kötődésekről, mint amelyet a feudális rendszerben, a kíséret jelentett – ehhez az új művelt réteg beállítódása túlon túl individuális volt – de már rögtön kezdetben megmutatkozott, Petrarca alakjában, a minden polgáritól, minden belső és külső kötődéstől idegenkedő irodalmár típusa, miközben a kereskedőnek a hitele miatt legalább a megbízhatósága hírért meg kellett őriznie. Humanista körök adott esetben kritikát gyakoroltak a csak szerzésre orientált, a szellemi tényezőkkel szemben ellenséges magatartást mutatók fölött, ezt látjuk Salutatínál illetve Galateo Gelasiushoz írt episztolájában, amely szerint azok nevezhetők nemesnek, „quicumque plus ratione valeant, ignobiles, qui minus, etiamsi sint crasso locupletiores aut Priamo antiquiores...”. A gazdagság pedig csak akkor egészséges, ha becsületes módon „in usus honestos” használják fel, a legrosszabb dolog azonban a fösvénység, rosszabb mint a pazarlás, írja Sacchetti, mert a zsugori se jót se mást nem tesz, a költsékes pedig ugyan magának árt, mégis sokmindenkinek jót tesz. Hogy a kereskedő mégis

újra és újra inkább az előbbi és nem az utóbbi felé hajlott, szorosan összefügg számító természetével és tevékenységével. Gondoljunk csak Leon Battista Albertire, aki a család becsületének és tekintélyének emelése szempontjából megengedhetőnek, de semmi esetre sem feltétlenül elvárható kötelezettségnek tekinti a könyvek kiadását, a loggia kifestését és hasonló dolgokat.

IV.

Bár az itáliai kereskedő gazdasági felemelkedése kiterjedt az egész felső- és közép-itáliai térségre, mégis Firenze volt az a hely, ahol a legnagyobb méreteit mutatta a szellemi-művészeti felvirágzás. Az itáliai vállalkozók ereje leginkább Firenzében bontakozott ki, a szellemi és erkölcsi fejlődés itt intenzívebb ösztönzést kapott, mint bárhol másutt. A nyitottság a szellemi-művészeti élet iránt itt nagyobb volt, mint a többi városban, mint Genovában vagy Velencében. A művészet területén különösen a Medici bankárcsalád felemelkedése és mecénássága hozott a 15. század folyamán csodálatos gyümölcsöket. Mindez egybeesik az itáliai és a firenzei kereskedőréteg jelentős strukturális átalakulásával, amely részben a kifáradás jeleként, részben hanyatlásként értelmezhető. Jó példát kínál erre éppen a Medici-bank bukása.

Már a 14. század második felétől kezdve változások figyelhetők meg a kereskedők lényegi vonásaiban. Saporiti úgy véli, az eddigi merészséget és nagyvonalúságot új, bölcs és mégis szűkös szellemiség váltotta fel. Ez az új típus vált uralkodóvá, ezt nevezi ő az itáliai kereskedő második típusának. A változások egyfelől valóban a generációs problémával estek egybe. A későbbi generációk nem rendelkeztek már atyáik vállalkozó szellemével, erejével. Ez jut kifejezésre a kereskedelemből és iparból való visszavonulásukban; a nagybirtok, a járadékok, a *procul negotiis* iránt való növekvő érdeklődésükben, amely lehetővé tette a könyvekkel, művészi alkotásokkal és egyéb kedvtelésekkel való nyugalmas foglalkozást. Különösen a 15. századtól kezdve kelnek életre a kereskedő városok körüli villák. Azonban egyoldalú lenne, ha a viszonyokat csak ezen egy oldalról néznénk. Ahogy az egyes vállalatok sorsát is több tényező befolyásolta, ugyanúgy a teljes folyamatot is.

A fejlődés teljes folyamata tehát bonyolultabb módon zajlott le. Elsősorban különböző külső tényezőkre kell figyelnünk. Manapság hajlamosak vagyunk az itáliai gazdaság hanyatlásának tulajdonképpeni kor-

szakát csak a 16. század második felére vagy a 17. századra helyezni. De a 15. század óta megfigyelhető lényegi változásokat nem szabad alábecsülnünk! E helyütt ne vesztegessünk túl sok szót a fokozódó politikai nehézségekre, amelyek a 15. század végétől kezdve Itáliát a nagyhatalmak csataterévé változtatták.

Irányítsuk figyelmünket inkább az itáliai pozíciók gyengülésére a levantei térségben! A mongol uralom hanyatlása, a Boszporuszon át való oszmán előrenyomulás, Konstantinápoly eleste Velence és Genova keleti, Európán kívüli kereskedelmi kapcsolatait fenyegette, vagy vágta el. Velence és Genova gyarmatbirodalma ugyan a 15. század vége felé érte el legnagyobb kiterjedését, ez a tény azonban nem leplezhette e rendszer nehézségeit és gyengéit.

Meg kell említeni továbbá a világereskedelem nyugatra, Antwerpenbe, Lisszabonba és Sevillebe való áthelyeződését. Ennek következtében Velence uralkodó helyzete olyan válságba került, amelyből a lagunák városa többé nem tudott tartósan kilábalni. Genovában azonban szerencsés frontváltás történt, a Földközi-tenger nyugati térsége felé, amely terület már a keresztes hadjáratok előtt a liguri köztársaság kereskedelmi hatalma alatt állott. Genova új, nyugati orientációja a velencei rivalitásnak köszönhetően már a 13. században elkezdődött. Az új orientáció nyomán olyan teljesítmények jöttek létre, amelyek a 16. században világtörténeti fényt adtak az itáliai kereskedő szellemnek, az itáliai tengerészetnek – és amelyek természetesen a kis liguri köztársaság és szövetségese, a Habsburg-birodalom érdekeit szolgálták.

Mindez nem a kormány akcióinak, hanem az egyéni kezdeményezéseknek köszönhető. Mindig csak egyes genovaiakról beszélhetünk. Ők jutottak a portugál tengerészetben vezető pozícióba a 14. században, nyomultak előre a Kanári- és az Azori-szigetek felé, érték el a Zöldfoki-szigeteket és a Guineai-öblöt a 15. században. Genovából, a hajózási és geográfiai ismeretek centrumából, indult Kolombusz is, és valószínűleg Lisszabonban is az amerikai vállalkozásai megkezdéséig genovai kereskedőházak szolgálatában állt. Részben a genovai tőke támogatta e vállalkozásokat is. A genovaiak gazdasági hálózata egész Nyugat-Európában kiépült, különösen fontossá vált a gazdasági és katonai együttműködés V. Károlyal és Spanyolországgal.

V. Károly és I. Ferenc francia király összecsapása során kiemelkedő jelentőségű volt, hogy a Habsburg uralkodó befolyása alatt tarthatta a ligur tengerpartot és annak a Provence felé való meghosszabbítását, a

Cote d'Azur-t. Beláthatatlan értékű volt ez a hírszolgálat, a Katalónia és Itália, illetve Ausztria és Németalföld közti gyors szállítások szempontjából. Először Augustin Grimaldi, Grasse püspöke, a későbbi érsek és Monaco hűbértartomány régense ajánlotta fel a szolgálatait a császárnak, őt Andrea Doria, az addig francia szolgálatban álló zsoldosvezér követte. A Doria által gyakorolt befolyásnak és Károlynak, a genovai bankárokhoz fűződő határozott kapcsolatainak köszönhetően a köztársaság a jövőben a Habsburgok megbízható szövetségésévé vált, anélkül, hogy szuverenitását feladta volna.

A császári „asiento”-k újra és újra arra szolgáltak, hogy a közte és a köztársaság közti szálakat újra megerősítsék. „Asiento” alatt különböző típusú megállapodásokat kell értenünk. Egyrészt bizonyos számú gálya bizonyos időre szóló bérbeadását, megfelelő pénzbeli ellenszolgáltatás fejében. Ilyen módon nem csak Doria bocsátotta hajóit a császár és II. Fülöp rendelkezésére, hanem előbb Andrea, majd unokaöccse Giannotto, ezután pedig ennek fia, Gian Andrea is. Hasonlóképpen cselekedett a többi, a Grimaldi, a Centurione, a Lomellini, a de Mari, a Negrone, az Imperiale, a Spinola, a Giustiniani, a Sauli család is. Így a genovai flotta jelentős része a 16. század folyamán állandóan a Habsburgok szolgálatában állott. Ez lehetőséget adott a genovaiaknak arra, hogy flottájukat olyan méretűvé és ütőképességűvé fejlesszék, mint amilyen eddig soha nem állt rendelkezésükre, és közben még kerestek is rajta.

Az asiento-k egy másik fajtája készpénz rendelkezésre bocsátását írja elő a Habsburg birodalom egy területe számára. A visszafizetés többnyire Spanyolország, Nápoly és Szicília bevételeiből történt. A genovaiak nyereségei igen jelentősek voltak ezen üzletekben. Az Amerikából beáramló jelentős nemesfém-mennyiség és a gyenge hazai spanyol kereskedelem és ipar következtében elkerülhetetlenné vált egy jelentős árrés keletkezése Európa többi országához képest. Ez – a késztermékeket és szicíliai gabonát szállító, és az utóbbit szinte kizárólag a kezében tartó – a genovaiak számára 100–150 %-os nyereséget biztosított. A legjövedelmezőbbnek mégis a nagy pénzügyi manőverek bizonyultak. Megállapítható, hogy pénzzállításoknál, mint például Németalföldre spanyolországi visszafizetés esetében, az évi kamat elérte a 45 %-ot. A Burgalesek, Fuggerek és más délnémet családok mellett a genovaiak voltak már a huszas években a császár legfontosabb pénzkölcsönzői, Anton Fugger mellett azok is maradtak, utána pedig a 17. századba nyúlóan is megőrizték ezt a helyzetüket.

Károly és utódainak hitelpolitikája oda vezetett, hogy a spanyol korona rendkívüli mértékben eladósodott a genovai tőkének. A különböző államcsődöktől eltekintve, úgy próbálták csökkenteni az adósságot, hogy a hitelezőknek spanyolországi, nápolyi és szicíliai bevételeket és birtokokat utaltak át, és a genovaiakat címekkel halmozták el. Andrea Doria Tursi hercege, Gian Carlo Spinola a galatinoi S. Pietro hercege, a Grimaldik Salerno fejedelmei és Eboli hercegei, az Imperialek S. Angelo fejedelmei, Tommaso Marino Terranova hercege, a Pallavicinók Castro hercegei lettek.

A nagy pénzügyletekben egyetlen más itáliai város sem tudta a genovaiak útját követni. Antwerpenben és Lyonban, Besanconban — ahol V. Károly a vásárait tartotta, amelyeket később áthelyeztek Piacenzába — mindenhol a ligur főváros bankárai uralkodtak. A Mediciek valamikor vezető firenzei bankvállalata megszűnt, a család jövőbeni feladatát uralkodói hatalmi helyzetének kiépítésében látta. A többi firenzei vállalkozó közül főleg a Saviatik és Strozziak, akik elsősorban Franciaországhoz kötődtek, tartották magukat. Toscana többi részén, Sienában, Pistoiaiban és Luccában tűntek fel szórványosan jelentős pénzemberek. Velence ugyan vezető helyet töltött be a nemzetközi váltóügyletekben, de a velencei tőke a lagunák városában maradt, a Rialto nagy bankjainak egyetlen nagy kliense San Marco publico-ja maradt. A lombardiaiak, mint az Affaitadik és a Rovelescák, csak korábban rendelkeztek nemzetközi pozíciókkal a nagy fűszerkereskedelemmel összefüggésben. A hanyatláshoz vezető döntő fordulat a 17. század első felére esik, Velence fűszerpiacának és Genova tengeri hatalmának megrendülése idejére, amely Genova tekintetében természetesen szorosan összefügg Spanyolország sorsával. Ekkor Genova felső pénzügyi köreit is jelentős csapások érték.

Ezzel jeleztük a fejlődés körvonalait, kitekintve azon időre is, amelyben már nem beszélhetünk reneszánszról, mint szellemi-művészeti mozgalomról, e körvonalakat azonban meg kellett húznunk, hogy egy, a témánk szempontjából lényeges pontot világosan kiemelhessünk. Olyan tényállás figyelhető meg, amelyre vonatkozóan biztosan nem találunk párhuzamot a világtörténelemben. Olyan, egyes túlnyomóan feudális eredetű, majd a köztársaságban vezető politikai és gazdasági szerepet betöltő családok erősödnek meg a 16. század folyamán, amelyek nem fogadják el a generációk változásáról szóló elvet és a nemzetségi összetartást állítják nézőpontjuk centrumába. E családok arisztokratikus életmódot folytatnak — hisz a század folyamán emelkedtek fel az arisztokrácia felső

rétégének soraiba – miközben Itália elsőrangú üzletbereinek és vállalkozóinak számítanak. Általában a legnagyobb méretű üzleteket kötik, túlnyomórészt banküzlettel és gályák bérbeadásával foglalkoznak. Az arisztokratizálódás tendenciáját kétségtelenül elősegítette Spanyolország pénzügyi politikája. Javaik és címeik egy részét áruba bocsátották, mivel nem volt készpénzük. Az viszont csodálatraméltó, hogy a feudalizálódás ellenére a nagy nemzeti szövetségek megőrizték a kereskedői hagyományokat. A genovai guelfekhez tartozó Grimaldik, akik a 13. század második felében telepedtek meg először Monaco szikláin, majd székhelyüket végül önálló hercegséggé építették ki, még a 16. században is erősítették a vérségi köteléket az azonos nevű genovai nagykereskedő rokonságukkal, azonban minden más bankárt megvetettek. I. Honorato, aki 1581-ben halt meg, Giovan Battista Grimaldinak, V. Károly egyik bankárának lányát vette el, miközben lányát, Ginevrát Esteben Grillo vette el, ismét egy olyan genovai család fia, amely a spanyol udvarral folytatott banküzleteket.

Az itáliai reneszánsz késői szakasza és e kereskedő arisztokrácia közt egészen világos kapcsolatok vannak, amelyek legjobban Genovában, Firenzében és Velencében mutathatók ki. Szellemi-művészeti szempontból Genova nem mérhető Firenzéhez vagy Velencéhez. Mindamellett, azok a paloták és villák, amiket a nagy genovai családok a Secolo d'Oro-juk idején építettek, Itália nagy művészeti hagyománya keretében egyedül teljesítménynek számítanak. Az a pompás fejedelmi kastély, korinthoszi oszlopcsarnokaival együtt, amit Andrea Doria és unokaöccse építettek a városkapu előtt, még teljes mértékben megfelel a reneszánsz virágkora szellemének. Akkor még a nagy családok gazdagsága és a városnak a tenger és a hegyoldal közötti különleges terepe lehetővé tette, hogy a velencei későreneszánsz hagyományból kiemeljék az itáliai világi építőművészetet. A liguri kikötőváros átalakítását a perugiai Alessi, Michelangelo tanítványa kezdte meg a század közepétől a Strada Nova-i építkezéseivel. Az egyik fő megrendelő Nicolò Grimaldi bankár, Salerno fejedelme, Eboli és Marchese von Diano hercege és több más birtok ura volt, akit gazdagsága miatt „monarchá”-nak neveztek.

Egészen természetes, hogy a nagy genovai nemzetségek 16. századi sajátos fejlődésének belpolitikai lecsapódása is kellett, hogy legyen. A váltságok időszaka után, amelyben a populárok kezében volt az uralom, 1528-ban visszaállították a nemesi kormányzást, abból az alkalomból, hogy Andrea Doria kiűzte a franciákat a városból. Ez az alkotmányreform

semmi esetre sem egyedül Doria műve volt, inkább a vezető családok bizonyos csoportja állt mögötte, és pedig éppen a nemzetközi pénzügyekben vezető arisztokrata nemzetségek. Az alkotmány változásában azok a rendelkezések a leginkább figyelemreméltók, amelyek az albergók hatalmának fenntartásáról rendelkeznek. Épp ezek voltak azok a családi szövetségek, amelyeket már a 13. században is megemlítenek és amelyek az antik „consorterie nobiliari” sok mindenben átalakult továbbfolytatását jelentették. Aki a genovai Camposantót, ezt a hatalmas halottvárost a halottak napja körül, fény- és krizantémdíszben látta, és aki ismeri az antik Nekropoleist, annak nincs kétsége afelel, hogy itt az antik hagyományok hatottak át a középkorba, legerősebben Genovában. Hogy albergót alkosson, hat „nyílt ház”-zal kellett rendelkeznie egy családnak, azaz hat családfőnek kellett ugyanazt a nevet viselnie. Így módon 24 albergót ismertek el, ebből 23 a régi genovai arisztokráciához tartozott, csak egy származott a gazdag popolárok köréből. Hogy az utóbbit segítsék, további négyet vontak be, köztük a Giustinianikat és a Saulikat, akik szintén meghatározó szerepet játszottak a 16. század pénzügyi életében. Továbbá minden évben fel kellett venni nem több mint 10 polgárt, 7 városit és 3 vidékit különleges szolgálatai alapján a nemességbe. Ezzel akadályozták meg az uralkodó osztály gyengülését és elöregedését. Ahogy ezentúl elmentétek voltak a nemesi csoporton belül a „régiek” és „újak” között, ugyanúgy, de nagyobb következményekkel járóan, szakadék volt köztük és a „Liber Civitatis”-ba bejegyzettek között. Azonban mindig tarttuk a szemünk előtt: a tömeget és a középosztályt a Governo Popolare alatt is kizárták a kormányzásból, hasonló volt a helyzet a firenzei köztársaság legérettebb idejében is. Ezen a tényálláson a Fiesco-k és mások lázadásai sem sokat változtattak. Fontos volt a következőkben, hogy nem egy Doria-féle principátus következett, hogy Velencében felülkerekedett és a továbbiakban is tartotta magát a doge vezetése alatt lévő kipróbált rendszer.

Firenze a más társadalmi struktúrának, más hagyományoknak és a nem annyira csillogó lehetőségeknek megfelelően másképp fejlődött. Az Arno-parti városnak, amelynek nincs olyan jó fekvése mint Genovának vagy Velencének, a 15. század folyamán kezdődő gazdasági nehézségek miatt erősen kellett szenvednie, nemcsak a levantei kereskedelemben, hanem különösen a gyapjúipar területén növekvő konkurrencia miatt is. Az „Arte della Seta” kiépítése a 16. század folyamán sem tudta teljesen kiegyenlíteni ezeket a károkat. Mindehhez hozzájöttek még a politikai

nyugalanságok, utóljára a köztársaság idején 1527 és 1530 között, és az Itáliát sújtó háborúk. A firenzeiekből nyilvánvalóan hiányzott elődeik megfontolt vitalitása, amelyet a genovai nemzetségek erősebben megőriztek. Az ipari és kereskedelmi tevékenység iránti csökkenő érdeklődés, amely Firenzében már a 15. században megfigyelhető, a 16. században még nyilvánvalóbbá válik. A genovai arisztokratikus nemzetségek által biztosan kézben tartott nagy pénzügyletek nem találnak párhuzamra az Arno-parti városban, a Strozzikat, Salviatikat és másokat itt már inkább kivételnek kell tekinteni. A viszonyok átalakulását tükrözik a változatos politikai harcok is. Az utolsó köztársaság nem bizonyul életképesnek. A principátus, amely a Lorenzo de Medici-féle rendszerben előképét láthatta, véglegesen felülkerekedik I. Cosimo uralma alatt, aki egy üzleti szenvedéllyel eltelt Salviati tehetséges fia. Cosimo azáltal, hogy felveszi a hercegi címet és végül Toscana nagyhercege lesz, tudatosan és öntudatlanul betagozódik abba a fejlődésvonalba, amely a nyugat jövője felé mutat. Az új területi állami rendszer látható jele az ipar fejlődése az Arno alsó folyásánál, Pisában, Livorno kikötővé való kiépítése, továbbá az a tény, hogy Cosimo kikapcsolni illetve gyengíteni akarja a firenzei arisztokráciát mint politikai-társadalmi réteget, úgy von embereket maga köré, hogy nem érdeklődik a származásuk iránt, csak az abszolutista rendszere iránti igényük számít, mindez a politikai és társadalmi feszültségek leküzdése terén a jogi és alattvalói egyenlőség irányába mutat.

A későreneszánsz művészet kibontakozási lehetőségeit tekintve az átalakulás nem járt hátránnyal. Az udvar is szeretne a nép felé csillogni, még inkább szüksége van egyfajta kíséretre, mint a gazdag nagypolgárnak és az arisztokrata nagykereskedőnek volt, nagyobb luxust is megengedhet magának – és megteheti, hogy olyan figurákat támogasson mint Pietro Aretino, anélkül, hogy tekintélyéért és hiteléért kellene aggódnia. Így fejlődtek ki már a 15. században Firenze mellett kultúrcentrumként a ferrarai, mantuai és urbinói udvarok, és a Mediciek udvara is Toscana művészeti központja maradt. Ez is közrejátszott abban, hogy a későreneszánsz átalakult egy új művészeti irányzattá, amely az új nyugati uralmi rendet volt hivatva dicsőíteni. A Vasari-féle Uffizik a hosszú galériasorokkal és az Arnóig, és a Piazza della Signoriáig nyúló színpadias perspektívával, a Pitti palota amphitéátrumos kertje utalnak már a jövődő barokk időszakra. Hasonló a helyzet Cosimo akadémiai törekvései esetében is. Tudományos érdeklődésű irodalmárokat csalogat magához, akik az abszolutista államrezon megalapozásán dolgoznak. Elég csak Baldesar Castiglione-

re utalnunk, akinek a „Cortigiano”-ja az urbinói udvarban keletkezett. A jövő elitjének általa kidomborított ideálja nem maradt befolyás nélkül a jövőendő francia udvari irodalomra sem.

V.

Tekintsünk mégegyszer vissza! Sokat írtak már Itália hanyatlásáról a reneszánsz idején. A „risorgimento” főleg a szomorú politikai bomlást, a kétellyel és cinizmussal teli válságidőszakot látta benne, Jacob Burckhardt óta aztán újra a kor művészeti és szellemi értékeit kezdték kiemelni, egy eredeti kultúra felvirágzását, az emberi szellem univerzális és örök igényeinek áttörését. Croce zseniális történeti beleélőképeségével a dolog lényegét nagyon világosan felismerte, amikor azt hangsúlyozta, hogy az itáliaiak csak a 19. században érezték eléggé erősnek az egységüket a szabadság és a polgári rang feltételének, a 16. században azonban az egység gondolatnak — egy Machiavelli ellenére is — egyáltalán nem volt elég életereje. A történeti kép revíziójának folyamata aztán oly messzire ment, hogy korunk totalitárius törekvéseire való reakcióból, a firenzei poliszpolgárságot pozitívként emelik ki. Különösen arra utalnak, hogy a firenzei köztársaság volt az, amely ellenállt Gian Galeazzo zsarnokságának, a Viscontiknak, akik Milánóban hatalomra jutottak, mert ott hiányzott a megfelelően erős kereskedő felsőréteg. A Viscontik sikeres leverésével a firenzeiek ugyan elvágták az utat az egyesülés leendő útja elől, de csak így módon tudták továbbra is biztosítani, hogy a firenzei reneszánsz virágzása továbbra is fejlődjön.

A Viscontik leverése volt a firenzei köztársaság nagypolgárságának legjelentősebb politikai tette. A 16. században változott a helyzet, a nagy veszély most kívülről jött, a döntő lépéseket legalább Felső- és Közép-Itália legjelentősebb pozíciói megmentésére végül a velencei arisztokratikus kereskedők köztársaság tette meg. Firenze, amely eleinte a polgári köztársaság radikalizmusa és a patriciátus közt ingadozott, nem játszott vezető szerepet, s végül aszerint a rendszer szerint rendezkedett be, amit Itáliában a condottierek kezdeményeztek. Velence, ahol a kereskedő arisztokrácia biztosabban tartotta kezében a hatalmat, mint bárhol másutt, a reformok hosszú során és a humanista ösztönzéseket felhasználva, olyan szabadság fogalmat fejlesztett ki, amely nem csak a szükség óráiból segített ki, hanem a jövőben például szolgálhatott azok számára, akik a közép-

úton akartak haladni és idegenek voltak a század radikalizmusaitól. Vele arisztokratikus köztársasága volt az az államideál, amelyet a firenzei felsőréteg Francesco Guicciardini nyomán importált, ezen államideál alapján építették föl köztársaságukat a genovai kereskedő nemzetiségek, erősebben és higgadtabban, mint a firenzeiek.

(Fordította: Fischer Lajos)

CARLO M. CIPOLLA

ITÁLIA HANYATLÁSA

(The Decline of Italy: The Case of a Fully Matured Economy. The Economic History Review, 1952, Vol. 5, No. 2, 178–187)

A 17. század elején Itália, pontosabban Észak- és Közép-Itália még mindig Nyugat-Európa egyik legfejlettebb ipari területe volt, kivételesen magas életszínvonallal. E század végére Itália gazdaságilag elmaradott és leromlott terület lett; ipari struktúrája szinte teljesen összeomlott, népességét erőforrásai nem tudták eltartani, gazdasága alapvetően mezőgazdaságivá vált. A nagy változás főleg 1600 és 1670 között köszöntött be. Ebben a hét fekete évtizedben Itália ipari struktúrája összeomlott.

E tragikus változás tanulmányozásához természetesen nem állnak rendelkezésünkre pontos statisztikai adatok, mint amilyenekkel a napjaink történelmét tanulmányozók rendelkeznek. Mégis, van egypár hozzávetőleges szám és néhány megközelítő statisztikai adat, melyeket a következőkben lehet összegezni.

Velencében a gyapjúipar a 17. század elején évente átlag 20 000 vég szövetet állított elő. A 18. század elején az évi átlag hozzávetőlegesen 2000 végre esett vissza. A 17. század első két évtizedében becslések szerint átlagosan 100 000 bála ment át a velencei vámon. 1675 táján ez a szám 70 000 körül van.

Milánóban a 17. század elején 60–70, a gyapjúiparral kapcsolatban álló cég létezett, ezek átlagos évi termelése hozzávetőlegesen 15 000 vég gyapjúsövet volt. 1640 táján a cégek száma tizenötre esett vissza, az évi átlagteljesítmény pedig körülbelül 3000 végre. 1682-re már csak öt cég maradt. 1709-ben pedig már csak egy cég működött, s az évi átlagteljesítmény kevesebb mint 100 vég gyapjúsövetre esett vissza. Természetesen a gyapjúipar egyike volt a legtöbbit szenvedett ágazatoknak. De úgy tűnik, a selyem-, fém-, és építőipar is hosszú és drasztikus hanyatlást élt át.

Comóban a 17. század elején körülbelül 60, gyapjúval foglalkozó cég volt, évi átlagos össztermelésük hozzávetőlegesen 8000–10 000 vég gyapjúsövet volt. 1650-re csak négy cég maradt 400 végnyi évi átlagtermeléssel. A 18. század elejére a gyapjúsövet előállítására szinte teljesen megszűnt. A selyemiparban 30 szövészék működött a 17. század elején; 1650-re csak kettő maradt, melyek közül az egyik csak fél évig dolgozott.

A 18. század elején már egyetlen selyemszövőszék sem termelt. A termelés más formái is hasonló arányban hanyatlottak.

1600 és 1650 között a cégek száma a „kisebb céhek” között több mint felére esett vissza, s a befektetett tőke is ugyanilyen arányban csökkent. 1650 után a hanyatlás folytatódott. A 18. század elején a megmaradó munka nagy részben improduktív volt.

Firenzében a 16. század utolsó évtizedeiben becslések szerint 120 cég kötődött a gyapjúposztó-iparhoz, összesen átlag körülbelül 14 000 vég termeléssel. 1604-ben a drasztikus hanyatlás már nyilvánvaló volt. 1627-re a cégek száma 62-re csökkent s össztermelésük éves átlaga hozzávetőlegesen 8000 vég volt. A következő évekre nincsenek pontos adatok, de különböző forrásokból tudjuk, hogy a teljesítményben jelentkező hanyatlás a század végéig folytatódott. A század utolsó két évtizedében már nagy arányú volt a munkanélküliség.

Genovában a selyemipar legnagyobb fellendülése a 16. század utolsó évtizedeiben jelentkezett. Abban az időben, úgy tűnik, 18 000 körül volt a működő szövőszékek száma a Genovai Köztársaságban (azaz a városban és a „két Riviérán”). De a 17. század első éveire a hanyatlás már nyilvánvalóan látszott. 1608-ra a szövőszékek száma 3000-re esett vissza. 1675-ben 2564 szövőszék volt, de nagy részük nem dolgozott.

Egyéb városokban a helyzet egy kissé más. Paviában 1635-ben körülbelül még huszonöt selyemszövő mester volt: 1700-ban a becslések szerint már csak tíz. Sok más iparág hanyatlott hasonló arányban, Cremonában 187 kereskedő volt az 'arte' könyveibe bejegyezve, 1648-ban már csak 28. 1620-ban még 20 körül volt a gyapjúval foglalkozó cégek száma. 1640-re mind eltűnt. Hozzá kell tenni, hogy az idézett számok és adatok hajlamosak egy kicsit eltúlozni Itália gazdasági hanyatlásának mértékét. Először is, főleg az ipar azon részeit érintik, melyek a legtöbbet szenvedtek; azaz a gyapjú- és selyemipart. Továbbá, szinte teljesen a városok gazdaságára vonatkoznak. Tudjuk, hogy sok esetben, bár az iparban drasztikus visszaesés következett be, másrésről a fejlődés tendenciái jelentek sok vidéki és félig vidéki központban. Például, bár 1600 és 1700 között a velencei posztótermelés súlyosan visszaesett, ugyanakkor növekvő irányzatú volt Trevisóban, Paduában és Bergamóban. Bár 1620 és 1700 között sokan felhagytak az üzleti élettel Comóban, sokan elköltöztek, és Tremezzóban, Menaggióban, Bellagióban és a Valtellinában folytatták tevékenységüket. A szerzsiipar eltűnt Cremonából, Monticelliben, Bussetóban, Pármában és Mantua területén viszont megerősödött. Sok

selyemszövő székert vittek ki Genovából a 'két Riviera' kis falvaiba. Milánó ipara hanyatlott, de a közelben kifejlődött néhány központ. Később megkísérlem, hogy beszéljek az okokról és az ipar elhelyezkedésében bekövetkezett változások jelentőségéről és természetéről. Itt csak azt hangsúlyoznám, hogy bár nincs statisztikai bizonyíték, az általános kép elég tiszta. Bármekkora is volt az ipari termelés növekedése az új központokban, arra nem volt elegendő, hogy akár mennyiségben, akár értékben kompenzálja a hagyományos városi központokban bekövetkezett drasztikus ipari termeléseszköket.

Hogyan lehet ezt, az Itália 17. századi gazdasági jóléte közepette bekövetkezett erőteljes változást megmagyarázni? Egy dolgot előre tisztázni kell. Itália gazdasági jóléte a 16. század végén – mint az ezt megelőző évszázadokban is – főleg két dologtól függött: feldolgozott termékek (főként gyapjú- és selyemszövetek) exportjától és egy hatalmas, láthatatlan exporttól, mely világméretű pénzügyi akciókkal és a tengeri kereskedelemmel folyt. Az ország egész gazdasági struktúrája túlságosan is attól a képességétől függött, hogyan tudja külföldön értékesíteni a sok feldolgozott anyagot és szolgáltatásait.

A 16. század második felében új nemzetek fejlesztették ki saját ipari, tengeri és pénzügyi szervezeteiket. Termelésük és szolgáltatásaik egyre hatásosabban versenyeztek az itáliaiakkal és a 17. század első évtizedeiben Itália azt tapasztalhatta, hogy exportpiacai egymás után tűnnek el. Így történt, hogy a francia selyem, az angol, holland (és később francia) gyapjúsövet nem csak egyszerűen elűzte a versenytársakat az ottani piacokról, de 1600 és 1670 között egyre inkább uralmi helyzetbe került Európa, Észak-Afrika és a Közel-Kelet piacain, melyeket addig itáliai termékekkel láttak el. A 17. század végi velencei helyzet megismerése segíthet abban, hogy megértsük, miért roppant össze hirtelen Itália exportja a 17. században. A 16. század végén még velencei üzemek elégítették ki a Közel-Kelet (szövet)szükségletének nagy részét, és a terület kereskedelmének nagy része is a velenceiek kezében volt. De a 18. század elejére a konstantinápolyi velencei követ jelentései szerint Velence évente átlagosan 100 vőnél nem több posztót szállított erre a területre (körülbelül 50-et Konstantinápolyba és ugyanennyig Szmirnába). A velenceiek összforgalma Konstantinápoly és Szmirna piacain hozzávetőlegesen évi 600 000 dukátra esett vissza, míg a franciák forgalma becslések szerint 4 millió, az angoloké pedig ennél valószínűleg egy kicsit alacsonyabb érték volt.

Annak, hogy más országok termékei kiszorították az itáliai szöveteket a nemzetközi piacokról, mindig és alapvetően ugyanaz volt a fő oka: a britek, franciák és hollandok alacsonyabb áron adták termékeiket. Honnan eredt ez az árkülönbség? Az itáliai termékek gyakran jobb minőségűek voltak. Itália ipara, melynek kezét a régi városi céhek bonyolult rendszabályai kötötték meg, hagyományos módszerekkel előállított, kitűnő minőségű, de divatjamúlt cikkek termelését erőtette. Ez komoly hátránynak bizonyult. Először az angolok és a hollandok, azután a franciák hódították meg a nemzetközi piacot új típusú kelmékkel, melyek könnyebbek, kevésbé tartósak, csillogóbbak és élénkebb színűek voltak. Ezek az anyagok határozottan gyengébb minőségűek, mint a hagyományos itáliai szövetek: de sokkal kevesebbe kerültek. Továbbá az itáliai termékek nem csak azért voltak drágábbak, mert jobb volt a minőségük. Jó okunk van azt hinni, hogy az itáliai termelési költségek voltak túl magasak, összehasonlítva az angol, francia és holland termékekével. Ez számos tényezőnek volt köszönhető. Mindenekelőtt az elavult céhek és a régi, testületi törvények túl nagy ereje kényszerítette arra Itália iparát, hogy ragaszkodjon a régimódi és elavult módszerekhez az üzleti életben és a termelésben. Másodszor, úgy tűnik, túl magasak voltak az adók az itáliai államokban és ez kihatott a termelési költségekre. Harmadszor, a munkaerő ára, más országokhoz viszonyítva, úgy tűnik, túl magas volt Itáliában. Sajnos nem áll rendelkezésünkre elég megbízható információ ahhoz, hogy megállapítsuk: az itáliai bérek más európai országokhoz viszonyítva a 17. század elején mennyire lógtak ki a sorból. Vannak azonban bizonyítékaink a pestis ártalmas hatásaira 1630-ban és 1657-ben. E két időpont között eltűnt a nagyobb itáliai városok lakosságának körülbelül egyharmada. Ez a súlyos és váratlan népességcsökkenés további béremelkedéseket idézett elő, épp akkor, amikor az itáliai iparnak égető szüksége volt arra, hogy termelési költségeit összhangba hozza a másutt uralkodó szinttel.

Éppen akkor, amikor e tényezők eredményeképpen Itália legjobb piacait veszítette el az angolok, franciák, hollandok ellenében, egyéb piacai más okok miatt vesztek el. A 18. század elején Spanyolországban egy hosszú hanyatlási és stagnáló periódus kezdődött, Németországot megtépázta a 30 éves háború és Flandria is belépett egy politikai problémákkal és háborúkkal teli korszakba. Mindezek a tényezők katasztrofálisan hatottak az itáliai exportra. Az angol, francia és holland verseny az ázsiai piacokon mindenekelőtt Velence és Firenze textiliparát sújtotta; Spa-

nyolország, Németország és Flandria vásárlóerejének összeomlása pedig főleg Milánó textiliparára volt katasztrófa.

Ez a helyzet többféle módon hatott Itália gazdaságára. Először, egy hirtelen és erőteljes hanyatlás jelentkezett a textilfelék termelésében és exportjában. Másodsor, egy drasztikus és hosszútávú tőke kivonási folyamat játszódott le. Harmadszor, észlelhető volt a hagyományos, városi központokból új, vidéki és félig vidéki központokba irányuló mozgás. Cserében, ez utóbbi jelenség annak volt a következménye, hogy a régi, városi ipari központokon kívül olcsóbb volt a munkaerő és a városon kívül könnyebb volt kijátszani az adószedő éberségét és a céhtörvények korlátozó tevékenységét. Eddig főleg az itáliai textiliák előállításáról és exportjáról beszéltem. Az összeomlás kihatásai ezen a téren még súlyosabbak voltak, mert ugyanakkor – és többé-kevésbé ugyanazért – más itáliai termékek (különösen a fémipariak) exportja súlyos hanyatlástól szenvedett és mert a figyelemreméltó fejlődés, mely az angol hajózásban, valamint a holland pénzügyi életben és hajózásban végbement, annak a láthatatlan exportnak a teljes összeomlását hozta magával, mely az itáliai gazdagság egyik pillére volt. Ezek a fejlemények néhány bizonyítékkal alá is támaszthatók. Egyet külön is szeretnék hangsúlyozni, Livorno szabadkikötő működésének rendkívüli kiszélesítését. E kikötő aktivitásának a növekedése tükrözi legjobban a brit kereskedelem fejlődését a Mediterrán-térségben, s ez teljesen az itáliai kereskedelmi hajózás rovására ment végbe.

Ahogy mondtam, Itáliát pestis sújtotta 1630-ban és 1657-ben. Feltételezvé, hogy lehetetlen volt újabb jólétforrást találni, lakosságának lassú csökkenése talán a legjobb megoldást szolgáltatva Itália gazdasági bajaira. De egy erőteljes és hirtelen hanyatlásnak; mint ez, melyet a pestis teremtett, meg volt a közvetlen hatása: béremelkedés, mely még nehezebb helyzetbe hozta az itáliai exportot.

1660 körül Itáliában olyan helyzet állt elő, hogy az ipari termelés válságban volt, szinte teljesen megsemmisült; a külpiacok jó időre elvesztek, ugyanakkor a népességszám kevesebb volt, mint a század elején. De a helyzetet tovább súlyosbította az a tény, hogy a járvány elmúltával a népesség ismét nőtt, ahogy ez a pestisidőszakok után lenni szokott: a 17. század végén Itália lakossága többé-kevésbé annyi volt, mint a század elején. Így történt, hogy Itália úgy kezdte pályafutását, mint egy valaha elnyomott és túlnépesedett ország.

Így az a sarkalatos pont, mely körül Itália minden szerencsétlenségé

történt, az az, hogy képtelen volt fenntartani exportját a 17. század első évei után. Az itáliai termékek és szolgáltatások iránti külföldi igény drasztikus és folyamatos csökkenése lökést adott egy hosszú és halmozódó deflációs folyamatnak.

Az 1615 és 1619 közötti öt éves időszak árait tekintve 100-nak, Milánóban a mezőgazdasági árak az 1680–84-es periódusra 72-re estek vissza, gyapjútextiliáké pedig 63-ra.

Amikor egy ország olyan szerencsétlen helyzetben van, mint amelyben Itália találta magát a 17. század elején, előbb-utóbb számos – természetes vagy mesterséges – erő működésbe lép, hogy visszaállítsa a dolgot. Az egyensúly helyreállításához szükséges lépések variálhatók: a termelés új formáinak kifejlesztése, új piacok keresése, bizonyos fajta fogyasztástól való elkedvetlenítés, a hazai és világpiacon árszint közelítése és így tovább. Ha egy ország képes új termelőformákat kialakítani vagy új piacokat kiaknázni, akkor képes nagyjából fenntartani a foglalkoztatottsági- és életszínvonalát. Különben természetesen bele kell nyugodnia életszínvonalának és – nagyon valószínű – foglalkoztatottsági szintjének csökkenésébe.

Manapság, amikor egy ország egyre inkább feltárja egy virágzó gazdaság jellemzőit, melyet Itália mutatott a 17. század elején, a kormány általában nagy tömegű tőke befektetésével próbálja fenntartani a termelést, megváltoztatni az erőforrásokat és új piacokat szerezni. Amint C.O. Kindleberger professzor nemrég rámutatott, mindezek az erőfeszítések éreztetik az inflációs nyomást. De a 17. századi Itália esete jó példa egy új egyensúly ártalmas hatásaira, melyet egy egyedüli, nem irányított deflációs folyamat ért el.

(Fordította: Laczkó Sándor)

GÉRARD DELILLE

FEJLŐDÉSTÍPUSOK A NÁPOLYI KIRÁLYSÁGBAN
A 17–18. SZÁZADBAN

(Types de développement dans le Royaume de Naples aux XVIIe et XVIIIe siècles. Annales E.S.C. 1975. júl.–aug., 703–725.)

A Nápolyi Királyság két vidéket, két alföldet foglal magában: nyugaton Campaniát, keleten Pugliát; e két területre épül a terület gazdasága. Campania területén többféle művelési ág él együtt: a Vezuv környékének gazdag vulkanikus földjein ugyanúgy, mint a Belső Fejedelemség egy részén már többnyire kialakult művelésrendszerek egyesítik a 17. század óta vetésforgóval művelt búza és kukorica, valamint a fakultúras szőlő- és gyümölcsstermelés zónáit. A „Seminatorio arbustato” vagy „vignitato”, a bevetett föld területe ez, amelyre jellemző még a kisbirtok és az igen erős népsűrűség: az utóbbi a „Felszántott Földön” 1595-ben 50–55 fő/km², 1765-ben pedig 90–95 fő/km², míg a Belső Fejedelemségben ugyanakkor 45–50, majd 65–70 fő/km².

Puglia ezzel szemben monokultúras terület: a búza és egyéb, másodlagos gabonafélék (árpa és zab) termelője, Otranto vidékének bizonyos tájain pedig az olajfaké. Mindkét részre igaz az, hogy e területeken ritkán, csak a tengerpart mentén néhány szűk zónában fordul elő a különböző kultúrák Campaniában igen jellegzetes ügyes összeötövzése, mint például a fák szőlővel való befuttatása, vagy a fasorok közé a búza vetése. Ehhez vízre lenne szükség, Pugliában pedig aszályos a nyár „...láthatjuk hát, hogy Pugliában, Otranto földjén, Basilicato és Calabria „maremme”-jein (mocsaras vidék), ahol túl nagy a nyári meleg, nem vetnek sem kukoricát, sem babot, sem nyári gyümölcsöt, hanem bőségben a búzát, zabot, árpat és zöldségfélét.” A búza termelése a domináns, melyet többezer hektáron, 2 éves vetésforgóval művelnek a nagybirtokon. Ennek következményeként a népsűrűség feleannyi, mint Campaniában: Bari vidékén 35–40 és 40–45 fő/km², 1595-ben illetve 1765-ben, Otranto földjén pedig ugyanakkor 25–30, majd 30–35 fő/km².

A két legfontosabb termelővidék mellett Abruzzo és Calabria hegyvidéki zónáiban változatos agrárgazdálkodás alakult ki, amely helyenként búzatermelésen, máshol pedig a „mediterrán kert” rendszerén alapul,

nagyobb terület engedve egy harmadik lényeges faktornak, a vándorló állattenyésztésnek (amely az Abruzzo-hegységben a „foggiai vám” rendszerében, Puglia-ban pedig a „tavalière” formájában zajlik).

Puglia és Campania gazdasági specializálódása a vidékek eltérő fejlődéséhez vezet az újkor folyamán: Puglia búza-övezetté, Campania pedig a szőlő- és fakultúra övezetévé alakul. A 2 vidék demográfiai „erőmegoszlása” pedig a következőképpen alakul a 16–19. század között (a királyság összlakosságához viszonyított százalékértékekben)

	„Felszántott Föld”	Belső Fejedelemség	Bari- vidék	Otranto- vidék
1505	13,9	12,6	7,4	6,7
1545	11,4	10,1	8,4	9,6
1595	12,2	9,5	9,9	10,5
1669–1732	12,6	7,8	11,0	12,3
1732	13,3	10,3	9,0	9,5
1765	17,1	10,7	7,1	6,7
1828	12,6	10,1	8,0	7,0

Inkább csak tendenciák kijelöléséről, és nem pontos számadatokról van itt szó, de ennek alapján az évszázados mozgások majdnem tökéletesen kirajzolódnak. A 16. század és a 17. század eleje, amely itt ugyanúgy, mint a mediterrán Európa többi részén, a búzatermelés időszaka, Pugliában rendkívüli demográfiai felfutáshoz, Campaniában pedig hanyatláshoz vezet. A 17. század végén és a 18. században a helyzet éppen ellenkezőjére fordul, lévén ez a szőlő és fakultúrák kora. A két dátum közé iktatódik egy súlyos katasztrófa, az 1656-os pestis. Végül az 1764-es válság után újra a búza kerül az első helyre, de a 16. századitól sokban eltérő körülmények és nemzetközi viszonylatok között, ezért Campania demográfiai hanyatlása és Puglia növekedése egyaránt sokkal lassabban megy végbe, mint azelőtt.

Három falu, három gazdálkodás-típus

Eddigi áttekintésünk általános, összefoglaló jellegű, számos pontosítást igényelne még, de ez szükségesnek látszott ahhoz, hogy térben és időben szélesebb keretek közé helyezve érthetőbbé váljon a példaként vá-

lasztott három modellünk fejlődése. A 3 falu, Montesarchio (szomszédos tanyájával, Boneával), Arpaia és Frasso egyaránt abban a 10 km-es zónában, a „Felszántott Föld” és a „Külső Fejedelemség” fás övezetében helyezkedik el, amely a két nagy krízis, 1655 és 1764 között élte legvirágzóbb időszakát.

Montesarchio-Bonea a Caudina völgyében, a „Campania Felix” egy részén helyezkedik el, hegyvidékektől övezve. A vulkáni eredetű, igen termékeny talaj nemcsak az ugar elhagyását, de azt is lehetővé teszi, hogy évente kétszer arassanak. Itt is, mint Aversa vagy Acerra vidékén „egymás után kétszer vetnek egy évben: először búzát, zöldséget, zabot, másodszer nyári növényeket, melyet akkor ültetnek csak, mikor a búzát már learatták.” „...A nyár terményei, a kukorica, babfélék és mások kevés időn belül megérnek. Ez az eljárás országunk más tájain nincs gyakorlatban, mivel ott egyszerre ültetik el a téli és nyári veteményeket, külön földekbe.” Általánosan elterjedt módszer itt a földek öntözése és trágyázása. Nicola Onorati beclése szerint *1 moggio* (kb. 1/3 hektár) fával és szőlővel borított föld bérleti díja Avellino és Montesarchio vidékén kb. 15–18 dukát volt, míg a Sanniónál beljebb eső területeken alig haladta meg a 4–5 dukátot. Igen termékeny föld kert-rendszerű műveléséről van itt szó: egy 2–3 ha nagyságú birtok egy 4–5 fős családot is el tudott tartani.

Frasso Telesino a Szent-Angyal hegy lábától a Caloro folyó völgyéig húzódó széles domboldalon terül el. A vidék talaja távolról sem olyan jó, mint Montesarchioé: meszes, kavicsos, amely a Sannio mögötti területek gyengén termő zónáihoz vezet át: a búza hozama 5/1; a nagy sietséggel elvetett kukoricáé pedig, melyet, mivel a hegy forrásai túl hideg vízűek, nemcsak hogy elvetni, de öntözni sem tudnak úgy, mint Montesarchio-ban, 5–10/1; ugyanakkor Nápoly környékén és a Caudina völgyében a búza átlagos hozama 10/1; a kukoricáé pedig 20/1. A vetésforgó 3 éves, 1 évig búzát, 1 évig kukoricát termelnek, 1 évnyi pihenőt hagyva ezután. A föld gyenge termőképességéről tanúskodik az 1743-as telekkönyvben állandóan visszatérő „művelésre kevésbé alkalmas” kifejezés.

Ilyen feltételek mellett persze nem 2–3, hanem legalább 10–12 ha föld szükséges egy 5 fős család megélhetéséhez. Több munkára és munkáskézre volt szükségük ahhoz, hogy ugyanazt az eredményt tudják elérni, mint Montesarchióban. Ezért van az, hogy e parasztcsaládoknál sokkal kevésbé szigorúan érvényesül a malthusi népességszabályozó mechanizmus, mint Montesarchio-Boneában.

Történeti szempontból egy lényeges tényre fel kell hívnunk a figyelmet. Frasso földje igen kedvező volt a fakultúrás termeléshez, és a 18. sz. elejéig a falu gazdasága nem is a földművelésre alapozódott, mint Montesarchioban, hanem az erdőgazdálkodásra. E ponton összes forrásunk megegyezik. Az 1509-es telekkönyv az összes földbirtokon jelentős erdővel és gesztenyefákkal borított területek létét tanúsítja. Egy hűbértartó által 1713-ban közzétett „Relevio”-ban megtaláljuk az 1631-es telekkönyv másolatát, amely szerint a hűbéres gazda 20 moggio felszántott vagy bevetett földdel rendelkezik, 2 nagy, 420 és 200 moggio nagyságú erdőbirtoka mellett. Az 1645-ös „aprezzo” (becslés) úgy pontosítja ezt, hogy a 420 moggio terület csak az egyik, mégpedig feudális jellegű része egy nagy, 850 moggio nagyságú erdőbirtoknak, míg a másik rész „burgensatica”, azaz „szabad”. Ezt a „Selva Grande”-t és „Selva Fenile”-t változatlanul megtalálhatjuk 1612-ben és 1713-ban is. A „Krisztus Szent Teste”-szerzetesközösség javainak 1719-es jegyzéke egy 400 moggio-s, egy másik 130 moggio-s és számos apróbb, 5–20 moggio közötti, gesztenyefával borított földdarabok létét jegyzi föl, amelyek összességé kb. 1000 moggio nagyságú területet tett ki. Ebben az esetben nem arról van szó, hogy az 1656-os pestis után tértek volna vissza az erdőgazdálkodásra, egyrészt mivel a járvány itt nem okozott igazán nagy pusztítást, a falu népességszáma sem esett jelentősen vissza, másrészt pedig már 1656 előtt világosan megállapítható a nagy erdőbirtokok megléte. 1704-ben a „Nagy erdőbe... hajtották ki ... 20 disznaját a ... bérlő asszonyságnak ...” Mivel rendszerint 5 carlin legelődíj fizetendő minden egyes disznóért, 2 hónapon (november–december) keresztül „... az ebből származó jövedelem 100 dukát.” 1719-ben az „erdő gyümölcsének”, azaz a makknak az eladásából a hűbérúr 498 dukát jövedelemre tett szert.

A gazdálkodásnak ez a típusa több helyen előfordul a vizsgált vidékeken, és még a 18. század közepén is változatlanul bukkanunk rá a kis Luzzano városban. Jellemző itt, hogy kevés a megművelt terület, amely apró, kertszerűen művelt parcellákra oszlik, a többségükben földdel nem rendelkező parasztok pedig a közösségi földeken vagy szolgáltatások ellenében a hűbéres területeken folytatott sertésenyésztésből élnek. A közvélemény azonban a sertésenyésztést csak a hegyes vidékeken tartotta elképzelhetőnek: „tudvalévő, hogyha ezen állatot a sziklás, lejtős vidéken nevelik, húsa jó szagú lesz és kemény, ellentétben a síkvidéken nevelt disznó húásával, amely a mozgás hiányától elpuhul és bűzös lesz.”

A gazdaságnak ez az először kialakult típusa, melynek alapja tehát az erdő, igen lényeges a falu 18. századi gazdasági és demográfiai fejlődésének értelmezéséhez, ezt is az ebben beálló gyökeres változást nem figyelembe véve nem tudnánk megmagyarázni a terület rendkívüli demográfiai növekedését.

A harmadik falu, Arpaia a teljes és gyógyíthatatlan nyomor modellje. Arpaia a Caudina völgye és a campaniai alföld közötti hágón fekszik, és földjét teljes egészében kopár hegyi lejtők, szinte művelhetetlen területek teszik ki. Az egész földterület közösségi tulajdonban van, és ezt csekély jelentőségű juhtenyésztésre tartják fenn. Hangsúlyoznunk kell azonban: itt gyakorlatilag nem létezett, de nem is jöhetett létre a paraszti birtok, bárhogy alakuljon is a népesség és az általános gazdasági – társadalmi fejlődés. A lakosok külső függősége majdnem totális: a 18. század közepén a tized évi átlag 60 tomolo volt, amikor a 600 tomolo össztermelés kb. 120 fő eltartására volt elég, ugyanakkor a faluban több mint 600 lakos élt.

Ilyen nagy minőségi különbségek vannak tehát a 3 falu között, és mivel az „*oncario*” kataszterek mindig tartalmazzák a föld értékének felbecslését is, igen csábító volt az, hogy inkább ezeket az értékeket vizsgáljuk, és nem a felületnagyságokat. Az azonban erősen kétséges, hogy a felbecslés kritériumai azonosak lennének a falvakban. Az adót mindig a falu lakossága arányában, és nem ezek földben való gazdagsága alapján osztották meg és rögzítették. A becslésnek tehát az volt csak a szerepe, hogy a falun belül lehetővé tegye a javak bizonyos osztályozását, így tehát semmi sem tette azt szükségessé, hogy azonosak legyenek a becslés kritériumai. Ezenkívül az *oncario* telekkönyv-rendszerében a föld utáni jövedelmek kisebbitésének annyi lehetősége volt (a földet terhelő cenzussal, adókkal, egyházi adományokkal), hogy e jövedelem mentes maradhatott mindenfajta adókötelezettségtől, ha sikerült elérni, hogy a földet is kellőképpen gyenge minőségűre becsüljék. Így a telekkönyvek többségében a becsült érték sokkal inkább a falun belüli erőviszonyok tükröződése, az adózás alól kibújni akaró birtokosok akaratának kifejeződése: az esetek legnagyobb többségében a becsült érték azonos a cenzussal, és így a föld automatikusan mentesül az adózástól. A napoleoni kataszter megszünteti ezt a problémát, mivel ennek esetében az adó a földjáradékkal lesz arányos, a becslés kritériumait pedig a föld bér-értéke alapján egységesítik. 1821-ben, amikor a vizsgált vidéken a telekkönyvek összeállítása

befejeződik, a falvakban a következőképpen alakul a hektáronként megálapítható tiszta, adóköteles földjáradék teljes összege (dukátban):

	teljes járadék	hektáronként	lakosonként
Montesarchio	55 040	18,5	9
Frasso	13 181	6,6	3,5
Arpaia	4 648	13,9	4,7

Átlagértékek ezek, ahol az Arpaiára vonatkozó számadatokat erősen felkerekíti az, hogy a Caudina völgyében igen sok jó minőségű földterület is található. Arpaia lakosainak azonban egyáltalán nincsenek itt birtokaik, így esetünkben a hektáronkénti és lakosonkénti földjáradék átlagai valójában kétségkívül jóval alacsonyabbak, mint Frassóban. Ezt a megszorítást is figyelembe véve az adatok jól tükrözik a 3 falu paraszti gazdasági közötti erős különbségeket. Frassóban a föld közel háromszor kevesebbet ér, mint Montesarchióban. Ezt sem a falun kívüli tulajdon, sem a kézművesség, sem a kereskedelem nem egyenlítheti ki, sőt, éppen ellenkezőleg. Arpaia esetében nemcsak hogy a szomszédos városok – Airola, Forchia, Arienzo – katasztereiben nem találkozhatunk egyetlen arpaiai illetőségű birtokossal, de a vidék keskeny termékeny zónája is teljes egészében hűbértokban, vagy az Airola-béliek kezén van. Frasso esetében szintén elhanyagolhatóan kevés a helységen kívül birtokkal rendelkezők száma. Montesarchióban gyakrabban előfordul ilyen, de ez részben a falu lakosainak kárára történik, mivel a környező hegyvidék lakóinak viszont a földjük közel 1/5-ét sikerült kisajátítaniuk. Ez a jelenség sem fordítja meg azonban a fentebbi arányokat.

Montesarchióban jelentős szerepet tölt be a kézművesség és a kereskedelem, főleg a feudális eredetű vám, és az ez alapján keletkező fontos piacon keresztül, ahol a Pugliától beljebb eső területek gabonája áramlik be és halad tovább Nápoly felé. A gabonakereskedelemből a 18. század folyamán jónéhány hatalmas vagyon halmozódik fel. Frassóban szintén jelentős kiegészítője lehetett a kereskedelem a mezőgazdasági tevékenységnek. „A Frasso-béliek igen dolgoz, jó kereskedőnépek. Lenszövetet, sajtot, bőrárut árusítanak, amelyet másutt, a Királyság különböző vidékein vásárolnak fel, le egészen Romagnáig.” Arpaiában, ahol teljes a földhiány, feltételezhető, hogy nemcsak egyszerű kiegészítő szerepet játszik a kézművesség és a kereskedelem, hanem ez szolgál a lakosság

többsége számára megélhetési forrásul. Erről azonban szó sincs. Bár a falu elsőrangú helyet foglal el a Nápolytól Benventóig vezető úton, semmi haszna nem származik ebből: majdnem minden „vaticali” – szállító – a szomszédos Forchia városból származik. Az 1743-as telekkönyvben sem találhatunk utalást bármifajta specializálódásra, vagy a kézműipar fejlődésére. A föld marad mindenütt a meghatározó tényező.

Hogyan éli át a 3 falu – e 3 erősen eltérő gazdasági egység – az 1656-os pestis okozta válságot, és hogyan lépnek át a fakultúrák terméskorszakába? Frasso lakossága 1648-ig 172 családra emelkedett, amely kb. 900 lakost jelent, míg Arpaiában és Forchiában együttesen 196 család, azaz kb. 1000 fő élt. Ez az összesítés hitelesnek tűnik, mivel nem az 1595-ös adatokat ismétli csak meg. Az egyházközségi jegyzékek bizonyos adatai szerint Boneának szintén kb. 1000 lakosa volt. A pestis igen eltérő módon érinti a 3 kis egységet, a további fejlődés alapvető különbségeinek teremtve meg ezzel az alapját. Boneára és Frassora nézve rendelkezünk a halálózások részletes listáival, amely alapján Boneában 70–75 %-os halálózási arányt lehet kikövetkeztetni, míg Frassóban csak 25–30 %-os ugyanez az arány. Arpaiáról nem maradtak fenn ilyen jegyzékek, de valószínű, hogy a járvány súlyos csapást jelentett: 1669-ben 174 család él itt, amely alapján – figyelembe véve a népesség 1656. utáni növekedésének tempóját (Montesarchi-Boneában pld., míg 1648-ban 580 család élt, 1669-ben újból 452-ről tudunk) – kb. 50 % veszteséggel lehet számolni.

Miből erednek ezek a különbségek, különösen Frasso esetében? Véleményünk szerint nem kell olyan erősen hipotetikus okokat keresnünk, mint a város fekvése vagy elszigeteltsége. Elég arra emlékeztetnünk, hogy a falu gazdaságának alapja a gesztenyefélék termelése és a sertésenyésztés volt. Feltehető tehát, hogy itt sokkal nagyobb arányú volt a húsfogyasztás, mint a majdnem kizárólag földművelésre támaszkodó Boneában, és ez nagyobb ellenállóképességet biztosított a járványokkal szemben.

Ebből következően a pestis gazdasági következményei csak Montesarchi-Boneában lesznek igazán jelentősek. Arpaiában nem állítják helyre a paraszti birtokokat, mivel ilyen nincs és nem is lehet. Frassóban sem történik egyéb, de más okokból: a pestis nem végez túl nagy pusztítást, és a gazdaság továbbra is, egészen a 17. század végéig a hűbéri földek és a közös használatú legelők kiaknázásán alapul, nem pedig a szabad, egyéni birtokokon. Nincsenek telekkönyvek a korból, amelyek alapján bizonyíthatnánk és adatokkal is alátámaszthatnánk állításainkat, de a birtokfel-

darabolódása és birtok-tagosítás mechanizmusának E. Le Roy Ladury általi levezetése elégséges érvként szolgál ahhoz, hogy igaznak fogadhatjuk el ezeket. Montesarchiora nézve az 1683-as kataszter világosan bizonyítja: a pestist követően helyreállították a paraszti tulajdont és az életkörülmények általános javulása következett be. A földbirtokok átlagos területe itt 10,6 moggio, amely egy átlag 5 fős család ellátását tudta biztosítani. A „braccianto”-k és kézművesek 90 %-a tulajdonosa házának, az eladósodás mértéke pedig nem erős. A birtok egy része feltöretlen vagy fával borított terület, amely „tartalékként” szolgál, és ugyanakkor a hűbéres földek nagy része is megműveletlenül marad. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a paraszti birtokok helyreállítása az „affitto”, a bérleti rendszer hagyományos keretei között történt, amelynek művelési rendszerére még visszatérünk.

A pestis demográfiai szempontból is hamarosan számottevő különbségeket teremt. Ha az 1680–90-es évekig a járvány okozta veszteségek gyors pótlása tapasztalható, és Frassoban ugyanúgy, mint Boneában, a házasságok görbéje szinte nyílegyenesen tört is fölfelé, az is világosan látszik, hogy Frassoban ez a mozgás túlnő az egyszerű helyreállítódnás folyamatán: Boneától eltérően a házasságok számaránya itt 1690-re lényegesen felülmúlja a pestis előtti időket.

Boneában és Arpaiában 1710-re helyreáll a pestis előtti állapot, Frassoban viszont ekkorra már megduplázódik a népesség. Itt nagy átalakulások vannak folyamatban, megkezdődik az átmenet az erdőgazdálkodásról a megnövekedett lakosságot eltartani képes földművelésre, míg Arpaia és Bonea megmarad régi gazdálkodási keretei között.

A századfordulóra egy másik jelentős változás is körvonalazódik: míg Boneában a házasságkötés életkora lényegesen magasabb lett, és a 18–30 éves koruk között férjhezmenő lányok aránya az 1686-os 53 %-ról 1697-re 37 %-ra, 1704-re pedig 22 %-ra esik vissza, Arpaiában és Frassoban ez az arányszám 1704-ben is igen magas, 46 % és 52 % marad. Ez a nem kismértékű eltávolodás a 18. század első felében végig érezteti a hatását, szükséges helyen majd megvizsgáljuk, miért.

Nagy vonalakban így vázolható fel a modellként választott falvak helyzete a gyökeres átalakulást közvetlenül megelőző időben.

A piachoz kapcsolódó átalakulások

1. Új konjunktúra

A konjunktúra először a gabona árának elhúzódo stagnálásában nyilvánul meg. Hogy megértsük e tartós depresszió hatásait, először egy általános érvényű tényre kell emlékeztetnünk: a közvetlenül irányított, bér-munkaerőre épülő nagybirtok csak kivételes esetekben lehet jövedelmező vállalkozás. G. Galasso becslése szerint a 16. század végi Calabriában a nagybirtokok kiadásainak 60 %-át a bérek teszik ki. W. Kula 18. századi Lengyelországra vonatkozó adatai azt mutatják, hogy a paraszti munkaerő ára súlyosan megrövidítette a földesúri terménytöbbletet, és ilyen módon csak azért tehettek szert jövedelemre, mert fennmaradt a robotrendszer is. A Nápolyi Királyságban a 17. sz. végén – 19. sz. elején felméréseket végeztek, hogy megkíséreljék a különböző művelési ágak jövedelmezőségének arányait megállapítani. Összességében elmondható mindegyikről, hogy igen gyenge a többlet, és ez is csak a termények magas árának köszönhető: 1 *tomolo* búza ára 17 carlin, ugyanannyi kukoricáé 8 carlin. Elég volt a búza árának 2 carlinnal való visszaesése, mint ahogy ez gyakran be is következett, és a termelés már veszteséges is vált. Bari vidékén ugyanezen felmérés szerint 1 *moggio* búzával, árpával, zabbal bevetett terület művelésének költsége 12 dukát, és az ebből származó haszon is ugyanennyi, így tiszta haszonra nem tesznek szert. Összes eddigi számításainkat persze a nagy földbirtokok nézőpontjából készítettük, így magukba foglalják adataink a bérek kifizetésének költségeit is, amely utóbbiról a Belső Fejedelemségben végzett felmérés érdekes részletekkel szolgál.

Egy „*tomolo*” búzával vetett föld művelésének költségei:

– a föld előkészítése és bevetése (igásállatokkal)	21 carlin
– vetőmag	25 carlin
– gyomlálás	75 carlin
– az „ártó füvek” eltávolítása	12 carlin
– aratás	8 carlin
– szállítás	1 carlin
– földbirtokadó	5 carlin

Összköltség	147 carlin
-------------	------------

Még ha a búza ára igen magas is (1 tomolo 20 carlin), a költségek egyszerű megtérüléséhez is rendkívüli magas, átlag 7,5/1-es haszonra lett volna szükség. Az átlagos 5/1-es terméshozam gyakorlatilag lehetetlenné teszi tehát a föld közvetlen irányítású, bér munkával való megművelését.

Az egyetlen igazi módszer a föld jövedelmezővé tételére az volt, ha a munka nem került pénzbe. Belső-Abruzzo 1811-es felmérése ezzel a figyelemreméltó megállapítással zárul: Ezen kimutatás eredményéből az következik, hogy a kiadások és költségek többnyire nagyobbak vagy egyenlők a befolyt jövedelemmel. A tények azonban mást mutatnak, mivel a parasztok – befektetett fáradozásaik ellenében – mégis elnyerik jutalmukat. Kárpótolja őket, hogy „életüket biztosítja az évi aratás.”

Kanyarodjunk most vissza a 17. század végének – 18. század elejének időszakára. Vizsgáljuk meg, milyen volt ekkor a nagybirtok helyzete. Ezek kiadásai feltehetőleg nem változtak, így a napszámosok bére 2 carlin volt, és a 18. század végén is ugyanennyi. A búza ára azonban nem haladta meg a 10 carlint tomolonként, sőt gyakran lejjebb is esett, eszerint pedig a bevételek feleakkorák lehettek, mint a 18. század végén. Ilyen módon érthető, hogy miért siettették a nemesek és egyháziak is az áttérést a földművelés új módszerére.

A 18. század elején azonban a vizsgált vidéken már csak maradványai voltak a közvetlen irányítású földművelő gazdaságoknak.

A robotmunka eltűnésének következtében, amely már a 16. század elején végbement, lezajlott az első jelentős változás, a nagybirtok első „visszavágása”, hogy a „bér-zsarnokságtól” megszabaduljon: kialakult az „*affitto*”, a bérleti rendszer. Minden évben szétosztották a földet a nagybérlőknek, vagy közvetlenül a parasztoknak, bizonyos szolgáltatások – adott esetben leginkább pénz – ellenében. A nagybirtokosok szemszögéből a rendszer kielégítő működésének feltétele az volt, hogy megfelelő eszközök álljanak rendelkezésükre ahhoz, hogy ellenőrizni és adóztatni tudják az így létrejött koherens birtokegyüttest; másrészt pedig szükség volt nagyszámú lakosságra, amely a szükségtől hajtva a föld birtokosai által diktált súlyos adó-feltételek elfogadására kényszerült (jóllehet, egész termését az adók így sem vitték el). Éppen ezek voltak azok a tényezők, amelyek az 1656-os pestissel kezdődő új konjunktúrával megszűntek létezni.

Lezárult a búza korszaka. Az 1656–1764. közötti évszázados konjunktúra, melyet a búza árának csökkenése és a lakosság megfogyatkozott száma jellemez, összekapcsolódva egy új, hosszabb távú konjunktúrával,

amely szinte teljesen lehetetlenné teszi a visszatérést a közvetlen irányítású, bér munkát alkalmazó művelésre: mindez a föld művelésének új módszerét teremti meg, ezzel pedig gyors gazdasági és társadalmi változások jönnek létre.

2. A bérlőtől a birtokosig

A földek cenzusos kiosztása a vizsgált vidéken mindenütt előforduló, igen elterjedt jelenség, amely magában egyáltalán nem bonyolult: bárki, legyen az nemes, egyházi ember, polgár vagy akár paraszt is, egy földparcellát bocsájt egy másik személy rendelkezésére egy bizonyos évjáradék, a cenzus ellenében, s e szerződés 29 évenként megújítandó (a cenzus növelésének lehetőségei azonban korlátozottak). Aki kapja a földet, teljes joggal rendelkezhet: úgy műveli meg, ahogy akarja, feloszthatja, eladhatja, sőt cenzus fejében is továbbadhatja, csak az kell, hogy rendszeresen fizesse az évi földilletéket. A cenzus tehát igen széles jogkört enged át a földdel együtt.

Montesarchio majdnem, vagy teljesen egészen ennek dominanciája alá kerül: az 1744-es kataszter szerint az összes hűbéres földet így osztották fel, beleértve az egyházi földeket is. Ugyanez a jelenség megy végbe Frassoban és Arpaiában is. Az itt található, igen szűkös művelésre alkalmas földterületek sem kerülhetik el a cenzus-rendszer kialakulását, bár 1743-ban még 900 maggio föld közvetlen hűbéri kezelésben marad, a későbbiek során azonban azt is szétesztják. A frassoi „Krisztus Szent Teste” szerzetesközösség vagyonyjegyzéke, amely rögzíti a cenzus-osztások dátumait, lehetővé teszi, hogy nyomon kövessük ezek pontos menetét is, amely 1680-tól indul, intenzívebbé pedig 1705-ben és 1715–1720 között válik. Elsőként az elhagyott vagy erdős területeket osztották fel, és ezután, úgy látszik, a közösség ügyintézői maguk igyekeztek felgyorsítani a folyamatot, a még bérletben lévő erdős parcellákat így jelölték meg: „cenzus alá vétessék”. A már felszántott parcellákat osztják ki utoljára, a legjobbak ezek közül azonban még 1719-ben is bérleti kezelésben vannak. A birtokosok húzódoznak az igazán jó földeket átengedni, 1743-ig azonban ezek is mind felosztásra kerülnek. A cenzusos föld-adományozás ritkán történik egy tömbben, többnyire a nagy földesúri birtokok feldarabolódásával jár. A 400 maggio Fenile-erdőből előbb 1681-ben 100 maggio-t, 1712-ben 16, 11, 30 majd 10 maggio-t, 1715-ben 3 és 28 moggiot, 1716-ban 23 moggiot engednek át, egy felszántott rész továbbra is

bérletben marad; az így fennmaradó erdőbirtok pedig további felosztásra vár. A hűbéres földekből a „Difesa Grande”-t 76 személy között osztják fel, és Montesarchio feudális birtokaiból is legalább 190 személy részesült.

Sok paraszt — akik eddig egyszerű bérlőként, gyakorlatilag nem bírtak jogokkal a föld felett, amelyet egyik évről a másikra el is vehettek tőlük — most „majdnem-birtokosává” válik földjének: úgy műveli meg és alakítja át azt, ahogy akarja. A cenzus-rendszer bevezetése nem egyszerű tulajdonjogi változás, a föld művelési módjának átalakulását is maga után vonja; vagy egyszerűen csak azzal, hogy kivágják a fákat és az elhagyott területeket művelés alá vonják; vagy egy összetett, bonyolultabb átalakulás történik, és az eddig csak felszántott földek bevetett területekké alakulnak. A piacon a búza végre elégséges mennyiségben áll rendelkezésre; így sok paraszt, megszabadulva a búzatermelés kényszerétől, más növények termeléséhez is hozzáfoghat. Ehhez azonban hosszabb időn keresztül kellett rendelkezni a földdel, mivel sok vetemény csak bizonyos idő elteltével fordul termőre; az éves bérlet rendszerre tehát nem alkalmazható többé. Francesco Longano 1790-es „Viaggio per la Capitanata” c. művében felismerte, milyen összefüggés áll fenn a földbirtoklás mikéntje és a föld kiaknázhatósága között. A vidék mezőgazdaságának siralmas állapotát rosszalva, ezt a „földtulajdon hiányának” (ez alatt a paraszti tulajdont értette), és az 1–2–3 éves bérletek „ártó hatásának” tulajdonította: „...mert minden föld a királyi birtokhoz tartozik, vagy a bárók, egyházi intézmények és kis számú vagyonosok kezén van.” „...hogyan szeretné az ember azt a földet, amely nem az övé? Miért vetne itt hasznos növényeket, mi érdeke fűzné ahhoz, hogy ezt még jobbra tegye? Az pedig köztudomású, hogy Puglia összes földművese bérlő, vagy napszámos...míg bérlő kezén van a föld, azt csak a pillanatnyi haszon megszerzése hajtja. Nem ültet, nem trágyázza a földet, csak tönkreteszi azt. A napszámos meg a lehető legkevesebbet dolgozik.

...pedig hát ők (napszámosok) azok, akik 1–2–3 évre földet bérelnek, különben csak néhány zsoldos az, aki ennél hosszabb időre venne kezébe földet. Így hát a föld termése megfogyatkozik. A síkvidéken ezért nem látni hát facsemetéket, a talajt ezért nem táplálják, mert senki nem dolgozik a más javáért. Ellenben a dombok lankái és a hegyvidékek gazdagok fában, nem azért, mintha itt sokkal dúsabb lenne a föld, hanem mert itt jelentősebb birtokok vannak.

...A mostani renyheség okát nemcsak a talaj mostoha természetében, hanem a birtokok hiányában és az éves birtokok létében kell keresnünk.”

A mi esetünkben, Montesarchioban és Frassoban éppen az ellenkező irányú átalakulás következik be. Azt azonban hangsúlyozzuk, hogy a művelési mód legfőbb átalakulásának, a föld bevetésének számos feltétele van. Ez a tulajdonos kalkulációinak eredményeképpen megy végbe, és általában függ a birtok nagyságrendjétől – nemcsak a kiterjedés szempontjából, hanem attól is, hány személyt kell eltartania – és annak lehetőségétől, hogy tudnak-e így több búzát, azaz felesleget termelni. Az átalakítást helyi körülmények is befolyásolják, ezért vidékenként is eltérő lehet. Erre azonban még visszatérünk.

A második, szintén általános jellegű átalakulás, amely szorosan kapcsolódik az elsőhöz, az új polgári réteg megjelenése. A föld censzos kiosztása ugyanis összetett jelenség. Végbemeget közvetlenül nemesek, vagy egyháziak és a paraszt között, és az utóbbi akkora földterületet kért és kapott, amekkorát akart. Semmi nem akadályozta meg abban, hogy összefüggő „tőkés jellegű” birtokot alakítson ki magának. Számos példát lehetne hozni az olyan censzos birtokra, amelyet gyakran egyházi, vagy világi hűbértokokból hasítottak ki. A polgárság az első számú közvetlen haszonélvezője a censzos osztásnak. De közvetetten is hasznot húzhatott ebből, mivel a rendszer lehetővé teszi a „subcenzuazione”, a kettős census gyakorlatát is: először, census ellenében, egy tőkével rendelkező polgár kezébe kerül a föld, aki ezt az erdő kiirtásával, vagy veteményezéssel átalakítja, aztán ezt ő is továbbadja, magasabb census fejében. A kettős census mindenütt széles körben elterjedt, de ezt gyakran igen nehéz felismerni, mivel sok telekkönyv külön tünteti fel a két censzust.

A haszon természetesen a véghezvitt átalakítások mértékétől függ, de az általában elmondható, hogy az eredeti census ára gyakorlatilag megduplázódik. Az is megfigyelhető ezen keresztül, hogy halad tovább a földek feldarabolódásának folyamata, olyan gazdasági-társadalmi mechanizmusokon keresztül, amelyek nem is hasonlíthatóak az örökléshez, s annál jóval bonyolultabbak. Nehéz megállapítani, hogy a földterület mekkora részét érintette a kettős census, mert feltehetőleg nem jelölték meg az összes ilyen parcellát, de az érintett területek nagysága sincs pontosan meghatározva. Frassoban feltehetőleg a földek 1/4-e, vagy 1/3-a esetében jöttek létre kettős censzust eredményező üzletek.

Azzal, hogy a kettős census lehetővé tette az első jelentős földbe való tőkebefektetést, jelentősen hozzájárult a polgárság vagyonosodásához is. Mivel a polgárság áll ezen új földművelésrendszer középpontjában,

nagy mozgásszabadsággal rendelkezhet ennek keretein belül. Ez azonban már nem a 16–17. század fordulójának polgára, aki minden évben kénytelen a földesúrtól földet bérelni, hogy ezt aztán továbbadja bérletbe a parasztnak, fenyegetve állandóan a visszautasítástól. Most az adott census mellett gazdája a földnek, szabad. Elképzelhetjük néma ellenérzését – ez időnként durva összeütközésekhez is vezetett az „Universitat”, a községi adminisztráció és a hűbértokosok között – a túl magas censust kiszabni igyekező hűbértokosokkal és egyháziakkal szemben, de azt is, hogy ugyanakkor a maximális hasznot igyekezett kivásalni a „subscenzuazione”-ból, és a lehető legnagyobb mértékben kiszákmányolta a kisparasztságot. Új polgárság ez egyrészt társadalmi szempontból, mivel elszakad a feudalizmus elavult rendszerétől, de elkülönül a szegény rétegektől is, bár gyakorlatilag igen közel áll hozzájuk. De gazdasági értelemben is új polgárság ez, amely a censusból és a földművelés átalakításából igyekszik haszonra szert tenni. Így tehát akarva-akaratlanul érdekeltté válik az erdőirtásban, talajjavításban és az új növénykultúrák bevezetésében. Szükséglet, hogy a földdel foglalkozzon. Montesarchio és Frasso polgársága már a felvilágosodás hordozója, amely Saint Agota de' Goti püspök szavai szerint „francia irományokkal fertőzi” egyházmegyéjét.

Átalakul tehát a földet eddig uraló feudális rendszer, s a polgárság, de a paraszti tömegek is változnak.

Arpaia kivételével a censusos osztás maga után vonja a „majdnembirtokos” parasztság megjelenését (Frassoban), vagy megerősödését (Montesarchioban) és ezek következményeként a mezőgazdasági kultúrák gyökeres átalakulását. Ez a fordulat a két falu esetében igen különböző módon és kiterjedéssel ment végbe, később majd látni fogjuk, miért. Egyelőre maradjunk csak annál a megállapításnál, hogy a népesség nagy száma és a föld között fennálló tartós kapcsolat mindenütt jelentős demográfiai következménnyel: a házasságok számának csökkenésével jár. A házasságkötések ideje mindenütt későbbre került a 18. sz. első felében, legkésőbbre 1710–1730 között, tehát a legvirágzóbb periódus idejére tolódik. A házasságkötések korának későbbre csúszása egyidejű jelenség a censusos osztások nagyarányú elterjedésével: Boneában a 18–30 éves koruk között férjhezmenő lányok aránya, amely 1681-ben 53 % volt, 1704-re 22 %-ra, 1714-re 12,7 %-ra, 1718-ban 21,1 %-ra esik vissza. Máshonnan nincsenek adataink az 1704. előtti időszakra, de Frassoban, ahol 1704-ben az ilyen korú lányok 52 %-a volt férjnél, 1727-ben már csak 44 %-os

ez az arány. Ez a mozgás az egész egyházmegye szintjén kimutatható: 1704-ben 43,9 %, 1717-ben 36,9 %, 1727-ben 35,7 %, 1745-ben pedig 34,2 %-os arány állapítható meg. Egyedül Arpaiában nem megy végbe ez a folyamat, ami természetes is, mivel itt nem keletkeztek paraszti birtokok. A házasságkötés korának emelkedését néhány adaton keresztül megmagyarázhatjuk. Az egész egyházmegyében a 18–30 év között házasságra lépett lányok aránya a következőképpen alakult 1704–1745 között, társadalmi kategóriák szerint lebontva:

	1704	1745
1. Magnifici (polgárcsaládok)	23,14 %	14,81 %
2. háztulajdonosok (középbirtokosok)	38,18 %	24,54 %
3. kézművesek	—	30,43 %
4. házbérlők (szegények)	60,00 %	50,54 %
5. „Massari”	52,5 %	43,9 %

Nemcsak az állapítható meg, hogy a házasságkötések száma minden társadalmi rétegnél csökkent – a cenzusos osztás csak a leggazdagabbakat érintette, minden hasznot ők fölöztek le, ha nem is egyenlő mértékben – hanem azt is, hogy ez a csökkenés annál nagyobb, minél gazdagabbakról van szó, mivel ezek birtokában nagyobb föld van. A bérből élő nincstelenek és a megművelt területüket csak bérlő „massario”-k, akiknek szükségük van még több munkaerőre, nem állítanak akadályt gyermekeik házassága elé. A középbirtokos és polgár viszont a lehető legtovább késlelteti, hogy birtokát megóvja a feldarabolódástól.

Innen már áttérhetünk a helyi különbségek vizsgálatára.

A helyi feltételekhez kapcsolódó átalakulások

1. Népesedés és társadalmi struktúra

A házasságok számának korlátozása mindenütt megfigyelhető, ennek mértéke azonban, mint a fenti arányok is bizonyítják, falként rendkívüli módon eltérő volt. Frasso 1760 körüli házassági görbéje felette marad Boneának. Mivel a házasságok számának korlátozása arányos a vagyon nagyságával, ezért a házasságkötések koránál tapasztalható eltéréseket a falvak társadalmi struktúrájában kell keresnünk.

Amíg Montesarchioban a birtokosok 60 %-a több, mint 5 moggio földet birtokol, addig Arpaiában 78 % alig, vagy nem is rendelkezik földdel. Ez a hatalmas eltérés elégséges magyarázatot nyújt arra, hogy az első esetben miért olyan erős a házasságok számának korlátozása, míg az utóbbinál ez szinte nem is tapasztalható. Frasso társadalmi összetétele közel áll Montesarchioéhoz, akkor is, ha az első esetben ez sokkal kevésbé állandó, mint az utóbbinál. Amíg Montesarchioban a birtokosok 60 %-a számít „életképesnek” (akinek 5 moggionál több földje van) – ez az életképesség-fogalom alapvető jelenséggel bír – addig Frassóban csak 15–20 % tekinthető ilyennek (itt 15–20 moggio az életképesség határértéke). Frassóban továbbra is döntő többségben vannak a nincstelen családok, akiknek földje nem tudja a megélhetést biztosítani, ők pedig nem, vagy igen kis mértékben korlátozzák gyermekeik családalapítását, és ők azok, akik meghatározzák a falu általános demográfiai fejlődését. Ebben az esetben is elégséges magyarázatul szolgálnak a társadalmi különbségek a házasságkötés idejének eltéréseire. Egy árnyalatnyi különbség azonban van: jól látszik, hogy az egyforma nagy vagyoni színvonalán a házassági életkor alacsonyabb Frassóban, mint Boneában. Így a polgári családokban Frassóban 1743-ban a lányok 38,4 %-a megy férjhez 18–30 éves kora között, míg Montesarchioban 1744-ben csak 17,8 %. A férfiak esetében ugyanez az eltérés figyelhető meg: Frassóban 19,3 %-uk nő, míg Montesarchioban 5,7 %-uk. A két falu polgárainak vagyoni szintje között lenne különbség? Nem úgy tűnik a telekkönyvek alapján. Az okot feltehetőleg a két falu eltérő történeti fejlődésében kell keresni. Frassóban a földhöz való kötődés egészen újkeletű kapcsolat: egészen a 17. század végéig a megélhetés forrása az volt, hogy a földesúrtól jogot kértek a legeltetésre és a gesztenye betakarítására, malthusi hagyományok pedig egyáltalán nem léteztek itt. Montesarchioban viszont már hosszú idő óta a földművelés volt a megélhetés alapja, és szintén megtörtént a pestis utáni kiegyenlítődés, az idősebb korban való házasságkötés mélyen gyökerező hagyománnyá vált – a malthusi szabályozás eszméje itt mélyebben hatotta át a kollektív gondolkodást. Másodlagos elem ez, a két falu közötti különbséget lényegében előidéző gazdasági, társadalmi tényekhez képest, de nem elhanyagolható: a történeti fejlődés, a „történelem öröksége” is szerephez jut itt.

A demográfiai fejlődés utolsó, de lényeges faktora a népesség vándorlása. A „lélekszám jegyzékek” mindig megjelölik a betelepülők eredeti lakhelyét is, így pontosan tanulmányozható a bevándorlás, és ha részlegesen is, képet alkothatunk az elvándorlásról is. Az megállapítható, hogy

jelentős volt a vidékről a városokba való bevándorlás; a gyors demográfiai növekedésben lévő falvaknál viszont, mint Frasso (1709–1757 között a lakosok száma 1935-ről 3004-re nő), vagy Arpaia (1704-ben 338, 1759-ben 689 fő) nem figyelhető meg kivándorlás. A Frassoval szomszédos helységek „lélekszám-jegyzékeiben” kevés Frassoból származó lakos nevével találkozhatunk, és ha van ilyen, akkor sincs másról szó, mint a hagyományos, házassághoz kötődő mobilitásról, a ki- és belépések pedig gyakorlatilag kiegészítik egymást. Van már búza-piac, a cenzusos osztás pedig földpiacot teremt, nem létezik azonban még „munkaerő-piac”, de még a „nincstelének piaca” sem. Az új fellazulás akkor következik be, amikor ez az utóbbi, jóval ezután, a 19–20. században ténylegesen létrejön. Az adott időben azonban még a helyi keretek között oldódnak meg a problémák, gyakorlatilag minden falu saját maga kell, hogy felszívja, vagy elviselje demográfiai növekedésének következményeit. Ennek pedig jelentős kihatásai vannak a gazdasági életre.

2. Új vetésterületek létesítése és eladósodás

Frassoban, mivel gyakorlatilag nem létezett a paraszti birtok a cenzus megjelenésének forradalmasító változása előtt, és így lényegében a házasságok számát sem korlátozták, a „cenzus-forradalom” egy demográfiai növekedésének teljében lévő népesség keretében zajlott le. Bonea-Montesarchioban viszont ezzel ellentétesen, a cenzusrendszer kialakulása csak megerősítette a már létező paraszti „birtokokat”, és mivel már eddig is erősen korlátozták a házasságok számát, így a változás egy igen lassan növekvő népesség körében játszódott le: amíg Bonea lakossága 1703–33 között csak 8,1 %-kal nő, Frassoban 1703–30 között 41,1 % növekedést regisztrálhattak. Frassoban rögtön számolni kellett az új földigénylőkkel, Boneában viszont jó ideig hasznot lehetett húzni a cenzusosztásból a meggazdagodáshoz. Akármilyen kis mértékben is, de megvolt a lehetősége annak, hogy a szegény tömegek kezén is tőke halmozódhasson fel.

Jelentős a kihatása ennek a művelés átalakulására, az új vetésterületek létesítésére, tehát a tőkeberuházás legfőbb lehetőségeire nézve. Vegyünk csak két adatot: Montesarchioban a már ez előtt is művelés alatt álló, bevetett, vagy fával borított földek, vagy az egykori szőlőterületek az összes földterület 50,1 %-át alkotják (a többi terület egyszerű szántó,

vagy erdővel borított és legelőnek fenntartott föld), Frassoban viszont az ilyen területek csak az összes földek 17 %-át tették ki. Sokáig vitakozhatnánk ezeknek az adatoknak a valóságán, a földek minőségén és ezek fekvésének előnyeiben. De maradjunk csak annyiban, hogy nincs egyetlen földrajzi tényező sem, amely megindokolhatná, miért olyan gyengén jövedelmezők Frasso vetésterületei: fekvése kitűnő, a falu dombjait pedig már mind művelés alá vonták. A történeti indoklás sokkal biztosabbnak látszik: a rendkívüli demográfiai növekedés és a paraszti birtok bizonytalansága miatt nem vált lehetővé Frassoban, hogy jelentős új területeket vessenek be. A lakosok 80 %-a, akik a szükségesnél kisebb, vagy alig „életképes” földdel rendelkeztek csak, továbbra is búzatermesésre vannak kényszerítve. A bevetett terület kiterjedése általában az átlagos paraszti birtokok nagyságával volt arányos. Végsősoron tehát a birtokok többségének gyenge értéke, azaz az ellenében kapható zálogértékek alacsony volta miatt sok Frasso-béli birtokos képtelen volt arra, hogy megszerezze a szükséges kölcsönt a veteményezéshez.

Az eladósodás is jelentős problémát okoz. E régi társadalmi rend parasztját gyakran adósság terheitől megnyomorítva, hitelezői kényekedvének teljességgel kiszolgáltatva festik le, beleértve, hogy az adósság a paraszt nyomorúságának, a legkisebb tőkebefektetésre való képtelenségének egyik oka is. Ha Montesarchiot vizsgáljuk, itt tényleg igen erős eladósodás figyelhető meg: a „brancatoknak”, „massaroknak” és a kézműveseknek összesen 13 375 dukát adósságavan, amely birtokosonként átlag 35 dukátot jelent, és ez gyors növekedést jelent 1683-hoz képest, amikor ez az összeg csak 2 827 dukát volt, így birtokosonként 10 dukát. Ez tökéletesen beleillik eddigi ismereteink rendszerébe. Meglepődve tapasztalhatjuk viszont, hogy Frassoban ugyanezeknek a rétegeknek 6 388 dukát csak az adósságuk összesen, amely birtokosonként 26 dukátot jelent, és Arpaiában pedig a birtokok adósság-terhe csak átlag 15 dukát. Minél lejjebb haladunk a szegényebb rétegek felé, annál jelentéktelenebb az eladósodás. Egyes birtokos-kategóriákon belül ugyanerre az eredményre juthatunk. A szabály mindenütt érvényes: a legkevesebb földdel bíró rétegeknek a legkisebb az adóssághatárjuk.

A jelenségre két, egymást kiegészítő magyarázat is kínálkozik. Aki kölcsönt ad, legyen az hűbéres, polgár vagy egyházi személy, soha nem teszi ezt biztosítékok nélkül, mint ezt a telekkönyvek gyakran világosan le is írják: „...házát x dukát jelzálog terheli”, „...földjén x dukát jelzálog van” (stb.). A kölcsön feltételének lehetősége tehát a birtok értékétől

függ, és ez megmagyarázza, miért tud a montesarchioi földbirtokos ugyanakkora földterületére több kölcsönt felvenni, mint frassoai sorstársa, hiszen az előbbi földje moggionként 3-szor annyit ér, mint a frassoai.

De hogy a kisbirtokosok kevésbé adósdognak el, ennek az is az oka, hogy igazán még nincsenek is erre rászorítva, mivel az eddigi kedvező konjunktúra hagy még néhány ütőkártyát a kezükben. Ha megvizsgáljuk a különböző birtokos-kategóriák adományozta kölcsönöket, észrevehetjük, hogy akik 1 moggionál kevesebbel, azaz gyakorlatilag semmi földdel sem rendelkeztek, többet adnak kölcsönbe, mint amennyit ők felvesznek. Beigazolható ez Montesarchioban, ahol 161 dukát adóssággal szemben 172 dukát kölcsön áll, és Arpaiában, ahol 346 dukát adósság mellett a kölcsön értéke 361 dukát. Arpaia telekkönyvében találhatunk magyarázatot a jelenségre: e kölcsönök gyakorlatilag a „vagyon”: a ház vagy egy talpalatnyi föld eladását jelentették, a szegényparaszt utolsó javaiért, aki ezáltal a teljes nincstelenség szintjére süllyedt. Ez végeladás valójában, de így mégis sikerült elkerülniük az eladósodást. Arpaia, ahol a lakosság 80 %-a nincstelen, mégsem eladósodott falu. Montesarchio, ahol sokkal kedvezőbb a társadalmi struktúra és az előző 50 évben megerősödtek a paraszti birtokok is, erősen eladósodott. Ide kapcsolhatjuk az eladósodás jelenségének második magyarázatát is: egy olyan periódusban, mint a miénk is, amely során átalakulnak az agrár-kultúrák és a földbe való tőke befektetése általánossá válik, az eladósodás nem a nincstelenséggel, hanem a gazdasággal, a birtokosok beruházásainak nagyságával arányos. Így tehát, ha Montesarchio parasztjai jobban eladósodtak, mint a Frasso és Arpaia-béliek, ez azért van, mert az előbbieket sokkal jelentősebb vetésterületek gazdái. Ugyanígy a közép- és kisbirtokosok is jobban eladósodnak a kisparasztoknál, akik szinte képtelenek új területeket bevetni, és birtokuk szűkössége miatt kölcsönhöz is nehezebben tudnak folyamodni: a paraszti birtokoknak el kellett érni egy bizonyos nagyságot ahhoz, hogy a földművelés átalakulásának mechanizmusai megindulhassanak itt is. Egy konkrét példa az eladósodás folyamatára: 1743-ban Frassóban Signore Gioncchiano d'Alsiero kettős cenzussal földet bocsát Marc'Angelo Camelli rendelkezésére, évi 35 carlinért, és ugyanakkor 25 dukátos kölcsönt is ad neki, évi 20 carlin kamat fejében. Ugyanígy jár el Matteo Visonso-val is, akinek 12 carlin értékű kettős cenzust és 15 dukát kölcsönt ad. Ritka példának számít ez, mivel az esetek legnagyobb többségében különválnak egymástól a föld-adományozó és pénzkölcsönző funkció. A kölcsönök arányosak az átengedett föld nagyságával, és azon át-

alakításokkal, amelyet itt véghez kellett vinni. Ez az összefüggés, amely mindhárom falura jellemző, elég elkeserítő: a veteményezéssel, úgy tűnik, elkerülhetetlenül együtt jár az eladósodás, és az átalakítások mozgatója az esetek legnagyobb többségében továbbra is a birtokon kívülálló tényezőkből kereshető. A tényleges növekedés egyik lényeges aspektusát még nem fejtettük ki konkrétan: azt, hogy a birtokosoknak van egy olyan széles rétege is, akik jelentős mértékben képesek arra, hogy saját maguk finanszírozzák a földbe való tőkebefektetést. Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a vizsgált periódust leginkább jellemző összefüggés ennek ellenére is az eladósodás és a beruházások összekapcsolódása marad.

A periódus az 1764-es év minden területre kiható válságával zárul. Ez egy általános tendenciaváltás kiindulópontja, megindul az átmenet egy újabb, a krónikus túlnépesedéssel jellemezhető időszakhoz, de a válság eltérő kiterjedése és belső mechanizmusai továbbra is mindenütt tükrözik az eddigiekben vizsgált helyi különbségeket Bonea-Montesarchio-ban, ahol általánossá válik a paraszti „birtok”, és a házasságok számának korlátozása, jelentős a vetésterület és az eladósodás, a válság nem túl mély: az elhalálozások átlagos száma 1759–1765 között csak 1,5-szeresére nő meg, a népesség növekedésében csak átmeneti szünet áll be: 1760-ban 1482, 1765-ben 1418, 1766-ban 1455 fő a lakosság száma Arpaia-ban, ahol az előbb felsorolt tények nem állnak fenn, és Frassoban, ahol ezek csak részben vannak meg, a válság jóval súlyosabb. Arpaia lakossága az 1762-es 748-ról 1765-ben 637-re csökken, Frassoban pedig az 1762-es 3 159 fős lakosság 1769-ben már csak 2 708-at tett ki. Az 1764-es év 213 halálesetével, és 1760, 1761 szintén katasztrofális éveivel – ugyanez Boneában egyáltalán nem jelentkezett – a halálesetek átlagos száma háromszorosára nő Frassoban.

És amíg Boneában a válság után a házasságok számának robbanásszerű növekedése következik be, addig Frassoban éppen visszaesés tapasztalható ezen a téren. Boneában a krízis a kis és középbirtokosok tömegének proletarizálódását váltja ki, akiknek leszármazottjai rögtön fel is használták arra, hogy megszabaduljanak a családalapításuk elé állított tilalmaktól. Frassoban a proletarizálódás folyamata már 1735–45 között bekövetkezett, akkor, amikor az 1730-as évek körüli, egyébként enyhe válság után a házasságok számában szinte robbanás következett be, 30 évvel Bonea előtt. Amíg Boneában még 1764-ben is biztosítottak voltak valamilyen szinten az életfeltételek, addig Frassoban már hosszú idő óta kilátástalan a helyzet, és a válság idején a lakosság többsége visszatért a

már évszázados feledésbe merült szokáshoz, hogy biztatóbb időkre halaszták a házasulást. Ez a megelőző rendszer „népesedés politikájához” való visszatérést jelenti, amelynek fejlődése igen kapkodó és foghíjas, és ellentétes hatást gyakorol a házasságkötések életkorára Frassóban és Boneában. Az utóbbi esetben ez korábbra kerül (1760-ban a lányok 1/3-a megy férjhez 24–30 éves kora között, 1780-ban viszont már 2/3uk), amely logikus következménye az erős házasságkorlátozások időszakának után bekövetkező proletarizálódási folyamatnak. Frasso esetében stagnálást, sőt enyhe csökkenő tendenciát figyelhetünk meg: 1797-ben a lányok 40,7 %-a ment férjhez a fentebbi időhatárok között, míg a 18. század első felében kb. 45–50 %-uk. Az egyik falu meg feléli a század első felében felhalmozott tőkét, a másik már csak a nincstelenségre épül, de végül azonban mindkettő egyformán tagozódik bele a tömeges proletarizáción alapuló új gazdasági-társadalmi rendszerbe.

(Fordította: Neuberger Anna)

EGY KÖNYV – KÉTSZÁZ ÉV TÁVLATÁBÓL

Az itt következő dolgozatban *Cesare Beccaria: Dei delitti e delle pene* című művének keletkezési körülményeire, a könyv sorsára próbálunk fényt deríteni. Célunk nem a mű bemutatása, elemzése. Szándékunk mindössze annyi: megvilágítani a könyv létrejöttével kapcsolatos problémákat, vitás pontokat, s a körülményeket a korabeli dokumentumok alapján rekonstruálva kideríteni, ki is valójában a szerző. Igyekszünk nyomon követni a mű sorsát, figyelembe véve az 1797-es velencei, az 1887-es és az 1967-es magyar kiadásokat – rámutatva a magyarországi kiadások előszavában található tárgyi tévedésekre. Mindezzel párhuzamosan a köztudatban szerzőként fennmaradt Cesare Beccaria életének fontosabb állomásait is bemutatjuk.

Egy olyan művet vizsgálunk, mely sokkal több figyelmet érdemelne Magyarországon, mint amennyiben részesül. Hatására a büntetőjogot és a büntetőeljárást szinte minden európai országban megreformálták, új elvi alapokra helyezték. Visszhangja a maga korában óriási volt; felfigyelt rá Párizs, az enciklopedisták, kommentárt írt hozzá Diderot és Voltaire, az írók meghívták Párizsba, Pétervárra; maga Voltaire is szeretett volna személyesen is találkozni Beccariával, II. Katalin pedig valószínűleg tanácsadóként szerette volna alkalmazni.

Ennek ellenére Magyarországon a könyv (csakúgy, mint a szerző) szinte ismeretlen. A jogászok általában a nevet és a mű címét még ismerik, de ennél bővebbet már nemigen tudnak a könyvről.¹

Mielőtt rátérnénk témánkra, néhány mondattal felvázoljuk a korabeli Itália, az 1700-as évek sajátos szellemi légkörét.

Itália egészen a spanyol örökösödési háborúig (1700–1713–14) sok kis önálló államból, köztársaságból állott, nem lehetett egységes Itáliáról beszélni, hiszen ilyen nem volt, „Itália” csupán mint földrajzi fogalom létezett. Az utrechti és a rastatti békék, de méginkább az osztrák örökösödési háborút lezáró aacheni béke (1748) a korábbi századokhoz képest gyökeresen átformálták a félsziget politikai arculatát.

Az 1713–14 – 1748 közötti időszak a terület életében egyfajta rendeződés időszaka, melynek során egyes államok több ízben is uralkodót cseréltek. Parma például, mely eredetileg a Farnese család tulajdona

volt, a Farnesek kihalása után (1731) 1748-ig a Bourbonok tulajdonába került, majd a Habsburgokhoz — vagyis pontosabban Napoleon volt felesége, Mária-Lujza kapta meg haláláig —, végül ismét a Bourbonok lehettek a város s a hozzá tartozó területek urai.

1748 újabb fordulatot hozott. Itália államainak nagy része ismét új uralkodó, illetve hatalom alá került, egyes államokat pedig megszüntettek, más államokba olvasztottak be (Mantovát például Lombardiához csatolták). Az új rendezés a félszigetre nézve jótékony hatású volt, egységesebb képet nyújtott, s a napoleoni háborúkig tartó hosszú békeidőszak (1748—1796) lehetőséget adott a fejlődésre, egyes területeken átfogóbb reformok bevezetésére. Igen érdekes, hogy főleg olyan uralkodók vezettek be reformokat, akik csak nemrég szereztek birtokokat a félszigeten. Így a Habsburgok Lombardiában, a Habsburg—Lotharingiai-ház (Lotharingiai Ferenc, Mária-Terézia férje révén) Toscanában, a Bourbonok pedig Nápolyban és Szicíliában igyekeztek reformokkal megoldani az egyes területek problémáit, bevonva a reformtevékenységbe a helyi értelmiségi körök leghaladóbb tagjait. Lombardiában Mária-Terézia és II. József nem csak magasrangú állami tisztviselőik, például Carlo di Firmian, segítségével dolgozták ki reformjaikat, hanem igénybe vették Pietro Verri és Cesare Beccaria szolgálatait is, noha az utóbbiak esetében ez a támogatás nem annyira a Habsburg hatalomnak, hanem magának Lombardiának szólt. Toscanában Lotharingiai Ferencet Pompeo Neri és Giulio Rucellai segítette. Mindketten, akárcsak Verri és Beccaria, az olasz felvilágosodás fontos alakjai.

A reformokra nagy szükség volt, hiszen Itália az elmúlt évszázad folyamán olyannyira bezárkózott, s oly mértékben elmaradt az európai fejlődéstől, hogy ekkorra már csak új pozíciója — Itália ekkor kezdett újra bekapcsolódni az európai gazdaságba, s a politikai életbe — miatt is egyre sürgetőbbé vált a reformok bevezetése. Ilyen terület volt például a törvényhozás, mely nem tudott már megfelelni feladatainak; az egész rendszer működésére bénítólag hatott az elavult, ám még mindig létező intézmények és az új kormányiszervek eltérő módszerei, a véleménykülönbségek okozta feszültség. A helyzetet a törvényhozás egyszerűbbé tételével és racionalizálásával próbálták megoldani, vagyis felszámolva az elavult intézményeket s mind nagyobb hatalomhoz juttatva az Államot. Legalább ilyen kritikus pont volt az adózás kérdése is. Szükségessé vált az adózó rétegek kiszélesítése, ezért általános népszámlálásokat, birtokösszeírásokat rendeltek el az új adóalapok megállapítására.

A törvényhozással és az adózással együtt megoldásra várt az Egyház befolyásának, hatalmának csökkentése és korlátok közé szorítása. Fel kellett számolni a holtkéz intézményét, vagyis az egyház azon jogát, miszerint az általa adományozott birtokok elidegeníthetetlenek, s a birtokos halála után az egyházra szállnak vissza; el kellett törölni az egyház adómentességét, s az oktatásban való monopóliumát. Sikerült korlátozni a holtkéz intézményt, csökkenthették az egyházi privilégiumok számát, hogy ezzel is érzékeltessék az Állam felsőbbbőségét minden ügyben, amely nem tartozik szorosan a hithez. 1773-ban feloszlatták az egyház egyik fontos oktatói tevékenységet ellátó rendjét, a jezsuitákat, s egyben korlátozták a rendek és a kolostorok, illetve rendházak számát.

Elkerülhetetlenné vált a feudális maradványok felszámolása a gazdaságban – itt különösen a mezőgazdaságra és a céhekre gondolunk –, valamint technikai újítások bevezetése a földművelésben és a kézművesiparban.

Természetesen a félsziget különböző részein más és más probléma vált a legfontosabbá a helyi jellegzetességek, valamint az uralkodók eltérő vallási és ideológiai meggyőződéséből adódóan. Nápolyban főként az egyházellenes, antikurialista irányzat, Lombardiában a Habsburgok centralizáló törekvései miatt a politikai – jogi, politikai – gazdasági irány, Toscanában a földkérdés rendezése volt a legfontosabb, s a legtöbb eredményt felmutató reformterület. Piemonte és Velence csak néhány adminisztratív jellegű reformot vezetett be, s igyekeztek távolmaradni a „veszélyes áramlatoktól”.

A reformkezdeményezésekbe, mint már említettük, bekapcsolódtak néhányan az értelmiség leghaladóbb köreiből, s így végre, igen hosszú szünet után, lehetőséget kaptak, hogy a valóságban is kipróbálhassák elképzeléseiket. Az értelmiség leginkább ott aktivizálódott, ahol az uralkodók reformtevékenysége is elég élénk volt, vagyis Lombardiában, Toscanában és Nápolyban. Az általuk is sürgetett és támogatott reformok a lokális szinten legfontosabbnak látszóak voltak, így Nápolyban az értelmiség olyan új jogi eszközöket dolgozott ki, melyekkel elhárítható az Egyház nemkívánatos beavatkozása az Állam ügyeibe; Milánóban törvényeket, technikai eszközöket hoztak létre a közigazgatás megújítására, a népszámlálások és a birtokösszeírások megkönnyítésére. Ugyanakkor ezek a reformok élesen tükrözték a helyi értelmiség kompetenciáját, és társadalmi hovatartozását. Nem véletlen tehát, hogy a nápolyi értelmiség

jogi reformokat és eszközöket dolgozott ki, hiszen nagy részük a bírói, törvényszéki értelmiség köreiből került ki, vagyis egy olyan rétegből, amely igen járatos volt a jogi formulák között. A milánóiak a patriciátusból jöttek, amely már igen régóta szorosan kötődött a politikai és a közigazgatási hatalom problémáihoz, lévén, hogy a főbb tisztviselők, illetve hivatalnokok közülük kerültek ki. Toscanában a reformátorok többsége pedig a földbirtokosokhoz tartozott.

Ebből is látszik, hogy a reformtevékenység nem kapcsolódott egy új osztályhoz, egy feltörekvő réteghez, s így az sem meglepő, hogy a régi, politikailag és gazdaságilag domináns rétegek hatalmának megtörése és új értegek felszínre emelése nem volt rövid idő alatt lehetséges. A reformértelmiség Itália lakosságához képest egy eléggé szűk réteget képviselt, s tevékenységét értelemszerűen gyakran a saját társadalmi köreikhez tartozók sem támogatták, hiszen a reformátorok pontosan azokat a privilégiumokat kifogásolták, amelyekről ők semmiképp sem akartak lemondani. Így az értelmiség nem csak hogy szűk réteget jelentett, hanem még el is szigetelődött bizonyos fokig a társadalomtól. Óriási erőfeszítéseket kellett tenniük, hogy ezen változtassanak, ki kellett lépni abból a hagyományos szerepből, mely általánosságban jellemezte az itáliai értelmiséget immár hosszú idő óta, s eszközöket, fórumokat kellett teremteniük, ahol elmondhatták gondolataikat. Az imént említett hagyományos szerep az uralkodó melletti működés volt, ami a tárgyalt korra már némileg megváltozott körülmények között történt, de lényegében azonos volt a régebbivel, a reformátorok többsége hivatalnokként, tanácsadóként dolgozott egy-egy uralkodó vagy miniszter mellett, s igaz ugyan, hogy így legalább kipróbálhatták elképzeléseiket a gyakorlatban, azonban ez a sajátos pozíció sokáig megakadályozta egy önálló intellektuális réteg kialakulását, s komolyan segítőkész, az értelmiséget támogatni tudó osztály vagy réteg hiányában ezek a csoportok sokszor az uralkodókban, az Államban látták azt az erőt, mely képes a régi, elavult formák eltörlésére.

Ami pedig az említett eszközöket és fórumokat illeti, az utóbbiak voltaképpen már léteztek; egyre több volt a rendszeresen megjelenő kiadvány, ahol leközölhették írásaikat. Ilyen probléma tehát nem volt. Létezett viszont egy igen komoly nyelvi probléma, hogyan, milyen nyelven érintkezzenek az olvasni tudó rétegekkel? Franciául Észak-Itáliában az értelmiség nagy része igen jól beszélt, sőt, akár írt is – Goldoni és Casanova például franciául írták emlékirataikat – de természetes, hogy nem egy idegen ország nyelvén volt elképzelhető az érintkezés; egy egységes

olasz nyelvet kellett volna találni, melyet az egész félszigeten mindenki megért. Ilyen azonban nem létezett; nagyon nagy különbség volt a művelt és a kevésbé művelt, valamint az írott és a beszélt nyelv között, s ugyanúgy Észak- és Dél-Itália nyelve között is; a helyzetet végül a Caffè nevű társaság és lapja oldotta meg (a társaságról a továbbiakban még fogunk bővebben beszélni), megteremtett egy modern, igaz, kissé franciás nyelvet, vagyis az olasz nyelv avittságait a francia nyelvet modellként állítva küszöbölték ki, ezért nem véletlen, hogy korábban a francia nyelv szerepéről beszélünk.

Ezekkel a problémákkal küszködött tehát kezdetben az itáliai értelmiség, bár a nyelv tekintetében nagy segítséget kapott az íróktól és a színházaktól, melyek csakúgy, mint Európa más országaiban, itt is jelentősen hozzájárultak a nyelvi megújuláshoz. Egyébiránt ekkor alakultak Itália máig leghíresebb színházai, így a milánói Scala (1778) és a velencei Fenice színház (1790).

Végül ejtsünk néhány szót az itáliai felvilágosodás által felvetett legfontosabb problémákról, melyeket négy csoportba sorolhatunk, a gazdaság, az etika, a jog és az irodalom osztályába. A legfontosabb és a külföld számára is leginkább figyelemre méltó művek a gazdaság és a jog köréből kerültek ki. A legfontosabb művek: Pietro Verri: *Meditazioni sull'economia politica* (1771. – Elmékedések a politikai gazdaságtanról), Cesare Beccaria: *Elementi di economia pubblica* (csak Beccaria halála után jelent meg – A közgazdaságtan elemei); valamint még két nápolyi szerző szintén fontos művét: Antonio Genovesi: *Lezioni sul commercio, ossia di economia civile* (1765. – Előadások a kereskedelemről, avagy a polgári gazdaságról); Ferdinando Galli: *Della moneta* (1751 – A pénzről). A tanulmányok a politikai-gazdasági mechanizmusokat és ezek társadalmi összefüggéseit vizsgálták, s végül is e művek alapozták meg az olasz közgazdaságtant.

A jogi művek közül ki kell emelnünk a dolgozatban tárgyalt könyvön kívül Pietro Verri: *Osservazioni sulla tortura* (1777 – Megjegyzések a kínvallatásról), és Gaetano Filangieri: *Scienza della legislazione* (1780–1783 – A törvényalkotás tudománya) című könyveiket.

*

Ezek tehát azok a jellegzetességek, melyek meghatározták Cesare Beccaria korát, a korabeli Itália sajátos szellemi élnétségét; ez az a korszak, amely előkészítette a Risorgimentot, az olasz egységet megvalósító nemzeti mozgalmat. Ennek a kornak igen nagy érdeme, hogy felhívta

Itália lakóinak figyelmét a legnagyobb hiányosságokra és igényt teremtett a megújulásra mind nyelvi, mind politikai téren.²

Beccaria a milánói *Accademia dei Pugni*³ tagja volt, mely ugyan csak egy Milano több, mint húsz „accademia”-ja közül, mégis sokban különbözött azoktól. Míg a többi társaság a szabadkőműves szervezetekhez hasonlított inkább – írott szabályzatuk volt, a tagok különféle álneveket választottak maguknak, minden accademia egy-egy speciális témával foglalkozott –, ezzel ellentétben az Accademia dei Pugni igyekezett ezektől a hagyományoktól elszakadni, s csupán a névválasztásban maradtak hűek (tagjaik a római köztársaság nagy alakjaitól kölcsönözték nevüket). Szabályzatuk nem volt, mivel szerintük „a tudományok nem igényelnek formalitásokat és felsőbb vezetést”⁴. Olyan társaságot kívántak létrehozni, mely előbbre viszi az itáliai szellemi fejlődést, felszámolja a káros tradíciókat és előítéleteket, s így alkalmassá válik az olasz nép öntudatra ébresztésére és kultúrájának újjáélesztésére. Ennek megfelelően sokoldalú tevékenységet folytattak, több témával is foglalkoztak egyszerre, nem akartak egy valamiben elveszni, hiszen ez beszűkülésre, majd idővel életképtelenségre vezetett volna. Saját tanulmányaik közlésére létrehozták a *Caffè* című folyóiratot, hogy céljaiknak megfelelően ezzel is közelebb kerüljenek a nagyközönséghez. Tudatosan törekedtek az érthetőségre, a közvetlenségre. Lapjuk 1764. júniusától 1766. májusáig tíz naponta adott ki egy-egy számot, tehát nyugodtan mondhatjuk, hogy a kiadvány az olasz felvilágosodás egyik „legélénkebb” folyóirata. Az újság különböző témájú tanulmányokat, vitairatokat közölt, változatosságuk híven tükrözte a társaság munkáját. Egyaránt megjelentek benne közgazdasági, művészeti, vallási, történelmi, irodalmi, orvosi és jogi tárgyú írások – bár a természettudományos témákkal szemben inkább a humán jellegűek domináltak –, ami egyben jelzi a kör szellemi nyitottságát is. Ez a nyitottság azonban nem kevés veszélyt rejtett magában, így a Habsburg cenzurát kijátszandó, a lapot nem Milanóban, hanem Bresciában nyomtatták.

Az Accademia dei Pugni gazdag családokból származó ifjakkól állt, mindegyikük alapos klasszikus műveltséggel rendelkezett – a parmai jezsuita kollégiumban tanultak –, s mint akkoriban szinte mindenki, erősen vonzódtak a francia szellemiséghez.

Ebben a szellemi környezetben született meg *Cesare Beccaria* könyve, a *Dei delitti e delle pene*. A mű magyarul is olvasható, legutóbb 1967-ben jelent meg az *Akadémiai Kiadó* gondozásában, *Sebestyén Pál* fordításában, *Kádár Miklós* előszavával.

Sajnálatos módon, az olvasó, aki többet is szeretne megtudni magáról a szerzőről és a könyv keletkezésének körülményeiről, a sok tárgyi tévedést tartalmazó előszóból csak igen keveset tudhat meg; igaz ugyan, hogy a kevésbé tájékozott olvasó a tévedéseket nem érzékeli.

Kádár Miklós előszava szerint a mű a franciaországi *Jean Calas per* (1761.) hatására íródott. (Az eset ismertetésétől most eltekintünk, csak annyit jegyzünk meg, hogy a pert nem a kellő körültekintéssel folytatták le, egy ártatlan embert halálra ítélték, családját meghurcolták.) Az előszó szerint „Az 'Il Caffè' lapban cikk jelent meg, és a 'Caffè' Társaság is elhatározta, hogy most már nemcsak a Calas ügy tényeivel foglalkozik, hanem a szörnyű igazságtalanság hatása alatt valami olyat tesz, vagy olyan eszmék megfelelő összefoglalását és széleskörű terjesztését szorgalmazza, amelyek hatására alaposan remélhető, hogy a kor felfogását az igazságról, az azt meghatározó tényekről, a büntető eljárásról gyökeresen megváltoztatja. A 'Caffè' Társaság egyik tagja és egyben anyagi eszközökkel fenntartója, Verói Sándor gróf, Beccariát, mint a Társaság egyik tagját, a képzett és híres jogászt kérte fel arra, hogy készítsen olyan tudományos művet, mely az Itáliában hatályban lévő büntető rendelkezések fogyatékoságait és immár tarthatatlanná vált rendelkezéseit mutatja ki. Beccaria lelkesen vállalkozott az elkészítésre.”⁵

A mű keletkezési körülményeiről a mintegy negyven oldalas előszó mindössze ennyit ír, s ez is egy anekdota tényként való leírásán alapszik. Ez az anekdota az 1797-es velencei kiadásban található⁶, ezt vette át az 1887-ben második magyar kiadás is,⁷ s innen kerülhetett be az 1967-es kiadásba. Vegyük sorra a tévedéseket.

1. Az előszóban szereplő Verói Sándor gróf, mint a Caffè kör pénzelője és vezetője, valójában *Alessandro Verri*, *Pietro Verri* testvére.

2. *Pietro Verri*, és nem *Alessandro* volt a kör vezetője. (Azt, hogy a Verriből hogyan lett Verói, nem tudjuk; az 1797. évi velencei kiadás – mely az anekdotát idézi – *Pietro Verri*t említi, az 1887-es budapesti kiadás azonban már *Verri Sándort* jelöli meg a kör vezetőjeként.⁸ Ezek után valamiféleképp a Verriből Verói lett.)

3. Beccaria nem volt „képzett és híres jogász”. Valóban elvégezte Paviában a jogi fakultást, de sohasem foglalkozott joggal, és nem is nagyon értett hozzá, sokkal jobban érdekelt a filozófia.

4. Senki sem kérte fel Beccariát a könyv megírására, s nem is nagy lelkesedéssel, csak barátai rábeszélésére fogott hozzá a munkához.

5. A cél nem az itáliai büntetőjog megreformálása volt, s tulajdon-

képpen semmi különleges célja nem volt a könyvnek. A mű nem jogtudományi értekezés; a kor szellemi irányzatait feldolgozva elmélkedik a bűn fogalmáról. Különbséget téve vallási, természeti és emberi erény és bűn között, arra a következtetésre jut, hogy csak a vallási erény és bűn fogalma egy és változatlan, az emberi erény és bűn fogalma relatív, az emberi viszonyokkal együtt változik. Ennek megfelelően kell felülvizsgálunk törvényeinket, s kell elgondolkodnunk a büntetés jogosságán és hasznosságán is. A könyv tehát *filozófiai* és nem jogi következtetések alapján sürgeti a büntetőjogi viszonyok megreformálását.

Itt kénytelenek vagyunk egy kis kitérőt tenni, s mondani pár szót a mű főbb gondolatairól, ezzel is mintegy alátámasztva érvelésünket. A legfontosabb kérdés a bűn és a büntetés közötti helyes arány megtalálása, s az ebből adódó problémák lehetséges megoldásai. Felvetődik például, hogy szükség van-e, s ha igen mikor, a halálbüntetésre. Beccaria szerint a halálbüntetés egyedüli jogalapja az az eset, mikor ettől függ a társadalom léte. Tehát a halálbüntetés csak akkor *igazolt, szükséges* és *célszerű*, ha a bűnelkövető életbenmaradása veszélyezteti az adott társadalom létezését, ilyen értelemben tehát megelőző szerepe lenne az ilyen fajta büntetésnek; létezik egy másik eset is, melyben Beccaria szintén megengedi a halálbüntetést, s ez arra az esetre szól, ha csak így lehet a társadalom többi tagját a társadalomellenes bűnöktől visszatartani, ekkor tehát a büntetésnek elrettentő szerepe lenne. Általános viszonyok között azonban egyik társadalomban sem lehet az egyénnek ekkora hatalma, tehát a halálbüntetés nem lenne célszerű, méginkább nem lenne igazolt, hiszen egyetlen ember nem tudja az egész társadalmat veszélybe sodorni; a halálbüntetésnek – s általában a fizikai jellegű büntetéseknek, mint ahogyan az a századok folyamán kiderült – nincs elrettentő hatása, tehát mindebből az következik, hogy a halálbüntetés nem igazolható, szükségtelen, s ráadásul nem is célszerű. Ugyanígy felmerül a kérdés, a kínzások és a kínváltások igazságosak-e, és elérik-e céljukat? A válasz: sem nem igazságosak, sem pedig nem célszerűek, hiszen igazságtalan dolog valakit, aki esetleg ártatlan, ítélethozatal előtt büntetni, azonkívül a kínzás nem jár mindig a kellő eredménnyel. Előfordulhat ugyanis, hogy az illető kínzás közben meghal, anélkül, hogy vallomást tett volna, vagy a szabaddulás reményében még azt is bevallja, amit soha nem követett el, s így vallomása alapján elftélik. Tehát a kínzás és a kínváltás is eltörölendő, mivel nem felelnek meg céljuknak, a további bűnök megelőzésének. A megelőzés legjobb módja Beccaria szerint a jó törvény, vagyis az olyan

törvénykezés, amely nagyobb hátrányt helyez kilátásba a bűnös számára, mint amilyen előnyt vagy hasznot a bűn elkövetésével megszerezhet. Beccariától ered két, máig is sokat hangoztatott elv, a „*nullum crimen sine lege*” és a „*nulla poena sine lege*”. Az előbbi szerint csak azt a cselekményt lehet büntetni, amelyet elkövetése előtt a törvény büntetendőnek nyilvánított, az utóbbi elv pedig azt jelenti, hogy a bűncselekmény csak olyan büntetéssel büntethető, amelyet a törvény még a bűncselekmény elkövetése előtt az adott bűncselekményre megállapított. Következésképpen csak az a cselekmény büntetendő, amelyet a törvény bűncselekménynek minősít, minden más cselekedet kívül esik a bűn fogalmán, jóllehet mégsem erkölcsös.

Visszatérve a kifogásolt tévedésekre:

6. A mű nem a Calas per hatására íródott, legalábbis az általunk tanulmányozott irodalmak közül az 1797-es velencei kiadás kivételével egyik sem tesz említést a Calas perről, mint a könyv megírására készített esetről.

*

Cesare Beccaria 1738. márciusában született egy igen gazdag család fiaként, s mint elsőszülöttnek, feladata lett volna a családi tekintély és hírnév növelése, öregbítése. A fiatal Beccaria azonban írtózott családja mesterkéltségtől, fojtogató légkörétől, s nem váltotta be szülei reményeit. Pármában tanult ő is, mint általában a nemesifjak. Később elvégezte a paviai egyetemet, jogi diplomát szerzett, ám a jogtudományban semmi vonzót nem talált, s miután 1760-ban menyasszonya, a déli származású Teresa de Blasco miatt, akit családja rangon alulinak tartott, megromlott viszonya a szülői házzal, az egyébként is befeléfordulásra, visszahúzódásra és apátiára hajlamos fiatalember igen rossz lelkiállapotba került, s filozófiával kezdett foglalkozni. A felvilágosult Európa egyik filozófusa szeretett volna lenni, de tudta, hogy nincsenek meg a képességei, így ez inkább csak álom maradt számára. Sokat forgatta Diderot, d'Alembert, Bacon, Helvetius és *Montesquieu* műveit, eszméik nagy hatással voltak rá.

Beccaria ekkortájt ismerkedett meg a már említett Pietro Verrivel, az ő közvetítésével került be a későbbi „Accademia dei Pugni” társaságába. Úgy érezte, itt végre megtalálta a lelki nyugalmat, a kiegyensúlyozottságot. 1762-ben barátja, Pietro hatására, aki akkor közgazdaságtannal foglalkozott, megírta a „*Trattato del disordine e de'rimedi monetari nello Stato di Milano*” (Értekezések Lombardia pénzügyi zavarairól és ezek orvoslásáról) című tanulmányát. Élete további részében is inkább

közgazdaságtannal foglalkozott, 1768. decemberétől 1770-ig a milánói egyetem közgazdasági tanszékének vezetője volt. Előadásait csak a 19. század elején adták ki Olaszországban.⁹

A Delitti keletkezésére utaló adatok igen ellentmondóak. Egykorú utalások nincsenek, az azonban bizonyos, hogy Beccaria saját elhatározásából soha nem fogott volna bele egy ilyen nagy mű megírásába. A Verri testvérek feljegyzéseiből tudjuk, hogy ők ajánlották neki, foglalkozzék az itáliai büntetőeljárás visszásságaival. A testvérek jegyzeteit azonban nem tekinthetjük pártatlanoknak; egyfelől mivel azok többsége Pietro Verritől származik, aki hajlamos volt a rosszindulatú megjegyzésekre; másfelől valószínű, hogy az egyidejűnek datált bejegyzések később, Beccaria párizsi útja után keletkeztek, amikor az addigi baráti viszony már nagyon megromlott.

Pietro Verri naplójában 1765. november 1-i bejegyzéssel (bár majdnem bizonyos, hogy jóval későbbre, 1767–1769 körülre datálható) a következőket olvashatjuk: „A Dei delitti... Beccaria gróf műve, de az ötletet én adtam neki, a gondolatok többnyire a mindennapos eszmecserék eredményei, melyek Beccaria, Alessandro, Lambertenghi és én közöttem folytak. Az estétet mind egy szobában töltöttük, ki-ki a maga dolgával foglalkozva. Alessandro Itália történetével, én közgazdaságtannal, mások joggal. Beccaria unatkozott és mindenkit zavart. Elkeseredésben odajött hozzám, és témajavaslatot kért tőlem; én ezt ajánlottam neki, mivel úgy gondoltam, hogy egy szónoki képességekkel és élénk képzelőerővel rendelkező embernek ez pontosan megfelelne. Csakhogy ő semmit nem tudott a mi büntetőrendszerünkről. Alessandro, aki börtönfelügyelő volt, megígérte neki, hogy segíteni fog. Beccaria kis papírlapokra kezdte írni ötleteit. Mi lelkesen segítettünk, és annyit biztattuk, hogy rengeteg gondolatot összeírt. Ebéd után, sétálgatásaink közben, a büntetőjog hibáiról beszélgettünk, vitákba bonyolódttunk, és ő este elkezdett írni. Nagyon fárasztó volt számára az írás, és oly nagy erőfeszítésébe került, hogy alig egy óra múlva elfáradt, és nem bírta tovább. Mivelhogy az anyag együtt volt, megírtam a művet, és megszerkesztettem. Így jött létre a könyv.”¹⁰

Alessandro azonban másképp emlékezett vissza. 1803. április 16-án Isidoro Bianchinak, Pietro Verri életrajzírójának küldött levelében azt írja, nem tudná biztonsággal állítani, hogy a Delitti Pietro műve, csak annyit tud, hogy ő tisztázta le. Beccaria és ő – Alessandro – együtt tanulmányozták a büntetőjogot. Beccaria sokat elmélkedett, majd elkezd

dett írni, de rendszerint két óránál tovább nem bírta. Minden este felolvasa az addig elkészült művet Pietronak, és annak tanácsai alapján javított rajta. Egy idő múlva azonban a szöveg olvashatatlanná vált, és mivel Cesare már nem sokat törődött a könyvvel, így Pietro letisztázta, majd stilisztikailag is javított a szövegen.¹¹

Az írás módját illetően Alessandro állítását kell elfogadnunk, ugyanis Pietro Verri egy feljegyzéséből tudjuk, hogy magánál tartotta az eredeti példányt, s mikor Beccaria a szerzőség körül kialakult viták során meg akarta védeni magát, vissza kellett kérnie a *füzetet* Pietrotól, aki 1769. januárjában vissza is adta „a nagy ereklyét” boldogtalan szerzőjének¹², de hozzáfűzte: „ha bizonyítani akarná, hogy a dicsőség és a gondolatok a sajátjai, tőlünk függetlenek, írnia kellene egy másik könyvet”¹³.

A Delitti megírása körülbelül egy évet vehetett igénybe, valószínűleg 1763. és 1764. között keletkezett. Pietro Verri szerint a mű 1763. márciusa és 1764. januárja között született, tehát alig egy év alatt, míg Alessandro mindössze két hónapot említ.¹⁴ Erre vonatkozóan inkább Pietro állítását kell elfogadnunk, mert feltételezhetjük, hogy Beccaria munkastílusában, naponta összesen két órán át, s akkor is gyötrődve dolgozva – mint látható, ebben az esetben Alessandro véleményét tartottuk hitelesebbnek –, a mű két hónap alatt aligha juthatott el a letisztázásra kész állapotig.

Beccaria 1760–1761. körül kezdett elmélyedni a filozófiában, 1762. vége felé fogott hozzá Rousseau és Bacon tanulmányozásához. 1763. nyarát vidéken, Gessatoban töltötte, s mint 1763. júniusában Giambattista Biffinek, a kör egyik tagjának írott leveléből megtudhatjuk, könyveket vásárolt, új gondolatai támadtak, s szeretett volna végre komolyan dolgozni. Mint írja, a könyvek „felizgatták elmémet, elvették végtelen nyugalma, amely mindeddig eltompította szellemi képességeimet.”¹⁵ Ezen a nyáron tehát akár el is kezdhett gondolkodni, esetleg megírhatta a mű első verzióját, amit aztán később megmutathatott barátainak. Ismerve azonban Boccaria természetét, sokkal valószínűbb, hogy komoly munka helyett a vidéki élet nyugalma élvezte, s ígéretével ellentétben inkább csak olvasgatott; de minden bizonnyal ekkor ivódtak belé a Delittiben is fellelhető filozófiai eszmék, melyek alapul szolgáltak a mű megírására. Az Alessandroval folytatott beszélgetések nyomán lassanként kialakulhattak benne a főbb gondolatok, melyeket idővel rendszerезés nélkül papírra vetett. Mivel nem sok kedvet érzett a könyv megírására, egy idő múlva felhagyott az írogatással. Pietro azonban, aki jóval

ambiciózusabb volt, szerette volna az érdekes gondolatokat könyv formájában megjelentetni. Nekilátott a gondolatok rendszerezésének, majd letisztázta a művet és elküldte Livornoba Giuseppe Auberthez, hogy a szerző feltüntetése nélkül nyomtassa ki. A könyvecske 1764. júniusában meg is jelent, s mint az első kritikák egyike mondja, sok szép és ember-séges gondolatot tartalmazott, felfedve a büntetőgyakorlatot jellemző ostoba és kegyetlen viszonyokat.¹⁶

Alig száradt meg a nyomdafesték a lapokon, máris elkezdődtek a könyv és szerzője körüli viták, melyet elősegített az anonim kiadás is.

Az egyes kiadások tanulmányozásából kitűnik, hogy az idők folyamán a mű külső megjelenése és tartalma jelentős változásokon mentek keresztül.

Az 1764-es kiadásban a szöveg folyamatos, nincs fejezetekre tagolva, csupán a margóra írva jelezték az újabb gondolatokat. Az így összeszámolható egyes szerkezeti egységek száma 41. A második (javított) kiadás még ugyanebben az évben jelent meg, Monacóban; a szöveg már tagoltabb, de fejezetcímek még mindig nincsenek feltüntetve. A harmadik kiadás (Lausanne-Livorno, 1765.) új formátumban jelent meg; a szöveget fejezetekre osztották, az egyes részeket címekkel látták el, s tartalmi bővítéseket is eszközöltek, így a fejezetek száma 45-re emelkedett. A negyedik, ismét javított kiadás (1766.), már feltünteti a szerzőt, s az immár 47 fejezetről álló könyvben jelezték az addigi betoldásokat, szövegbeli változtatásokat is.

A ma olvasható változat mindössze 42 fejezetet tartalmaz, s ráadásul nem is az eredetivel megegyező sorrendben. Az új mű Franciaországban született.

Már a Verri testvérek is szerették volna a könyvet franciául megjelentetni, de úgy vélték, átültetve francia nyelvre elveszítené jellegzeteségeit.¹⁷ Így is lett.

Franciaországban először a Gazette Littéraire de l'Europe közölt recenziót a könyvről 1765. február 13-i számában. Ekkor még – s nem is minden alap nélkül – a művet Montesquieu gondolatainak egyszerű újraértelmezésének minősítette, s nem sok eredetiséget fedezett fel benne. Az augusztus 1-én megjelent szám azonban már méltatja a szerzőt, s Párizsban egyre többen figyeltek fel a könyvre.

D'Alembert például 1765. június 21-i levelében megköszönte Paolo Frisinek – aki szintén az Accademia dei Pugni tagja volt – azt a két

könyvet, melyeket Noyaez atyán keresztül kapott meg. „Mindkettőt nagy meglepéssel olvastam, különösen a bűnökről és büntetésekről értekezőt. Az író jó filozófusnak és az emberiség barátjának tűnt számomra.”¹⁸ Július 9-i levelében pedig már arról értesíti Frisit, hogy ismét, s ezúttal jobban odafigyelve olvasta Beccaria értekezését, melyet később megmutatott barátainak is, valamint több filozófusnak, s mind egy véleményen voltak vele a mű nagyszerűségét illetően. „Ez a könyv, bár nem nagy terjedelmű, mégis elégséges ahhoz, hogy halhatatlanságot biztosítson szerzőjének. ... Egy filozófus barátom, ki egyébiránt kiváló író is, annyira a mű hatása alá került, hogy fejébe vette, lefordítja francia nyelvre, s rövidesen ki is fogja adni. Megígérte, hogy a fordítás tiszteletben fogja tartani az eredetit.”¹⁹

Ez a bizonyos írói vénával is megáldott filozófus André Morellet volt. 1766. január 3-án küldte el Beccarianak az alig egy hete nyomdából kikerült fordítást, s hozzácsatolta a könyv párizsi fogadtatását leíró levelet is. Ebben megemlíti, hogy a nagy sikerre való tekintettel esetleg még az év folyamán ki lehetne adni a Delittit másodszer is.²⁰

Morellet valóban jó írónak bizonyult. Munkája nyomán a mű teljesen átalakult. Szerinte – mint ahogyan azt a francia kiadás előszavában le is írta – az általa véghezvitt változtatásokra szükség volt a könnyebb érthetőség kedvéért, s az új változatot remélhetőleg szélesebb olvasóközönség fogja élvezni. Melchior Grimm azonban nem értett egyet vele, s a Correspondance littéraire, philosophique et critique című lap hasábjain többször is kifejtette elmarasztaló véleményét a fordítással kapcsolatban. Szerinte a fordító egyrészt túl sokat várta a közönséget, másrészt túl sok a fordítási hiba. Ez még nem is lenne különösebben nagy baj, s még az sem igazán lényeges, hogy rengeteg a sajtóhiba, s a tipográfia egyszerűen fásasztja a szemet. Ami igazán bosszantó, az az, hogy a fordító ígéretével ellentétben egyáltalán nem tartotta tiszteletben az eredeti művet. Tökéletesen átírta azt, mintha csak azt feltételezte volna a szerzőről, hogy nem tudja saját gondolatait rendbeszedni. Nem csak hogy megváltoztatta a fejezetek sorrendjét, hanem még azt is megengedte magának, hogy az egész szöveget összezavarja.²¹

Beccaria korántsem volt ennyire felháborodott, miután kézhez kapta a francia fordítást. 1764-ben még így írt (a levelet *Stendhal* közölte le a Rome et Florence-ban, eredetisége vitatott): „Megborzongtam, mikor nyomtatásban láttam a könyvemet. A félelem, hogy elúzhatnak Milánóból, elűzte az álmomat. ... Mikor aztán a papok is elkezdtek áskálódni

ellenem, létezni sem tudtam már.”²² Két évvel később már nem tudták felizgatni a könyvvel kapcsolatos hírek. Kezdték nélküle folyni az események, s Morelletnek írott válasza minden írói öntudatot nélkülözött. Megköszönte a filozófusnak, hogy megszépítette az eredeti művet, helyesnek és indokoltnak látta a változtatásokat, sőt még hálás is volt a francia gondolkodónak, hogy elvégezte ezt a fáradságos munkát. Nagyon sajnálta, hogy a legújabb itáliai kiadáson már nem tudott változtatni, de ígéretet tett, hogy a jövőben majd ezt az új változatot fogják kinyomtatni Itáliában is.²³

Az eredeti szerkezet nem volt tudatosan rendezett, azon a Morellet-féle fordítás csak javított, az azonban már nem fogadható el, hogy az eredeti változat 47 fejezete 42-re redukálódott, ráadásul Morellet még az egyes fejezeteket sem hagyta meg eredeti állapotukban; oldalakat, bekezdéseket cserélt ki, tett át egyik fejezetből a másikba, teljesen önkényesen.

Az új szerkezet hat részre tagolódott:

1. Bevezető jellegű rész
2. Tematikus rész — a büntetőeljárással, a büntettek felismerésével és azokkal a tényekkel foglalkozik, amelyek megelőzik a büntetés kiszabását.
3. A büntetéseket általánosságban tárgyaló rész
4. A bűnöket általánosságban és jellegük szerint tárgyaló rész
5. A büntetőjog hiányosságait általánosságban tárgyaló rész
6. A bűncelekmények megelőzését tárgyaló rész

Mint mondtuk, az eredeti mű szerkezetét, mivel az nem tagolódott jól elhatárolható szerkezeti egységekre, felvázolni nem tudjuk; hogy mégis érzékeltessük a két változat közötti különbséget, összehasonlítóként tekintünk át a Morellet-féle és az eredeti változat fejezeteinek sorrendjét:

Morellet-féle változat

- I. rész 1– 5. sz. fejezetek
- II. rész 6–14. sz. fejezetek
- III. rész 15–23. sz. fejezetek
- IV. rész 24–37. sz. fejezetek

Eredeti változat (az eredeti fejezetek sorszámai az új változat fejezeteinek sorrendjéhez képest)

- azonos
- 29; 14; 13; 15; 38; 18; 16; 30; 37;
- 27; 28; 25; 23; 19; 46; 35; 36; 6;
- 7; 8; nem szerepel; 20–21 egybeírva; 9; 10; 22; 33; 34; 11; 24; 32;
- 31; 39;

V. rész 37–40. sz. fejezetek 40; 26; 17;
VI. rész 41–42. sz. fejezetek 41; 47;

Az 1967. évi magyar kiadás nem tesz említést a francia fordítás gyökere változtatásairól, Morellet nevét pedig hibásan Merelletnek írja, bár ezt akár sajtóhibaként is felfoghatjuk. Az előző, 1887. évi kiadás említi, hogy Morellet ültette át francia nyelvre a művet, de magáról a fordításról nem beszél. Az 1967-es kiadással ellentétben, amely erre vonatkozóan nem közöl adatokat, szükségesnek tartja megjegyezni: „E fordítás a 42 szakaszra osztott ún. reformált szöveg után készült, a legpontosabbnak ismert Cesare Cantù-féle kiadás szerint.”²⁴

Az eddig elmondottak alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy *a szóban forgó mű nem egy ember alkotása*. Már a franciaországi kiadás előtt is úgy tűnhetett, hogy leginkább egy szerzőpárosról lehetne beszélni, hiszen Beccaria megírta ugyan – Alessandro segítségével – a könyv alapját, de Pietro Verri volt az, aki letisztázva, és stílusán javítva végül is kiadásra kész állapotba hozta azt. A francia fordítás megjelenése, és itáliai elfogadása után pedig immáron három szerzőt is fel lehetne akár tüntetni, mivelhogy a Morellet-féle változat teljesen más mint az eredeti. Mondandójában a két könyv megegyezik, de az egyes szövegrészek átcsoportosításával a hangsúlyok áttevődtek, megbomlott az eredeti szövegszerkezet (bár mint említettük, ez inkább javított az eredetin). Nem tudni, hogy a Morellet-féle kiadást mi módon ültették át olasz nyelvre; franciából visszafordították olaszra, vagy Morellet útmutatást adott az általa véghezvitt változtatásokról, s ennek alapján formálták át az eredetit? Mindenesetre az 1774-es kiadás „már” az új koncepció jegyében került az olvasókhoz. Azért alkalmaztunk idézőjelet, mivel Beccaria még 1765-ben ígéretet tett a francia író-filozófus-fordítónak, hogy a legközelebbi kiadás már az új rendszert fogja követni.

Az újfajta kiadásból, mint az a táblázat tanulmányozásából is kiténik, egyes eredeti fejezetek (a 43-as, a 44-es és a 45-ös) hiányoznak. Ez nem azt jelenti, hogy azokat Morellet, mint a téma szempontjából esetleg lényegtelennek ítéltetöket egyszerűen kihagyta volna, hanem azokat más fejezetekbe építette be. Ezek a „hiányzó” fejezetek a magistratusokkal, a jutalmazásokkal és a nevelés fontosságával foglalkoznak. Mindhárom az új változat 41. fejezetében található, mely a bűncselekmények megelőzéséről szól. (Ebben a kontextusban a jutalmazásnak annyiban van bűncselekménymegelőző szerepe, hogy amennyiben az erényes cselekedeteket megjutalmazák, szinte bizonyosra vehető, hogy ezáltal az

emberek inkább fognak vonzódni az erényes élethez, mint a bűnöshöz, (a bűnösség Beccariánál nem vallási fogalom) egyszóval érdekeltté teszik őket abban, hogy becsületesen éljenek. Az egyes szövegrészeket teljes terjedelmükben vette át Morellet, új bekezdéseket alkalmazva építette be azokat a szövegbe. A táblázatban „nem szerepel” jelzéssel azt a fejezetet jelöltük, amely az eredeti műben más cím alatt szereplő részt tartalmaz. A Morellet-féle változat egyik érdekessége ugyanis az, hogy olyan fejezet is van benne – mint például „A felségsértés büntette” (26. sz.) –, amely az eredetiben nem található meg.²⁵

Mostantól fogva tehát már hármas szerzőségről is beszélhetünk, s ha meggondoljuk, hogy Beccaria sok megnyilatkozása – főleg a bevezető részben – szinte szó szerinti átvétele Montesquieu „A törvények szelleme” és Rousseau „Társadalmi szerződés” című műveikben található gondolatoknak, akkor némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy a könyv bizonyos értelemben kollektív alkotás. Montesquieu és Rousseau hatását természetesen vehetjük, hiszen akkoriban írásaik a legolvasottabbak közé számítottak, s a kor írói közül igen sokan vették át eszméiket, akiket mind plágiummal vádolhatnánk.

Igy tehát a műnek „mindössze” három szerzője van. Közülük mégis, csak Beccaria nevére emlékszik az utókor, holott a ma olvasható változathoz neki már nem sok köze van. Magyarországon Beccaria neve sem ismert, Pietro Verri pedig még a Dei delitti e delle pene-hez előszót írók számára is ismeretlen, s valamilyen – talán fordítási – hiba folytán csak testvérének neve maradt fenn, ráadásul az is hibásan, Veroi Sándorként.

A két másik szerző közül – Morellet és Pietro Verri – csak Morellet nem érezte úgy, hogy neki is kijárna a „szerzőt” illető dicsőségből és megbecsülésből. Ő teljességgel Beccaria művének tartotta az új változatot is. (Bár egyszer változtatásaival kapcsolatban azt mondta, ez egy olyan könyv, amely az egész emberiséggel foglalkozik, tehát az egész világ és az összes nép a magáénak vallhatja, mint egy közös tulajdont.)²⁶

Pietro Verri azonban nem nyugodott bele ilyen könnyen abba, hogy személye háttérbe szorult, Beccaria párizsi útja után szinte hadjáratot folytatott egykori barátja ellen, azt bizonygatva, hogy annak semmi köze a műhöz. Csak élete vége felé volt hajlandó elismerni, hogy bár volt barátja nem egyedül írta meg a Delittit, életműve mégis tiszteletet érdemel. Beccaria halála után három évvel, 1797-ben pedig már azt javasolta a milánói municipiónak, hogy emeljének emlékművet „a hallhatatlan Beccaria tiszteletére”.²⁷

Beccaria említett párizsi útjára 1766. végén került sor, s ekkor a marchese viselkedésével annyira megsértette pártfogóit, a Verri-testvéreket, hogy élete végéig felemlegették neki ezt a rövid utazást.

Párizsba Morellet hívására és Pietro Verri ösztönzésére utazott el Beccaria. Verri barátja útjától azt remélte, hogy így majd megismerteti az Alpokon túli filozófusokat a Caffè tevékenységével, s írásaikat majd Franciaországban is kiadhatják, mivel Itáliában működésük kezdett nehezzé válni. Párizsban azonban csak Beccariat ismerték meg, hiába utazott el vele Alessandro is.

1766. október 2-án indultak el, s december 12-én Beccaria már ismét Milánóban volt. Nagyon nehezen bírta a népszerűséget, az ünneplést; később meg is írta Pietronak: „Kedves barátom, hagyj meg engem olyan-nak, amilyen vagyok, hadd éljem békésen az életemet, a saját ízlésem, jellemem és szükségleteim szerint.”²⁸

Párizsban Beccariát nagy szeretettel fogadták, mindenki a Delittiről szeretett volna beszélni vele, Alessandro csak mellékes szereplőként kezelték, s ez később sem változott.

Beccarianak annyira szokatlan volt a nagy népszerűség, hogy teljesen elfelejtkezett arról, nemcsak saját magát jött népszerűsíteni, hanem az Accademia dei Pugnit is. Úgy viselkedett, mint egy fejedelem, aki fogadja a bókokat, s nem hagyta érvényesülni Alessandro Verrit. Ráadásul a Facchinei kritikájára²⁹ írott választ is saját művének kiáltotta ki, holott az teljesen a testvérek munkája volt. A Delittivel kapcsolatban sem szólt a Verriekről, akik nélkül pedig sohasem lett volna kész a könyv.

Beccaria és Alessandro között kezdett feszültté válni a viszony. A fiatalabb Verri október 25-i levelében meg is írta bátyjának, hogy mindenki csak Beccariával törődik, őt észre sem veszik.³⁰ Ekkor Pietro még nyugtatgatta testvérét, azt remélve, hogy a helyzet még megváltozhat. Alessandro november 2-i levele azonban már arról szól, hogy semmiben nem értenek egyet, s Beccaria hamarosan vissza fog térni Milánóba.³¹ Alessandro érthetően nagyon elégedetlen volt, hiszen semmi sem valósult meg abból, amit elterveztek, s Beccaria viselkedését sem tudta mire vélni.

Pietro is hiába próbálta megérteni barátját, s később, mikor Alessandro elbeszéléséből értesült az eseményekről, nagyon megneheztelt rá.

A párizsi út valóban nagy lehetőség lett volna a Caffènak, hiszen mindaddig egyikőjük munkája iránt sem tanúsítottak érdeklődést a fran-

cia felvilágosodás képviselői. Nem kis megtiszteltetésnek számított Holbach házában a kor legnagyobb gondolkodóival eszmét cserélni, új tapasztalatokra szert tenni. Beccaria azonban, úgy tűnik nem érzékelte, mekkora lehetőségektől fosztotta meg magát és barátait hirtelen elutazásával és különös viselkedésével. Valószínűleg nem is akarta észrevenni a lehetőségeket, hiszen jellemétől távol állt ez az újfajta életmód. Ő a csendet, a nyugalmat kedvelte maga körül, s nem azt az állandó társasági életet, melyet Párizsban élt; számára az túlságosan élénk, intenzív volt. Így aztán meglepetésszerűen megszökött, s ezzel elérte célját, széttörte a mítoszt, melyet műve hozott létre alakja körül. Mindezek után azok számára, akik megismerték, elképzelhetetlennek tűnt, hogy ő írta a *Delittit*. Pietro Verri ezt a léghört kihasználva még Morellet előtt is megpróbálta becstelenné mutatni barátját. Naplójából értesülünk róla, hogy miután elmesélte neki, hogyan viselkedett Beccaria Párizsban, Verri állítása szerint Morellet, aki addig Beccaria tisztelője volt, a *Delitti* szerzőjét immár kétszínű, furcsa jellemű embernek tartotta, s nem állt messze attól, hogy csirkefogónak gondolja, s úgy látta, csak egy semmirekellő, aki egyedül semmire sem képes.³² Ezt azonban nem fogadhatjuk el teljességgel, hiszen nem valószínű, hogy Morellet ilyen könnyen megváltoztatta volna az íróról kialakított véleményét. Lehetséges, hogy Morellet-et is meglepte Beccaria magatartása, de ez alapvetően nem változtatta meg Beccaria iránti érzéseit, továbbra is barátjaként kezelte, s mikor megtudta, hogy II. Katalin Pétervárra hívja, nem rosszindulatból próbálta lebeszélni az utazásról.

Beccaria még Párizsban tartózkodott, mikor eljutott hozzá a hír, hogy II. Katalin szeretné meghívni őt Pétervárra, legyen segítségére a jövőben megvalósítandó reformok előkészítésében. A cárnő sokat forgatta a *Delittit*, s a reformokat kidolgozó bizottság számára írott utasításba bevett néhányat Beccaria gondolataiból.³³ Morellet és d'Alembert óva intették Beccariát az úttól, hiszen ismerték Diderot tapasztalatait. Morellet úgy vélte, szenvedni fog az unalomtól, d'Alembert pedig figyelmeztette, gondolja meg jól, el kíván-e utazni, felcserélné-e ezt a szép éghajlatot és ezt a kellemes tájat egy nyomasztó éghajlatú és barátságtalan országerért. „Itt hagynátok a szabadságot a rabszolgaságerért? Elhagynátok barátaitokat, hogy egy hercegnőt szolgáljatok, aki ugyan a maga nemében kiváló, mégis jobb, ha szeretője, s nem kenyéradója az embernek?” — kérdezte d'Alembert.³⁴ Így hát Beccaria — talán szerencséjére — nem utazott el.

Az 1766. év azonban Beccaria számára még nem ért véget, újabb meglepetéseket tartogatott. A párizsi út, II. Katalin meghívása, a mű indexre kerülése – még az év elején tiltották be Voltaire *Traité sur la Tolérance*-val együtt – után következtek Voltaire sorozatos, kitartó meghívásai, melyeket Beccaria mintha tudomásul sem vett volna.

Voltaire 1765. októberében szerzett tudomást a műről, egy bizonyos James Macdonaldtól, aki átutazóban nála járt, s odaadta neki a könyv egy példányát. Voltaire figyelmesen elolvasta azt, majd egy fiatal besançoni ügyvéd, Charles-Gabriel-Frédéric Christin segítségével több hónapi anyaggyűjtés után megírta a Kommentárt. Az esszé – címe ellenére – tartalmában nem kapcsolódott Beccaria könyvéhez, inkább csak illusztrálta azt, feldolgozva az 1750-es és 1760-as évek legszörnyűbb franciaországi eseteit.³⁵ Voltaire a Kommentár megírása után szeretett volna személyesen is találkozni a Delitti szerzőjével. Először 1766. december 24-én hívta meg Beccariát Ferneybe, majd mivel választ nem kapott, még kétszer megismételte a meghívást. Beccaria Voltaire egyik levelére sem válaszolt, hiába írta az öreg filozófus, hogy nincs mitől félnie, s ha kívánja, még színházi előadást is szervez számára. Utolsó meghívását 1767. augusztus 29-én írta, majd mikor Beccaria még erre sem válaszolt, felhagyott a kéréssel. Beccaria azonban félt a találkozástól; a maga módja talán már túllépett a Delittin.

Időközben a Verri-testvérek egyre szélesebb körben kezdték terjeszteni, hogy a Delitti szerzője nem is Beccaria. Valószínűleg ekkorra, 1767–1769 körülre datálhatóak Pietro Verri erre vonatkozó, naplójában 1765-re keltezett bejegyzései. A két testvér levelezése szinte semmi mással nem foglalkozik, csak Beccariával, jelzőik, melyekkel a szerzőt illetik, valódi dühöt és sértettséget mutatnak. Mintha csak versenyeznének, melyikük mond rosszabbat Beccariáról. Sunyinak, nevetséges szélhámosnak, hiúnak, közönséges alaknak mutatják őt, aki mindent barátai kihatásával ért el, egymaga tehetetlen lenne, még egy szalmaszálát sem tudna arrébb tenni. Még az is megfordult fejükben, hogy kritikát írnak a könyvről, rámutatva Montesquieu, Voltaire, Rousseau és a többiek műveiből átvett gondolatokra, s így bebizonyítják, hogy a mű egyszerű plágium. A kritikát titokban megírták franciául, hogy ne lehessen kideríteni, kik voltak a szerzők, ám végül is nem publikálták. Ez azonban nem a megbékélés jele volt; Beccaria haláláig nem hagyták abba intrikáikat.

1766–1767 körül Kaunitz és Firmian is sokat foglalkozott Beccariával, miután megtudták, II. Katalinnak céljai vannak az íróval. Először

megadták neki a kitelepedési engedélyt, majd meggondolták magukat, és visszavonták. Erre jó okuk volt; szerették volna Beccaria képességeit Lombardiában hasznosítani. Egyrészt elejét akarták venni, nehogy Beccaria esetleg további, reformokat sürgető műveket írjon, másrészt alkalmazva őt a helytartói apparátusban, „tapasztalatainak” nagy hasznát vehették volna. Kaunitz 1767. április 27-i levelében figyelmeztette Firmiant: „Úgy gondolom, nem lenne helyes elveszíteni egy nagy tudású embert, aki ráadásul, ahogyan könyvből kitűnik, még gondolkodni is szokott. Nem lenne helyes elveszítenünk éppen most, mikor oly kevés tartományunkban a gondolkodó és a filozófus.”³⁶ Beccariát mindenképpen szerették volna bevonni reformterveikbe. Mivel azonban a marchese még 1765-ben kijelentette, hogy nem kíván jogi problémákkal foglalkozni, így a felsőoktatásban kívánták alkalmazni. 1768-tól a milánói egyetemen a kamarai tudományok tanszékének vezetőjévé nevezték ki. Beccaria itt jól érezte magát, csak a közgazdaságtannal foglalkozott, nélküle folyt tovább a vita a könyvről, gondolatairól. Teljesen elidegenedett művétől, hiába kérték sokan még mindig a könyv folytatására, a probléma elmélyítésére. Az egyetemi tanári kinevezés tekintélyt szerzett neki. Ez az életmód sokkal inkább megfelelt természetének, nem akarták folyton a véleményét hallani, senki sem zaklatta, nem kísérte mindúntalan a közvélemény figyelme.

Nem ő volt az egyetlen, aki a Caffè körből a Habsburg közigazgatás szervezetébe került be. Időközben az Accademia dei Pugni feloszlott, tagjai bekerültek a közigazgatásba, ismereteiket a Habsburg szervek hasznosították saját céljaikra. A sors úgy hozta, hogy Pietro Verri és Cesare Beccaria ismét összetalálkoztak. 1771. április 29-től Beccariát kinevezték a Legfelsőbb Gazdasági Tanácsba, ahol együtt dolgozott Pietro Verrivel, aki még mindig neheztelt rá. 1773. június 28-i levelében így írt Alessandro-nak Beccariáról: „Nem ismernél rá, közönséges, nagyon közönséges ember lett belőle, egy szikrányi energia vagy lelkesedés sincs benne, petyhüdt, eltévedt az elméletei között, félnék, beleveszett a részletekbe. Soha nem hallani tőle nagy, szép vagy zseniális gondolatokat. Még a Delitti másolóját sem nézné ki belőle az ember.”³⁷

Beccaria ekkorra már valóban kissé megfáradt, egyre gyorsabban és egyre mélyebbre került a szürke petyhüdségbe, még arról sem nagyon tudott, hogy követői, tanítványai vannak.³⁸ Számára a Gazdasági Tanácsban való részvétel volt pályafutása megkoronázása, ettől kezdve már nem folytatott elmélyült tudományos tevékenységet. Utolsó műve, „A

közgazdaságtan elemei” sem kutatómunka eredménye, hanem az 1769. és 1770. között az egyetemen tartott előadásából állította össze. 1794. november 28-án halt meg Milánóban.

Legfontosabb művének – még ha tudjuk is, hogy annak nem egyedüli szerzője – a *Delittit* kell tartanunk, hiszen egész Európában megismerték, és elveit előbb vagy utóbb alkalmazták. A kor újabb törvénykönyvei, így a *Code Penal* is a *Delitti* hatását mutatja.

Beccaria összes műveinek kritikai kiadása 1984-ben jelent meg Olaszországban.³⁹ A több mint hat kötetre tervezett kiadvány egy hatalmas, minden részletre kiterjedő vállalkozás, több évi kutatómunka gyümölcse. Az első kötet tartalmazza a *Delitti* legelső kiadásának teljes szövegét és az ötödik kiadást, az utolsót, amely még Beccaria keze nyomát viseli, továbbá az első öt kiadást összevető tanulmányokat, a Morellet-féle változat elemzését, könyvészeti szövegösszehasonlítást, valamint az összes eddigi olasz kiadás adatait.

Jegyzetek

1. Két jegyzetet említenénk, melyek bővebb információt tartalmaznak; az első: Békés–Bodgál–Györgyi–Károly–Molnár–Pintér–Szűk: *Büntetőjog – Általános rész*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1973. Szerk.: Pintér Jenő. I. kötet; ez a jegyzet mindössze egy mondatot tartalmaz: „A modern értelemben vett büntető jogtudomány előfutárának *Beccariat* tekintjük; 1764-ben adta ki könyvét 'Dei delitti et delle pene' (A büntettekről és a büntetésekről) címmel.” (25. oldal)

A másodikból (Csizmadia–Hajdú–Horváth–Nagyné: *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1984. Szerk.: Horváth Pál) már többet tudhatunk meg, de ennek sem pontosak az információi: „Az ő (Montesquieu) nyomdokain haladva Beccaria Cézár olasz jogtudós A bűnökről és büntetésekről c. híres művében (1764), amelyet megjelenését követően a Francia Akadémia egy tagja, André Merllet, hamarosan francia nyelvre is lefordított és Voltaire ismertetett, ...” (192. old.)

Az elsőként idézett jegyzet rosszul idézi a címet, a második pedig jogtudós-nak nevezi „Beccaria Cézárt”, aki azonban inkább közgazdász, mint jogász volt. André *Merllet*, és nem Merllet fordította le a művet, s bizonyos, hogy jelen esetben nem beszélhetünk sajtóhibáról, mivel az 1967-es magyar kiadás szintén Merlletnek írja Morellet nevét, és valószínű, hogy innen került be hibásan a név; ezenkívül Voltaire nem ismertetést írt a műről, csupán írt egy művet a *Delitti* kapcsán – erről még fogunk részletesebben szólni a dolgozatban.

2. A történeti áttekintéssel kapcsolatban lásd: *Alberto Asor Rosa: Storia della letteratura italiana La Nuova Italia*. 1986. 338–350., valamint: *Giuliano Procacci: Storia degli italiani*. Editori Laterza, 1984. 253–273.

3. A nevet némi szabadossággal Elkötelezettek vagy Harcosok Társasága-ként fordíthatjuk.
4. *Franco Venturi*: Settecento riformatore I. (Da Muratori a Beccaria) Giulio Einaudi Editore, Torino, 1969. 9. fejezet, 680.
5. *Cesare Beccaria*: Büntetés és büntetés. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. Fordította: Sebestyén Pál, az előszót Kádár Miklós írta. 12.
6. Aneddoto concernente l'origine del trattato Dei delitti e delle pene. In: *Cesare Beccaria*: Dei delitti e delle pene, 1–4. Edizione novissima in quattro tomi ridotta. Di nuovo accresciuta coi commenti del Voltaire ... Bassano–Venezia, 1797. 1. kötet, 268–270.
7. *Cesare Beccaria*: Büntetés és büntetés. Fordította és bevezette Dr. Tarnai János, Révai Leo kiadása, Budapest, 1887.
8. Az első magyar kiadás – mely ellentétben az 1967-ben megjelent kötetben található adattal, nem 1843-ban, hanem 1834-ben jelent meg – nem tartalmaz előszót.
9. Beccaria előadásait Pietro Custodi adta ki Scrittori classici italiani di economia politica című kötetében (a kiadásról bővebb adatok nem állnak rendelkezésünkre).
10. *Cesare Beccaria*: Dei delitti e delle pene a cura di Pietro Calamandrei, Felice Le Monnier Editore, Firenze, 1965. 44–45.
11. *Franco Venturi*, 9. fejezet 705.
12. Edizione nazionale delle opere di Cesare Beccaria diretta da Luigi Firpo, Mediolanum Editore, Milano 1984. I. kötet 217.
13. Az idézet Pietro Verri 1769. január 21-én, Alessandrohoz írott leveléből való. Megtalálható: Edizione nazionale delle opere di Cesare Beccaria ... I. kötet 218.
14. Pietro Verri állítására vonatkozóan lásd: Edizione nazionale ... I. kötet 222. Alessandro álláspontjára vonatkozóan lásd ugyanott, 224.
15. Edizione nazionale ... I. kötet 228.
16. Uo. I. kötet 338. Claudio Fromond cremonai szerzetes kritikájából idéztünk (Fromond a pisai egyetemen logikát, majd fizikát tanított); az anonim kiadás őt is megtevesztette, s azt hitte, a könyv Pietro Verri tollából való, mivel Verri előző műve, a Meditazioni sulla felicità (Elmélkedések a boldogságról) hasonló módon, anonimként jelent meg.
17. Pietro Verri 1764. október 26-i naplőbejegyzése; in: Edizione nazionale ... I. kötet, 395.
18. *Cesare Beccaria*: Dei delitti e delle pene 1–4. Edizione novissima in quattro tomi ridotta ... (pontosabb adatokat lásd 6. jegyzet) I. kötet 146.
19. Illuministi italiani III. Riformatori lombardi, piemontesi e toscani a cura di Franco Venturi Riccardo Ricciardi Editore, Milano–Napoli, 1958. 11.
20. Ugyanott.
21. Edizione nazionale ... I. kötet 305.; valamint: Illuministi italiani III. (pontosabb adatokat lásd 19. jegyzet), 24.
22. *Franco Valsecchi*: Cesare Beccaria: l'uomo e l'opera; in: Secondo centenario della pubblicazione dell'opera „Dei delitti e delle pene”. Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 1965. 131.; valamint: Illuministi italiani III. ... 7. old.

23. Edizione nazionale ... I. kötet, 316.
24. A Cantù-féle kiadás: Cesare Cantù: *Beccaria e il diritto penale*. Firenze, 1862.
25. Morellet a 26. fejezetet az eredeti 8. fejezetének egy részéből kreálta, mivel úgy gondolta, a probléma olyan fontos, hogy érdemes külön részként tárgyalni.
26. *Illuministi italiani III. ...*, 24.
27. lásd: 10. jegyzet, 61.
28. *Illuministi italiani III. ...* 13.
29. Ferdinando Fachinei vallombrosai atya heves kritikájáról van szó; a bírálóat 1765 elején jelent meg *Note ed osservazioni sul libro intitolato Dei delitti e delle pene* címmel. A kritika megtalálható a *Delitti* már idézett 1797-es kiadásának III. kötetében (3–255.). A támadásra a Verri fivérek válaszoltak, s nem Beccaria. A válasz megtalálható a fent említett kiadás II. kötetében *Risposta ad uno scritto che s'intitola Note ed osservazioni sul libro intitolato Dei delitti e delle pene* címmel (3–102.)
30. Edizione nazionale ... I. kötet, 219.
31. Ugyanott.
32. Ugyanott, 220.
33. *Illuministi italiani III. ...* 18.
34. *Franco Valsecchi*, 132.
35. *Commentario del Sig. di Voltaire*; in: *Cesare Beccaria: Dei delitti e delle pene 1–4. ... I. kötet*, 161–236.
36. *Illuministi italiani III. ...* 19.
37. *Franco Valsecchi*, 134.; valamint: *Illuministi italiani III. ...* 21. Az utóbbiban a levél ugyan júliusi datálású.
38. Például Alfonso Longora gondolhatunk, aki 1773-tól 1782-ig Beccariával együtt állt a politikai gazdaságtan tanszék élén.
39. Edizione nazionale delle opere di Cesare Beccaria diretta da Luigi Firpo, Medio-banca Editore, Milano, 1984. Eddig az első hét kötet megjelenéséről van tudomásunk, de még továbbiakat terveznek, melyekben kiadják majd Beccaria gazdasági tanulmányait, levelezését és a hivatali munkája során keletkezett hivatalos iratokat.

A RÉGÉSZET ÉS A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ SZEMPONTJAI AZ
ANGOL FALUKÖZÖSSÉG KUTATÁSÁBAN*

A feudalizmus struktúrájának és a középkori parasztság történetének vizsgálatához elengedhetetlenül szükséges a faluközösség – és ennek történetelméleti konzekvenciája, a közösségi földhasználat – kérdésének vizsgálata. Egyetemes történeti áttekintés nélkül azonban a magyar történelem hasonló intézményének megvilágítása is nehézségekbe ütközik. A forrásanyagában rendkívül gazdag és változatos angol faluközösség közel másfél évszázados kutatásának áttekintése alkalmat ad és reményt is nyújthat egy majdan egész Európára kiterjedő összehasonlítás elvégzésére.

A 19. század közepén az angol jogtörténetírás az alkotmánytörténet magyarázatakor indította el a középkori faluközösség kutatását és ennek legjellegzetesebb intézményét, az *open field* rendszert¹ helyezte középpontba. A jog- és gazdaságtörténészek gazdag forrásanyag felkutatásával, értelmezésével állapították meg, hogy a közösségi földhasználat rendszere olyan jellegzetes történeti intézményt takar, amelynek eredete, több évszázados működése és kétségtelenül megszűnte is van. Minden fázisa – a történeti adatok tanúsága szerint – ugyanakkor többféle, egymásnak ellentmondó magyarázatokat is megenged. E korszak szaktudósai felállítottak egy (vagy több, de azonos gyökerű) történeti elméletet a közösségi földhasználat rendszerének keletkezésére, eredetére, amely egyben meghatározta az intézmény értelmezését, működésének és megszűntének okát is. Ez a komplexnek tűnő, sokoldalú definíció azonban egy lényeges ellentmondást tartalmazott. A kutatók úgy vélték, hogy a legkorábbi forrásokban feltűnő közösségi földhasználat már nem a keletkezés stádiumát mutatja, így az írott történelem időszakán messze túlmutató intézmény eredetének és működésének megvilágítása lehetetlen a történetírás módszereivel.

A régészet és történeti földrajz kutatói vették tehát át a stafétabotot. Az *open field* szisztéma kutatásának második periódusára e két tudományág nyomta rá bélyegét. Az előző korszakban felállított történeti elméletek szolgálták kiindulópontul a közösségi földhasználat eredetének eldöntéséhez. Saját módszerekkel, de készenkapott elmélettel

igazoltak és cáfoltak, éppen ezért végkövetkeztetések érvényessége bizonytalan maradt. A „látható, megfogható adatok” – régészeti bizonyítékok – és a velük szembesített „ideák” között kanyargó rész kutatások nem segítettek elő a közösségi földhasználatról alkotott vélemények egymáshoz közelítését. Szaporodtak a mind több forrás, régészeti feltárás eredményeit közlő munkák, de az elméleti összegzésre tett kísérletek a történeti, régészeti és földrajzi megközelítések kudarcát mutatták.

A tudományágak módszerbeli korlátai és eltérések különbözőségéből adódó egyenetlenségeik a közösségi földhasználatról kialakított elméletek törvényszerű felülvizsgálatát sürgették. Az open field rendszer eredetének történeti elméletei, – régészeti bizonyíthatatlanságuk következtében – a közösségi földhasználat működésére, jellegzetességeinek tisztázására és értelmezésére helyezik át a hangsúlyt. A különféle tudományágak – régészet, történeti földrajz, technika történet, jogtörténet – sajátos nyelvezetének és értelmezésének egységesítési igénye a legfontosabb tényező abban, hogy az egyre szaporodó mennyiségű adatok megkönnyíthessék a kutatást. Így, e földhasználati rendszer vizsgálatának harmadik korszakában az első időszak történeti, „ortodox”-nak nevezett elméletét felülvizsgálva új, természetesen ezzel a „régí” jogtörténeti megközelítést és az eredet központi értelmezését is tagadó, „modern”, gazdasági tényezőket hangsúlyozó, de ugyancsak történeti elmélet került. A régi és az új elmélet vitája újabb rész kutatásokat, bizonyítékokat és ellenvéleményeket eredményezett – (természetesen) a két különböző nézet vitája egymás kizárására épült.

A közösségi földhasználat kutatása természetesen nemcsak „önmagán belül” változott törvényszerűen, de nem maradt érzéketlen a társadalomtudományok mindenkori „divatos” irányzataival szemben sem. A szociológia, közgazdaságtan módszerüket és kutatott témáikat tekintve kiindulópontnak, a „napi” politikai, gazdasági kérdések vizsgálatára épülő elméletekkel keresnek igazolást a történeti fejlődés bizonyos intézményeiben, folyamataiban.² Így kapcsolódnak azután a közösségi földhasználat kutatásához az elmúlt évtizedben anélkül, hogy adataik és ismereteik a korábbi történeti elméleteket alaposabban elemeznék. A modern gazdaságtan és szociológia művelői számára így válik „ortodox”-szá a korábbi korszak „modern történeti elmélete”, mindegyik tudományág saját elméleti koncepcióját vetíti a közösségi földhasználat kérdésének megoldására, megszüntetve ezzel az addigi „történeti” primátust.

A 19. század közepe és az 1938 közötti időszak történettudomá-

nyát a „good, old economic history” jellemezte. E korszak kutatóinak nyitottsága, szakmai felkészültsége párosult azzal a felelősséggel, amelyet napjaik társadalmi problémáinak megoldása kívánt. Stubbs, Seeböhm, Maitland, Vinogradoff ugyan jogtörténészek voltak, Ashley, Cunningham, Thorold Rogers gazdaságtörténészek, munkáikból kitűnik, hogy nagyobb hatással volt rájuk a szűkebben vett történettudomány, mint fordítva. Nincs olyan történetíró a következő korszakokban, aki olyan teljes szemléletet adta volna az angol fejlődésnek, mint e korszak bármely említett tudósa. Érdeklődésük középpontjában – saját koruk leégetőbb kérdése – a tulajdon meghatározása állt, és ennek történeti alakulása, hatása a gazdaságra, társadalomra. Az európai faluközösség körül zajló vitában számukra a tulajdonjog eredetének értelmezése volt a legfontosabb. Érvelési rendszerükben a jogi ideák és intézmények a gazdasági növekedésnek, változásnak integrált részét képezték és ez – a marxi módszerhez közelítő – megoldási módnak látszott ahhoz, hogy mindazokat a kérdéseket megvilágítsa, amelyek egy adott társadalom megjavítása érdekében történnek.

1938–1972 között – természetesen nem pontosan meghúzható határ – a korábbi történetírást elutasították, „érzelmességgel”, „rasszizmussal” vagy éppen naivitással vádolva ezt a valóban morális töltetű, tehát nagyon is „világnézetet” tükröző tudományírást. Helyébe pedig a „valódi”, „objektív” szaktudomány primátusát vélték a megfelelő ellen-szernek. Hogy ez a fajta megoldás – a mindent tagadás – mennyire nem járható út, éppen azok a történetírók, szaktudósok mutatták be, akik évtizedeken át tartó értelmezési, terminológiai, lokális és parciális adathalmazok tengerében nem tudtak „objektív” megközelítésükkel eredményt kicsiholni a „forrásokból”. Az utóbbi évek pedig bizonyítják, hogy a közösségi földhasználat kutatása visszatért az „eredeti forráshoz”, a „rég, jó gazdaságtörténészek” elméleteinek újraelevenítéséhez. Elméleteik, módszerbeli tanulságuk kevés azonban, hogy megoldja a közösségi földhasználat közel 150 éve óriási apparátussal vizsgált témáját, ha hiányzik a valódi kérdés: miért fontos, miért kell ennyi idő óta kutatni egy történeti intézményt. A tudománytörténeti tanulság ismerete nélkül bármely ország faluközösségének, közösségi földhasználatának kutatása aligha juthat el a forrásokon alapuló eredményes vizsgálathoz.

A fentiekben röviden vázolt kutatástörténeti áttekintés folyamatából a következőkben az 1938 és 1962 közötti időszak kerül részletesebb bemutatásra.

1938-tól az angol faluközösség-kutatás irányát a régészet és a történeti földrajz határozza meg. Az 1938-ig végzett kutatások összegzését E. Barger *English Historical Review*-ban megjelent tanulmánya jelenti,³ aki a régész szemszögéből tekint vissza. Véleménye, hogy az antik és a középkori földművelés vizsgálatára a megelőző negyven évben kétféle módszert használt a tudomány, egyrészt a direkt bizonyítékok, a terepbejárás, légifelvételek értelmezését, másrészt a különböző korokból származó térképek és dokumentumok adatainak olvasását, s a kettő közötti átmenetet a tárgyak, leletek vizsgálata jelentette.

Barger az angol földhasználat vizsgálatának megindítását Seebohm⁴ nevéhez kapcsolja, aki angolszász, wales-i és norman források alapján állított össze néhány térképet az open field határszerkezet bemutatására. A rendszeres anyaggyűjtés és feldolgozás Gray⁵ nevéhez fűződik, ő már 700 összeírás alapján végezte el az open field elterjedési területének megállapítását. Ennek eredménye lett Anglia teljes településhálózatának bemutatása térképeken, és ezzel párhuzamosan meg is adhatta a középkori angol földhasználat és földművelés – mind a mai napig alig módosított – általános típusait. Gray munkájának középpontjában az open field, más terminussal a szórt parcellás határhasználat elterjedésének vizsgálata állt, amelyről sikerült kimutatnia, hogy a kötelezőnek vélt nyomásrendszer nélkül is létezett.

Barger a régészeti kutatás jelentős lépésének tartja Curwen 1923-ban, majd Crawford 1928-ban megjelent munkáit, amelyek a meginduló légifelvételek alapján az open field szisztéma mellett az ún. kelta földek, négyzet alakú vagy telek-földek típusait is említik. A két kutató adatai szerint a vaskori és a római kori négyzet alakú, kelta földek és a közelükben levő angolszász településnyomok között semmiféle kapcsolatot nem lehet kimutatni – a telek rendszerű és a parcellás (open field) művelés egymástól függetlenül, külön létezett.⁶ Már Barger felhívja a figyelmet arra, hogy a régészeti kutatások hatékonyságának határai vannak, ha a földhasználat kutatása azonos a nehezen, vagy egyáltalán nem datálható szántásnyomok vizsgálatával. Ez a bizonytalanság csak fokozódik, ha a már szántott és a soha művelés alá nem vont területeket a régész elkülöníteni vagy éppen azonosítani kívánja. Így fordulhat elő, hogy a korábban középkorinak vélt teraszos szántásnyomokat az ún. lyncheteket bronzkorinak tartanak az újabb vizsgálatok.⁷ Nem kisebb a bizonytalanság a földművelési eszközök datálása esetében sem.⁸ Mindent összevetve, Barger szerint, a bronzkor és a 8. század közötti időszak mű-

velési módját számtalan betelepülési hullám alakította ki. Az open field rendszer, annak nem egyidejű, teljes formája, jellegzetességei külön-külön, más-más időben és különféle népek révén érkezhettek a szigetországba.

A parcellás művelést és a hozzá nélkülözhetetlen nehéz ekét — mindkettő az open field rendszer lényegi eleme — ugyancsak nem képes a régészet pontos időhöz és néphez kötni.⁹ Hasonló a helyzet akkor, ha a régészet segítsége szükséges bizonyítani az open field gazdaság római villákból történt kifejlődését, de azt sem képes igazolni, hogy az agrolszász hódítók találmánya lett volna az angliai parcellás művelés elterjesztése. Az angolszász és római kori ásatások azt mutatják, hogy az angolszász hódítók nem használták a római villákat és településeket, de mindez nem zárja ki, hogy a korábban megművelt római földeket az új jövevények tovább használták, — vagyis bármi történhetett, a régészetnek egyikre sincs megdönthetetlen bizonyítéka.

Végezetül Barger az open field rendszer középkori képeinek kialakulását egy összetett többfázisú folyamatban látja, amelyben a római és angolszász hatás együttesen magába foglalja a közösségi művelés skandináv módját, a kelta runrig-et, a kontinensen feltalált nehéz eke használatát.¹⁰

A régészeti vizsgálatok tehát alapvetően a területen található szántásnyomok, földformák értelmezése, megfigyelése és datálása körül zajlott. A talajon látható jelek közül főként a parcellákat elválasztó mezsgyék — angolul balks — és a teraszos szántás — lynchet — nyomait hozták összefüggésbe az open field rendszerrel. A mezsgyék meghatározása körül kibontakozó csatározások jól mutatják a régészeti módszerek zsákutcáját.

A mezsgye kérdése Seebohm munkájában került először napirendre. Véleménye szerint az open field rendszerű határban a parcellákat egymástól felszántatlan, füves földsávok, azaz mezsgyék választják el. Ezt a megállapítást az Orwin házaspár kutatásai¹¹ módosították, mégpedig saját megfigyeléseik alapján úgy látták, hogy a birtokrészeket felszántott — de bevetetlen — barázdákkal határolták el. E két megállapítás közötti állásfoglalás határozta meg 1948–49-ben a régészeti folyóiratokban e témában publikált tanulmányokat. A végső summázat szerint Anglia különböző vidékének ilyen irányú feltérképezése részben alátámasztotta Orwinék megállapításait,¹² vagy azzal a kiegészítéssel bővítették, hogy a nehéz agyagos talajon valóban csak a mély barázdá vá-

lasztotta el egymástól a parcellákat, de a könnyű, homokos vidékeken a füves mezsgye szolgált határjelzőül.¹³

Nem jutott végső megoldásra a kutatás a teraszos szántás és az open field rendszer kapcsolatának bizonyításában sem. Az Orwin házaspár szerint a teraszos képződményeknek nincs közük a rendszerhez,¹⁴ ugyanakkor a régészeti felmérések területenként találtak kapcsolatot.¹⁵

A történeti és régészeti megfigyelések az open field rendszerű falvak határában jellegzetes szántási módra, az ún. ridge és furrow – magyarul leginkább a bakhátas-szántásra hívták fel a figyelmet.¹⁶ Beresford 1948-ban közölt tanulmányában¹⁷ a bekerítések előtti időszak jellegzetes képződményének tartja a bakhátas szántás S-alakú barázdáinak nyomait és ezeket az 1924–28-ig terjedő időszak régészeti megfigyelésein és a légifelvételeken ki is mutatta. A jellegzetes szántási mód feltételezett funkciója – szerinte – a föld felesleges nedvességét elvezetni, bár hozzáteszi, hogy így csak kisebb területek lecsapolására alkalmazható.¹⁸ Beresford véleménye, hogy a bakhátas szántás nyomainak helyes értelmezése segíthetné az open field rendszer geográfiai eloszlását is megvilágítani. A bakhátas művelés elméletileg azt jelenti, hogy az adott földdarab hajdan művelés alatt volt, de ugyanakkor, ahol ilyen típusú szántás nem található, még lehetett open field-szerű határháznál, sőt az a lehetőség is fennáll, hogy egy későbbi szántással ezt eltörölték. Mindezek után Beresford személyes megfigyelései alapján úgy véli, hogy ahol nem fedezhető fel a bakhátas szántás jellegzetes formája, ott soha nem alkalmazták az open field rendszert. Vagyis ez a talajelőkészítési módszer jelzi a szórt parcellás határháznál, ugyanakkor a régészet nem képes pontosan meghatározni a szántás időpontját és egyidejűségét sem.¹⁹

1949-ben Finberg Devonshire-i megfigyelései bizonyítják és cáfolják is Beresford álláspontját.²⁰ Ezen a területen, ahol a korábbi kutatás nem talál open fieldre vonatkozó nyomokat, Finberg helynevek és a 11. századi oklevelek alapján számos bizonyítékra figyelt fel.²¹ Megállapítása egy korán bekerítésre került területre vonatkozik, ahol a régészeti – addigi – megfigyelések szerint teljesen hiányzik a bakhátas szántásra utaló nyom, s a magányos farmszerű települések rögzített szántóit füves mezsgék választják el egymástól. A történeti adatok ugyanakkor még 1889-ből is 491 parcellát említenek, amelyek 56 tulajdonos között oszlottak el.²²

Az open field rendszer korábbi elterjedési térképét hasonló mó-

don tágitja Hoskins,²³ Rawson,²⁴ Mead²⁵ vizsgálatai is, így Anglia ezideig e rendszerből kimaradt területeit, mint Wales, Cornwall, Devon stb. vonják be a szórt parcellás határhasználat elterjedési övezetébe.

1951-ben Kerridge tanulmányában²⁶ visszatér a bakhátas szántás kérdésére. A szerző Beresford-dal vitatkozva megállapítja, hogy az teljesen félremagyarázta a bakhátas szántás és az open field kapcsolatát. Véleménye szerint e szántási mód nem a föld felszárítására szolgált, hiszen olyan területen is alkalmazták, ahol nem volt szükség vízelvezetésre, ezzel szemben a szél elleni védekezésre szolgált, sőt a rétek körüli öntözőbarázdák megszántására is. Kerridge álláspontja szerint, a bakhátas szántás nem pusztán az open field módszer jelzője, öntözésnél, lecsapolásnál, de még mélyszántásra is ilyen módon készítettek elő a földet. Ezen kívül számtalan esetben a tagosított gazdaságban is így szántottak. Leglényegesebb azonban – Kerridge írja – hogy ez a talajelőkészítés nem volt állandó, hanem bizonyos idő után szétszántották a földet. Tehát a jelen állapotában megfigyelhető bakhátas nyomok nem köthetők a középkori, vagy még korábbi open fieldhez, hanem újkori, főként 18–19. századi tagosítások (bekerítések), határrendezések eredményei. Mindezt igazolva látja abban is, hogy ezeken a területeken hiányzik a középkori barázdákra oly jellemző S-alak.²⁷

A régészet és történeti földrajz részeredményeinek összegzésére elsőnek Beresford vállalkozott, aki 1954-ben megjelent könyvében²⁸ az open field rendszer eredetére, kialakulási körülményeire új koncepció körvonalait állította fel. Elgondolásának alapja, hogy az open field rendszer jellegzetes vonásait a korai időszak közösségi irtása eredményezte. Az angolszász hódítók – írja – néptelen területekre, megműveletlen földekre települtek, s életbenmaradásukhoz, amely egyben a földművelést is jelentette, erdőt kellett irtaniuk, s ezt közösen végezték el. Elsőnek akkora földterületet irtottak ki, amennyire a közösségnek szüksége volt, s ezt az egységet nevezzük furlongnak – dűlőnek – egy barázda hosszúságú, a résztvevők száma szerinti parcellákból álló földdarabnak. A népesség növekedésével, vagy az igények gyarapodásával mindig kiirtottak egy-egy területet, amellyel bővítették földjeiket. A parcellák terjedelme nem tért el túlságosan egymástól, valószínűleg az állandó nagyság fenntartására törekedtek.²⁹ A faluhatár közepén levő dűlők között nagyobb, szélesebb átjárót, mezsgyét hagytak, s a területet napi legeltetésre használták – természetesen kipányvázva a jószágot.³⁰ Beresford megfigyelései szerint a térképeken ritkán tüntetik fel a faluhatár nyomásait (fields)

bizonyára azért nem, mert a nyomás táblái nem változtak az idők folyamán s annak helyét, kiterjedését adminisztratív szempontok és a mindennapi földművelési rutin köztudottá tette. Egymásközötti vitára főként a parcellák elhelyezkedése és nagysága adhatott okot, ezért látható a térképeken a személyek nevével megjelölt parcellák sorozata.³¹ A földek újraosztására az angol forrásokban és a megismerhető gyakorlatban nem találtak nyomokat, csak a rétek újraosztásáról vannak ismeretek. A térképek és oklevelek – Beresford szerint – egyaránt összefüggésbe hozzák az open field rendszert a bakhátas szántással. Ennek nyomai a középkorban elnéptelenedett falvak vizsgálatakor világosan kirajzolódnak, s más, azóta is művelt falvak határával összevetve arra következtethetünk, hogy az elmúlt kétszáz évben a művelés a szántási irányt követte, s így a régi nyomok az újjal összevethetők.³²

Beresford kutatásai nem vágták el a bakhátas szántás fellelhető nyomainak értelmezése körüli vitát,³³ de ezzel egyidejűen figyelemre méltó eredmények születtek a mezőgazdasági eszközök régészeti feltárásában, különösen a normann hódítást megelőző időszak ekéi terén.³⁴

Az 1956-ban megjelent technikatörténeti összefoglalóban Singer adott átfogó képet az open field rendszer és a földművelési eszközök kapcsolatáról.³⁵

Megállapítja, hogy a szántáskor alkalmazott 4 ökrös ekefogat általános gyakorlat Európában, s a Domesday Bookban említett 8 ökör nem jelentette az egyidejű igába vételt, hanem a délelőtti és délutáni „műszak” egy-egy igája volt; – esetleg négy ökörrel az ekét, majd utána 4 ökörrel a boronát húzhatták.³⁶ Singer véleménye, hogy a hosszú parcellák szántási módja nem feltétlenül a bakhátas megoldás, s bár ez jellegzetessége az open fieldnek, de e rendszeren kívül is használatos volt. Lesújtó véleményét az open field szisztéma kialakulásával kapcsolatos – főként annak angolszász eredetét hangsúlyozó – elképzelésekről arra alapozza, hogy a régészeti adatok bizonyossága szerint a római időszak teremtette meg e gazdálkodási formát, s az angolszász korszak prosperitása ennek bázisán csak a 9–10. században jelentkezik.³⁷

A régészeti és földrajzi kutatások azideig legeredetibb és megalapozottabb számbavétele Beresford újabb, 1958-ban megjelent munkája,³⁸ ez a középkori Anglia településhálózatát mutatja be. Forrásainak fő bázisa a szerző által készített és feldolgozott légifelvételcsoporthoz. Beresford az angol falvak kialakulását – mint korábbi munkájában is – a hódítások, betelepülések során kialakított földfoglalás eredményeként

értelmezi. A jól művelhető, termékeny talajú területeken több és nagyobb létszámú falu alakult, mint a kötött talajú vidékeken. Az angol falvak két jellegzetes formája a csoportos, vagy egyközpontú szántóföldekkel körülvett, valamint a magányos, szórt tanyarendszerű település.

A csoportos falvak létrejöttében a védekezés, az eke és a szántás módja játszott döntő szerepet. A természeti körülmények és a rendelkezésre álló eszközök korlátozott volta miatt emberek csoportjainak összefogása kellett az élelem megtermeléséhez szükséges állatállomány tartására és a szántás lebonyolítására. A középkori földművelés open field formájának leglényegesebb jellemzője a parcella, a dűlő, a nyomás táblái és a parcellákat elválasztó mezsgye. A rendszer határának a fenti formájú kiépülése hosszú századok folyamatos irtási munkáinak eredménye, amely csak a 13. században ért véget. A Statute of Merton 1235-ben arra mutat, hogy az írható területeken korlátozzák, szabályozzák a közös legeltetés jogát. A kevésbé könnyen művelhető talajon a 17–18. században fejeződik be az open field rendszer terjeszkedése. A 13. századi földéhség következtében a normannok alatt hozott erdőtörvények, amelyek vadászat céljára tartották fenn az erdőt, állandó konfliktus forrásai voltak. A földfoglalás békésebb módja hozta létre – Beresford szerint – az open field egyik jellegzetes egységét, a dűlőket. A dűlő (furlong vagy flatt) a parcellák csoportját jelentette, mindegyiknek volt neve és minden birtokos parcellája a megnevezett dűlőben volt. A dűlő eredetileg nem egy pontosan kimért hosszúsági és területi egység volt, jelentéséhez később tapadt a 220 yard-nyi hosszúság és 22 yard szélesség. A falu körüli szántóföldek közül mindig a központhoz közelebb eső a legkorábbi foglalás eredménye, s a népesség számának és igényeinek növekedésével nagyobbodott az irtott terület nagysága is. Az irtások követtek a falu körzetét, a naposabb, szárazabb, minőségileg jobb talajfajta menetét. A népesség szaporodásával egyre csökkent a megművelhető földek közötti választás lehetősége is. Ez lenne a magyarázata Beresford szerint a dűlők különböző nagyságának, fekvésének, irányának.³⁹ Beresford hivatkozik Bishop tanulmányára,⁴⁰ amelyben az az open field típusú faluhatár irtással történt bővítésére és kiegészítésére mutat rá, de arra is, hogy nem minden irtásföldet csatoltak a közös szántóhoz. Beresford meggyőződése, hogy az ilyen kettős határszerkezet nagymértékben hozzájárult a közösségi földhasználat kései fennmaradásához.

Tovább elemezve az open field rendszert, Beresford elmondja, hogy a középkori földbirtoklás alapegysége az állandó kerítéssel, vagy hatá-

rokkal nem jelölt dűlőkön belüli, hosszú, keskeny parcella (strip, selion) volt. A dűlők parcellákra osztásának gyakorlata az írtásban résztvevők száma, a családok tulajdonjogi helyzete, valamint a szántás és írtás munkálataihoz való hozzájárulása szerint változott. Miután egy-egy dűlőt nem azonos időben írtottak, így az első írtás határozta meg a későbbiekben is azt, hogy a résztvevőknek soha sem volt egy egész dűlője, — miután nem azonos évben történt az írtás — így minden tagnak csak parcellányi területek jutottak. A bővítés során a falu határában — minden furlongban — jutott parcella, szórton, másokéval keverten.

A dűlő tehát osztott volt, minden írtásban munkálkodónak volt parcellája, gyakran hosszú, keskeny és S-alakú formában⁴¹ — amely eredeti forma az idők folyamán, az eke és az igaerő változásával kiegyenesedett. Beresford érdekes megfigyelése, hogy azok a parcellák, amelyeknek termése képezte az egyházi adót, általában mindig ugyanabban a dűlőben, ugyanazon a helyen volt. Beresford részletes magyarázatot ad a parcellák nagyságának elterjedésére is. Az egy „acre-strip”-nek nevezett átlag nagyság (220 yardx5,5 yard) a forrásokban és a térképeken mindössze egy negyed acre-t, azaz egy rood-ot tesz ki, s ez okozza a zavart, ha a történészek összeszámlálják egy birtok nagyságát, „acre-strip”-ként számolva a valóságban csak a negyedét takaró mértékegységet. Az eltérés okát Beresford abban látja, hogy a középkori forrásokban az „acre” azonos jelentésű a selion-nal, parcellával, de ez nem mértékegység, hanem a birtok leíró jelzője. (Pl. X birtokol 3 acre-t, ebben és ebben a dűlőben, összesen 3 rood-ot, vagyis háromnegyed acre-t, s nem 3 acre nagyságút.)

A parcellákat elválasztó mezsgyék vitájában Beresford kiegészíti álláspontját azzal, hogy a mezsgye nemcsak a parcellák, hanem — s ez a gyakoribb — a dűlők közötti választóvonalat is jelentette, amely átjáróként is szolgált. Az open field rendszer legnagyobb egysége a tábla, mező (fields) volt: ez a határ 2, 3, 4 részre osztását jelentette, vetésforgóban, nyomáskényszerrel. Általában névvel megjelölt, földrajzilag egységes terület volt. A táblákat gyakran utak, bozótok, sőt rét, erdő is elválasztotta egymástól.⁴² A jellegzetes bakhátas szántásról Beresford összefoglalja az addigi régészeti megállapításokat. Az az álláspontja, hogy ez a szántási mód nem szoros tartozéka az open fieldnek, a talaj minőségétől függően alkalmazták vagy sem. Tény azonban, hogy Közép-Angliában ez a szántási mód volt a leggyakoribb, s ezeken a területeken általában a bakhát egyet jelentett a parcellával, vagyis nemcsak szántási forma, ha-

nem ugyanakkor az így megszántott egységnyi terület neve is. Míg Anglia más vidékein, ahol az open field rendszer egyéb variánsa található meg (infield-outfield) nincs nyoma a bakhátas szántásnak.⁴³

Joscelyne Finberg 1958-ban Beresford álláspontját saját régészeti kutatásaival támogatta.⁴⁴ Megállapította, hogy az open field rendszer és ennek variánsai a régi írtásos művelés idejére vezethetők vissza, s ez az egyetlen ésszerű magyarázat a keletkezésre.⁴⁵ Számításai szerint a szántóföld 2–4 db. nagyobb táblára osztódott, s ezen belül 9–10 dűlőre, s ezek parcellákra – a parcellákra osztás pedig mindig a dűlők nagyságának megfelelően történt. A hegyoldalakon művelt földeknél a középkorban is gyakori volt a teraszos művelés – lynchet – amelyet igen nehéz megkülönböztetni a hasonló, prehistórikus jellegű nyomoktól. Véleménye szerint a bakhátas szántás mindig szántott területet jelent, alkalmazhatták akár lecsapolásra, szárításra, a nehéz, agyagos talajú vidékeken. A jellegzetes S-lakú barázdákat Finberg a baloldali eke használatával magyarázza.⁴⁶

Az open field rendszer régészeti és földrajzi megközelítésű vizsgálatával egyidőben és ahhoz hasonlóan a történeti kutatásokban is továbbgyűrűzik a bizonytalanság. A korszakban – 1938–1958 – nem született monografikus feldolgozás, vagy nagyobb tanulmány, amely az open field gazdaságot vette volna vizsgálat alá.

Az egyetlen kivétel Homans 1941-ben megjelent könyve,⁴⁷ még a jelentősebb régészeti kutatások ismerete nélkül és kifejezetten a 13. századi angol falvak történetéről készült, ugyanakkor a közösségi földhasználat kutatásában azóta is egyedülálló munka.

Az „egyedülálló” nemcsak minőségi jelzője a könyvnek, hanem megközelítési módjában, kitűzött céljában és nem utolsósorban a szakirodalomban olyannyira szokatlan és lenézett, de nélkülözhetetlen, közzététel, sőt élvezetes előadásában is, magányos és úgy tűnik, utánozhatatlan művé vált. Célja a 13. századi angol falvaknak, mint a múlt társadalmi rendje egészének leírása, módszere a történeti szociológia.

A történet – mondja Homans – a gazdálkodással kezdődik, az angol éghajlat alatt, angol körülmények között. Így került a könyv középpontjába az open field rendszer. Az elnevezést Homans nem is tartja jónak, mondván, hogy azt a mai történétírók találták, egy olyan gazdaság jelölésére, amelynek van eredeti neve is, mégpedig a „champion husbandry” – síkvidéki gazdálkodás, szemben a „woodland husbandry”-vel, amely a hegyvidéki, erdős területek termelési formája volt. Az emberi

természet közös vonása – írta – hogy a tények sorozatát egyetlen okra szeretné visszavezetni, így van ez abban az esetben is, amikor Európa valamennyi területén a középkorban meglévő kétféle gazdálkodási rendszer nyomait kutatja.

Az első, a földrajzszakosok szerint, a szórt települések, magányos farmok – a Homans-i woodland gazdaságok – a vízben gazdag talajú területeken alakultak ki, ott ahol az élethez nélkülözhetetlen víz megszerzéséhez nem kellett a közösségeknek összefogni. A második típusú települések, a csoportos falvak rendszere – tehát a „champion”, az open field gazdaság – létrejöttében a víz megszerzéséhez szükséges közös erőfeszítés játszott döntő szerepet. Homans szerint a vízen kívül még a természeti adottságok bonyolult változatossága is közreműködött abban, hogy az emberek zártabb vagy lazább települési és egyúttal gazdasági rendszerben éljenek.⁴⁸

Az ember viselkedésének ésszerű és reális mozgatója a gazdasági motiváltság – írja Homans. Minden ember számára az élelem, a víz és a meleg biztosítása rendel alá minden más tevékenységet. Ugyanezek az emberek azonban kidolgoznak egy számukra megbízható és célravezető technikát mindezek megszerzésére és rendkívül nehezen és lassan változtatják meg azt, még egy jobb és újabb eljárás előnyéért sem. Nem vesznek át, nem fogadnak be újításokat, először azért, mert nem ismerik, mert nem győződtek meg előnyösebb voltáról, s mert a földművelésben változtatni legalább olyan körülményes, mint a szokások és hagyományok rendszerén, vagyis az emberi természetén. A középkor pedig nem a gyors kommunikációk korszaka. A paraszt úgy dolgozott, ahogy apjától tanulta és nem ahogy a szomszédjánál látta. A kétféle középkori település formát és gazdálkodást Homans a történeti tények tükrében valóban visszavezethetőnek tartja etnikai okokra. Nevezetesen a szórt tanyagazdaság a kelta népesség sajátja, míg az open field a germánok felé mutat. Homans ezt a „rassz magyarázatot” – amint ezt ő maga jellemezte – a történeti tények csalóka egybeesésének, szerencsétlen és kerülendő megközelítésnek nevezi (a könyv 1941-ben jelent meg!). Homans álláspontja, hogy sokkal érthetőbbé teszi a középkori ember életét, ha a földrajzi, technikai és társadalmi elemek együttesét vizsgálja a tudomány. Az ökológia, az ember fizikai környezete, a technika a termelés gyakorlata mindkettő gazdasági tényező, a harmadik a társadalmi tényező a törzs, a falu, a család szokás rendszerét, életmódját jelenti. Ezek együttes hatása bonyo-

lult ugyan, de realisabb képet alkot és a kölcsönhatások sokkal fontosab-
bak, mint a rendszert összetevő jegyek.

Homans nagy jelentőséget tulajdonít a középkori falu szokásrend-
jének, úgy véli, hogy ezek gyakorlati megfigyeléseken és tapasztalatokon
alapulnak, egy idő után elfelejtődik eredeti értelmük és marad a pusztá
szokás. Ennek megnyilvánulása a falu közös munkája, a kölcsönös és
hasonló technikai színvonal mellett a mindenki számára azonos meg-
élhetés biztosításának igénye. A közösségi földhasználat módjának tehát
az az alapelve, hogy a falu határát, erőforrásait egyenlő „elvi” részekre
osztották, s bár a falun belül létezett hierarchia, néhánynak több, má-
soknak kevesebb jutott, maguk a részek azonban egyenlőek voltak. A fa-
luhatár osztott, kevert birtokú rendszere nem szándékos, eltervezett ren-
dezés eredménye, hanem szokás, hagyomány, praktikus okok együttes
hatására jött létre. Így mindenkinek kellett, hogy parcellája legyen a nyo-
más tábláiban, része jutott a jobb, rosszabb minőségű szántórészekből,
amelynek legfőbb oka nem valami primitív kommunisztikus elosztás,
hanem gazdasági megfontolás. Homans megfigyelése alapján a földnek
eredeti elosztása a legtöbb esetben úgy bővült, hogy az írtás során nyert
területeken is szomszédok szerint rendezték őket, de a szántás közös
munkája is létrehozhatott szórt parcellákat.⁴⁹ Homans úgy véli, hogy az
angol középkorban igen gyakori volt a szántóföldek napjás szerinti
(sundivision) megosztása, hasonlóan a skandináv területen alkalmazott
eljáráshoz, ahol a falvak kelet-nyugati tájolása és a parcellák elrendezése
ilyen módon történik. Így mindenkinek jutott az árnyékosabb nyugati
és a naposabb keleti szántóföldekből is, s ez egyben oka is lehet a dűlők
változatos irányának.⁵⁰

Homans egyike az első kutatóknak, akik az angol középkori örök-
lés rendjét és a földhasználat módját nemcsak összekapcsolják, de terü-
leti határokat is megfigyelnek. Így az open field területek öröklésében a
primogenitura a domináns, míg a „Woodland-szisztéma” az osztható
örökléssel jár együtt.⁵¹ Homans szerint a középkori falu a közösségi
földhasználat rendszerén nyugodott, ez határozta meg társadalmi beren-
dezését, jogszokásait, de a hagyomány, a szokások kölcsönösen befolyá-
solták a földművelés módját. Véleménye, hogy a falu közösségét „erős
fal választja el a várostól”, de érzelmekben, tradíciókban a két társadalmi
szervezet gyökerei azonosak.

Homans könyve elszigetelt és hatástalan a korszak angol közösségi
földhasználat kutatásában. Ebben bizonyára szerepet játszott az 1941-es

kiadás, és az is, hogy Homans amerikai (a Harvard szociológia profeszszora) volt, csak az 1960-as években (a könyv több új kiadása révén) vált nemcsak ismertté, de a legtöbbit idézett „klasszikussá” is.

A korszak számtalan történeti munkájában, főként a középkorral foglalkozó művekben, ahol nagyobb korszakot átfogó összefoglalás található, szinte kivétel nélkül szó esik az open field rendszerről, de alig akad közöttük egy is, amelyik érdemben tett volna hozzá valamit az addigi eredményekhez.⁵²

A Cambridge Economic History of Europe I. agrártörténeti kötetében az Angliával foglalkozó fejezetet Postan írta.⁵³ Az összefoglalás nem részletezi az open field kutatása körüli tisztázatlan nézeteket, hanem annak néhány vonását elemzi új megvilágításban. Postan főként a korábbi régészeti vizsgálatok eredményeire hivatkozva megemlíti, hogy ezek megkérdőjelezték az open field gazdaság ősi voltát, miután a rendszer egyik jellegzetes vonásának – a tarlón való legeltetésnek – a kialakulását késői, 13. századi időre teszik. E késői megjelenés okának az írtás következtében előálló legelőcsökkenést tartják.⁵⁴ Postan csatlakozik ehhez a megállapításhoz, mondván, az open fieldről megmaradt térképek még a 13. századnál is későbbiek, s a forrásokból kiolvasható elrendezési forma sokkal kidolgozottabb, megtervezettebb, semminthogy természetes fejlődés eredménye lehetne.

Ugyanakkor tisztában van azzal, hogy a fenti érvelés nem ad választ arra, miért kapcsolódik oly szorosan az open field szisztéma a tarlón való legeltetéshez. Postan válasza az, hogy a szórt parcellák eredetének és történetének alakulása döntő mértékben a helyi sajátosságoktól, talajviszonyoktól és számos más tényezőtől függ, s így egységes magyarázatot adni aligha lehetséges. Jó néhány helyen nem tartozéka az open fieldnek a tarlón való legeltetése, míg másutt a nyomáskényszer ismeretlen, és sorolni lehetne a táji eltéréseket, amelyeket ugyanakkor az open field típusú gazdaság variánsainak tekint. Érthető módon irányul Postan érdeklődése az open field rendszer és a majorság⁵⁵ kapcsolatának kérdésére, hiszen fő kutatási területe az agrárközösségek társadalmi struktúrájának vizsgálata, s nem az agrárszervezetek mechanizmusa. Véleménye szerint a történeti kutatás a majorsági iratok alapján indokolatlanul tartotta egységnek a paraszti birtok nagyságát. A közös szántás következtében létrejövő parcellák mérete kisebb-nagyobb helyi eltérésekkel azonos határon belül mozog, mondja Postan. Annak ellenére állítja ezt, hogy a földesurak érdekelve voltak a birtoknagyságok állandósításában, az adó-

szedés érdekében, de nem tudták útját állni a földadás-vételnek, a cserének, a házasság és öröklődés útján történő földosztódásnak, amelyeknek egyenes következménye a szabálytalan nagyságú birtoktestek létrejötte. Meggyőződése, hogy a birtoknagyság alakulásának kérdését az open fieldtől függetlenül, a paraszti rétegek gazdasági és társadalmi helyzetének változásában kell vizsgálni.⁵⁶

A *The Oxford History of England*, Stenton által írt I. kötetében,⁵⁷ ismételten az open field rendszer angolszász eredete kerül középpontba. A szerző nem bocsátkozik a szisztéma részleteinek elemzésébe, de a sokat vitatott Ine törvény szakszerű fordításával és értelmezésével hozzájárult a kérdés megvilágításához. Ellentétben az addig oly gyakran felmerült értelmezéssel, amely szerint a közös tulajdonban lévő szántóföldek és legelők meglétét emelte ki a törvény szövegéből, Stenton leszögezi, hogy a törvény semmiféle közös tulajdonra nem utal, ellenkezőleg, a rétek és szántórészek egyes személyek tulajdonai, s ezek megsértése büntetést von maga után. Ugyanakkor a megfogalmazás a közös művelési módra, tehát az open field rendszerre enged következtetni, s így e szisztéma első leírásának is tekinthető.⁵⁷

Anglia más területeiről szólva, pl. Kelet-Angliában kimutatta, hogy az open field megoldás korábbi, mint a 9. századi dán invázió. Ugyanakkor más területeken nem alkalmazták – az angolszászok sem – mint Kent esetében, ahol egy elkülönült népesség saját tradíciója szerint művelte a földjét. Stenton az angolszász korszak társadalmában, jog és intézményrendszerében csak angolszász vonásokat fedez fel, így állapítja meg azt is, hogy az agrárszervezet open fieldre mutató vonása bizonyosan germán eredetű, ugyanakkor megengedhetőnek tartja, hogy a technikai eszközök használatának átvételében az előző népségek is számításba jöhetnek.⁵⁸

Az angol középkor korai történetét érintő szakmunkák, agrártörténeti összefoglalók számos esetben meg sem említik a falurendszer működését, vagy az ilyen irányú kutatások eredményeit nem ismervén, elnagyolt, pontatlan vagy éppen téves leírást adnak.⁵⁹

Meghatározhatatlan műfajú és megközelítési módszerű munka Danman 1958-ban megjelent könyve a tulajdon eredetéről.⁶⁰ A megtévesztő cím ellenére sem jogi, sem történetelméleti elemzést nem tartalmaz, ehelyett az angol történeti és régészeti kutatások tapasztalatait és megállapításait összegzi, s „megfogható” és „látható” adatok felosztása alapján törekszik a földdel, a földműveléssel kapcsolatos értelmezések

tömör, majdnem lexikonszerű leírására. Ez a munka alkalmat ad az 1938–58-as kutatási korszak összegzésére.

Danman véleménye szerint az angol történelem azon korszakában, amelyben a földművelés a megélhetés alapja és központja, a föld tulajdonra két módon lehet következtetni: először a földhasználat és eszközök látható jelei alapján, másodsor a jog, szokások, stb., tehát az elvont ideák értelmezése alapján. Az open field rendszer gyakorlatában mindkét elem megtalálható, ezért Danman szerint rendkívül fontos a kutatása. Magát e szisztémát a régészeti megfigyelések segítségével, a földmégmunkálás – szántásnyomok – módjának megismerésével, valamint az eke fajtájának leírásával adhatjuk meg. Az eddig elért kutatások eredményei – mondja – azonban nem teszik lehetővé, hogy akár az eke, akár a szántási mód megjelenésének időpontját, az „őshonos” romanizált lakossággal vagy a hódító angolszász népe sséggel hozzák kapcsolatba. A hosszú parcellákat kialakítani képes nehéz eke minden valószínűség szerint a pre-római időben a belgák révén került az szigetországba, de a kelta népesség területein a négyzet alakú, telek-szerű földeket könnyű ekével szántották. A kontinensen még a nehéz ekét nem ismerő szász betelepülők angliai településeiken a hosszú, keskeny parcellák szántását alkalmazták. A romanizált őslakosság és az angolszászok kapcsolata mindeközéig sem a régészeti, sem a történeti források alapján nem teljesen tisztázott.

Danman véleménye, hogy a történeti földrajz, a helynév kutatások nagy eredményeket értek el az open field gazdaság elterjedési körzeteinek megállapításában.⁶² Az eredet központú vizsgálatok kudarca után a kutatások tengelyében már az open field rendszer leírható jellegzetességeinek értelmezése áll – véli Danman. Meggyőződése, hogy a szórt parcella eredete a rendszer „legmisztikusabb” jellemvonása. Vinogradoff egyenlősítő megoldását⁶⁴ véli a legelfogadhatóbbnak, bár Orwinék ezzel ellentétesen a közös szántás gyakorlatának ésszerű sorrendjéből indultak ki.⁶⁵ Ugyanakkor olyan nézetek is születtek, – mondja – amelyek nem a földből, „hanem az égből” vezetik le a szórt parcellák kialakulásának okát. E szerint a primitív népek babonába vetett hite okozta, az a hit, amely szerint az óramutató járásával ellentétesen menni, vagy a napjával ellenkezőleg lépni szerencsétlenséget jelent és kihívja a gonosz erőket. Ezért a parcellák sorbaállítás a open fieldben mindig az óramutató – tehát a nap – járásának irányával egyezik.⁶⁶

Daman úgy látja, hogy a szórt parcellák eredet-vitája mellett a parcellákat elválasztó mezsgye kérdése a másik központi vitapont. A kuta-

tások összegzése szerint, a mezsgye lehet szántatlan füves út, vagy dupla mély barázda, – a talaj minőségétől függően – s a helyi szokások kívánalmi szerint. Az open field gazdaság lényegi megszervezőjeként és egyúttal fennmaradása okaként Danman az előző kutatásoknál sokkal hangsúlyozottabban a közös legeltetési jogot, az osztatlan mezőt, legelőt, erdőt és a tarlón való legeltetési jogot emeli ki. Véleménye szerint ezzel magyarázható, hogy a forrásokban – a legkorábbi Ine törvénytől kezdve, a középkoron át a bekerítésekig, tagosításokig – a közös legeltetés sérelmei és szabályai említődnek a leggyakrabban, szemben a közös földművelési munkák rendezésével. Az open field rendszer megszűnésének, illetve lassú felbomlásának az egyre nagyobb mértékű legelőhiány mellett a paraszti közösségek belső differenciálódása a fő oka, amely a föld adásvétele, a pénzgazdaság és a piac megerősödése következtében lépett fel, s már a 14. században megkezdődött.⁶⁷

Danman könyve az open field rendszer kutatásának első, extenzív korszakát zárta le. A történeti adatokból levont következtetések gyakorlati kipróbálása jellemezte ezt az időszakot, ahol a régészet és a történeti földrajz az „elvonat ideák” nyomait – igazolást vagy cáfolatot – keresett a „megfogható” adatokban. A közösségi földhasználat eredetének és keletkezésének körülményeire rávilágító történeti elméletek tetszés szerint nyertek vagy nem nyertek igazolást az említett két tudományág vizsgálataiban. A megszaporodott tanulmányok eredményei az open field rendszer belső jegyeit, jellegzetességeit egyre részletesebben rajzolták meg. Az adatok értelmezése és a magyarázatok bizonytalansága egyben a régészet és a történeti földrajz módszertani korlátait is jelezték. Mégis arra ösztönöztek a történettudományt, hogy egy új, mostmár pontosabb elméleti összegzést fogalmazzon meg. A történeti kutatások ebben az időszakban még nem követték és nem dolgozták be saját anyagukba a rokon tudományok eredményeit, ezért a felmerült, vitatható kérdések megválaszolása a következő időszak feladata maradt.

Jegyzetek

- * A tanulmány II. fejezete az angol középkor közösségi földhasználatáról készített tudománytörténeti monográfiának.
- 1. Az open field terminus az angol szakirodalomban többféleképpen értelmezett és vitatott. Legelfogadhatóbb magyar megfelelőjének a „közösségi földhasználat” mutatkozik. Ugyanakkor egyenértékű elnevezés lehet a „szórt parcellás

rendszer". Ezt az intézményt lehet hasonlítani a magyar nyomáskényszerrel gazdálkodó faluközösségekhez.

2. A kérdés részletes elemzése, *Tamási E.* Faluközösség és földközösség Angliában cím alatt. (Történelmi Szemle, megjelenés előtt.)
3. *Barger*, 1938, 385–411.
4. *Seebohm*, 1926. Seebohm az angol jogtörténeti iskola és az open field szisztéma jeles kutatója, akinek idézett munkája szolgált alapul Tagányi Károly magyar faluközösség kutatásához.
5. *Gray*, 1915.
6. *Barger*, 1938, 385–387.
7. U.o. 390–393.
8. U.o. 402–405.: Az eke datálása okozta a legnagyobb gondot. Sokan kétségbe vonták Plinius leírásának hitelességét, sőt feltételezték, hogy a nehéz eke kialakulása a könnyű ekehez kötött csoroszlyával kezdődött. Nem tartják valószínűtlennek, hogy a nehéz eke elődje az ásóbot volt, amelyet állattal húztak. Ld. *Lennard*, 1938, 70–72.; *Crawford*, 1953, 206–207.; *Haudricourt-Delamare*, 1955, 98. és 111–112.; Ld. még *Balassa*, 1975, 113–115.
9. *Barger*, 1938, 396–405.
10. U.o. 410–411.
11. *Orwin-Orwin*, 1954.
12. *Curwen*, 1939, 45.
13. Ch. Drew, Portland-ben (Devonshire) figyelte meg a füves mezsgyék maradványait: *Drew*, 1948, 80–81. Ugyanezen a területen tett megfigyeléseket az open fieldről és a füves mezsgyéről, *Douch*, 1949, 142–143., *Green*, 1948. 206.: Gloucester környékén felszántatlan füves mezsgye két parcella között, és *Finberg*, 1949, 186.: szintén füves mezsgyét tapasztal Devonshireben.
14. Orwinék kétségtelennek tartják, hogy az ilyen nyomok „ember-készítette” teraszok, de hogy miképpen és milyen cézzal hozták őket létre, az szerintük nem megállapítható, ld. *Orwin-Orwin*, 1954, 175–179.
15. Drew nem ért egyett Orwinék álláspontjával, szerinte a teraszos művelés és az ebből következő füves mezsgye összefüggésben van az open fielddel, amelyet ő Portlandban is megfigyelt. *Drew*, 1948, 810.
16. Az angol open field rendszerben a legjellegzetesebb szántási mód az ún. „ridge and furrow” forma. A magyar szántási módok közül a bakhátas szántásnak felel meg leginkább, formai, technikai és funkcionális megoldását tekintve. Az összevetésre szolgáló adatokat ld. *Dömötör*, S. 1954, 149–164.; *Balassa*, I. 1973, 504–507.; valamint *Orwin-Orwin*, 1954, 33. és *Kerridge*, 1973, 28–35., különösen a szerzők szántási diagramjai alapján.
17. *Beresford*, 1948, 34–45.
18. U.o. 39. Hasonló véleményen van *Curwen* (1946, 74.), aki megfigyeléseit 18–19. századi adatokra alapozza. *Orwin-Orwin*, 1954, 34.: ugyanezt a funkciót állapítják meg.
19. *Beresford*, 1948, 41–42.
20. *Finberg*, 1949, 180–187.
21. U.o. 180–181.
22. U.o. 186–187.

23. *Hoskins*, 1943. 81–82.: Devonshire-i adatai főként a közös legeltetés meglétéről tanúskodnak, különösen a tarló legeltetési jog említései igazolják az open field rendszer hajdani nyomait.
24. *Rawson*, 1953, 52–54. Walesben az open field szisztéma számos légifelvétel és oklevél tanulsága szerint, a hosszú, keskeny parcellák dűlőre osztásában mutatható ki, a parcellák nagysága 280 yardx22–28 yard, ez valamivel nagyobb, mint a „statute acre” (a mértékegységekre ld. *Tamasi*, 1983, 202–203.) Hasonló megfigyeléseket tesz Devonban és Cornwallban is.
25. *Mead*, 1954, 32–34.: a bakhátas szántás nyomait találja Buckinghamshire területén és megállapítja, hogy nincs összefüggés a barázdák mérete és a különböző talajok között.
26. *Kerridge*, 1951, 14–26.
27. U.o. 24–34.
28. *Beresford*, 1954. A könyv jelentősége az open field vizsgálaton kívül az, hogy először készített monográfiát a középkorban elnéptelenedett angliai falvakról, feltárva ennek okát is.
29. U.o. 42–45. Az angolszász korszak településeinek kiterjedését, a szántók nagyságát megalapozott kutatásával bővítette – Beresfordhoz hasonló értelemben – Darby-Terret, 1971. (első kiadása 1954.) 421–448. – itt a szerző a Domesday Book adatai alapján elemzi az „ekealja” és „eke” terminológiákban tükröződő földnagyságot.
30. *Beresford*, 1954. 48.
31. U.o. 47.
32. U.o. 52–53.
33. *Kerridge*, 1955. 32–40.: Nagyszámú adattal bizonyítja, hogy a bakhátas szántás újkori. Ezzel szemben *Beecham*, 1956. 22–44.: inkább Beresford nézeteit támogatja. *D. McCourt*, 1955. 372–373.: az ír közösségi földhasználat vizsgálatakor úgy találja, hogy az itteni szántás formáját nem az eke-típus határozza meg, hiszen annak a legtöbb esetben sem kereke, sem kormánylemeze nem volt.
34. *Payne* két tanulmányában is közzéteszi kutatásait a római kor ekéiről. Ezekben megállapítja, nincs bizonyíték arra, hogy az angolszász bevándorlók jobb ekét vagy az ezzel együttjáró előnyösebb agrotechnikát hoztak volna magukkal, mint az az érkezésük előtt a szigeten használatos volt: *Payne*, 1948. 102–109.; az a technikai eszköz, amelyet a romanizált Britanniában használtak, nehéz eke csoroszlyával és ekevassal: u.ő. 1957, 74, 84. Ezzel szemben *Blair* az angolszász korszak vizsgálatakor a nehéz eke angolszász eredetét hangsúlyozza, *Blair*, 1956, 271.
35. *Singer*, 1956.
36. U.o. 91.
37. *Singer*, 1956, 93.
38. *Beresford-St. Joseph*, 1958.
39. *Beresford*, 1958, 21–23.
40. *Bishop* 1935-ös tanulmánya először elemzi – a később elfogadott elképzelést – az open field rendszer írtás folyamán való kialakulásáról és bővítéséről. Yorkshiri példán mutatja be, hogy az 1069-ben pusztaként említett vidéken az újratelepülés folyamán az eleinte önállóan művelt, egytagban fekvő földek egy idő

után osztódtak és a 12. században már az itt levő falvak open field rendszerben művelték földjeiket. A terület ugyan különleges helyet foglal el (dán, angol-szász hódítás nyomai), igen nagyszámú szabad közösség él itt, akik az osztható öröklés rendje miatt aprózták szét birtokaikat. A már működő open field határhasználat bővítésének folyamatát Bishop az írtás sorrendjében bizonyítja. *Bishop*, 1963, 26–40.

41. A barázdák S-alakját a kutatók többféleképpen magyarázták, hol a talaj minőségétől vagy az eke típusától tették függővé. Néhány elemzésre ld.: *Orwin-Orwin*, 1954. 34.; *Ault*, 1972, 22.; *Kerridge*, 1973, 25–28.; *Homans*, 1975. 50. A legelfogadottabb elképzelés szerint a 8 ökrös eke nehezebben fordult, ennek könnyítésére nem a föld végén, hanem a közepén fordultak meg, az S-alakú fordulatot a rögzített kormánydeszkás ekével érték el, a forma attól függött, melyik oldalra volt rögzítve az eke (S-forma a baloldali ekével, fordítottan pedig a jobboldalassal.) Ennek alapján a földek kirajzolódó S-alakot középkorinak tartják. Ld. *Slicher van Bath*, 1963, 70.
42. *Beresford*, 1958, 23–24.
43. U.o. 38–39., az infield-outfield rendszerre bővebben *Beresford*, 1943, 74–79., valamint *D'Olivier-Farran*, 1959, 134–149.
44. *Finberg*, 1958.
45. U.o. 85–86.
46. U.o. 86–90.
47. *Homans*, 1975.
48. U.o. 24–25.
49. U.o. 90–93.
50. U.o. 109–120.: az öröklés összefüggéseit ld. rövidítve *Homans*, 1969, 18–34.
51. U.o. 94–101.
52. A más vonatkozásban igen kiváló *Oxford History of England* 3. és 4. kötete világosan említi az open field rendszerről. A 2. kötet (*Poole*, 1958, első kiadása 1951. – 48–50.) alapvetően Orwinék munkájának elnagyolt összegzését adja. Ugyancsak meglepő, hogy R. Lennard könyve, amelynek témája ugyancsak a 11–12. századi „falusi” Anglia, nem foglalkozik az open field rendszerrel, ld. *Lennard*, 1959.
53. *Postan*, 1966 (első kiadás: 1941.), 548–632.
54. U.o. 572–573.: Sajnálatos módon a kötet nem tartalmaz jegyzeteket és felhasználható irodalmat, így rendkívül nehéz eldönteni, mely kutatókra gondolt Postan.
55. *Postan*, 1966, 573–574.
56. *Postan*, 1966, 617–618.
57. *Stenton*, 1955 (első kiadás: 1943.), 277–278.
58. U.o. 310–311.
59. V.ö. 52. jegyzetben. *Hoskins*, 1949, 66–67.: a köztudott és rövid leírás mellett úgy említi az open field rendszert, mint ami „igazi demokratikus társadalmi képződmény, ahol nemcsak a művelés közös, de a közös fellépés, a helyi választások a közösség érdekeit képviselik”.

A *Pelican History of England* 2. kötetében D. Whitelock az open field rendszert a lehető legrövidebben intézi el (*Whitelock*, 1965 – első kiadás: 1952 – 102–103.). Ezzel szemben a szélesebb olvasóközönség számára a sorozat 3. kö-

tetében M. Stenton a legvilágosabb és korrektebb összefoglalót nyújtja. (*Stenton*, 1965 – első kiadás 1951. – 123–127.) Igen kusza módon és a lényeges kutatási eredmények ismerete nélkül beszél *Barlow* (1961 – első kiadás: 1955. – 16–17.) az open field rendszerről.

60. *Danman*, 1958., hasonló témát dolgoz fel *John*, 1960. munkája. Ezek a munkák, amelyek a korai (angolszász) földbirtoklás rendszerének főként a múlt századi módszereit dolgozták fel, nem módosítják a közösségi földhasználat angolszász eredetét támogató elméleteket.
61. *Danman*, 1958, 58.
62. Megjegyzendő, hogy a szerző csak Gray 1915-ös munkájára hivatkozik, az azóta eltelt időszak kiegészítő és módosító eredményeit nem említi, ld. *Danman*, 1958, 60–61.
63. *Danman*, 1958. 126–128.
64. U.o. 128–129. Vinogradoff elképzelése szerint a szántóföldek szórtságának oka a természeti adottságokból adódó hátrányok kiegyenlítése. Az open field rendszer keletkezésének véleménye szerint éppen ez az „egyenlítődesi” elv az oka, ld. *Vinogradoff*, 1968, 231–232.
65. *Orwin-Orwin*, 1954, 33–35.
66. Az erősen és indokolatlanul karikírozott elképzelést *Danman*, 1958, 129. Homans könyvére hivatkozva említi. (*Homans*, 1975, 97. szerint a napjás irányába fekvő szántórészeket nemcsak a gyakorlati előny miatt alkalmazták, de támogatta ezt a felfogást a néphitben élő babona is, amely a napjás irányát „szerencsésnek” véli, míg ennek ellenkezőjét az „ördög és rontás” irányának tartja.)
67. *Danman*, 1958. 130. és 150–151.

Felhasznált irodalom

- W.O. Ault*, 1972: *Open-Field Farming in Medieval England. A Study of Village By-Laws*. London.
- Balassa I.*, 1973: *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest.
- E. Barger*, 1938: *The Present Position of Studies in English Field-Systems*. *English Historical Review* (CCXXI.), 385–411.
- F. Barlow*, 1961: *The Feudal Kingdom of England 1042–1216*. London.
- H.A. Beecham*, 1956: *A Review of Balks*. *Agricultural History Review*, (IV.) 22–44.
- M.W. Beresford*, 1943: *Lot Acres*. *Economic History Review*, (XIII.) 74–79.
- M.W. Beresford*, 1948: *Ridge and Furrow and the open fields*. *Economic History Review*. 2nd sr. Vol. 1. 34–45.
- M.W. Beresford*, 1954: *The Lost Villages of England*. London.
- M.W. Beresford – J.K. St. Joseph*, 1958: *Medieval England an Aerial Survey*. Cambridge U.P.
- T.A.M. Bishop*, 1963: *Assarting and the Growth of the Open Fields*.
- H. Blair*, 1956: *An Introduction to Anglo-Saxon England*. London.
- O.G.S. Crawford*, 1953: *Archeology in the Field*. London.

- E.C. Curwen*, 1939: *The Plough and the Origin of Strip Lynchets*. *Antiquity*, (XIV.) 46–58.
- E.C. Curwen*, 1946: *Plough and Pasture*. London.
- D.R. Danman*, 1958: *Origins of Ownership*. London.
- H.C. Darby – J.B. Terret* (ed), 1971: *The Domesday Geography of Midland England*. Cambridge U.P.
- R. Douch*, 1949: *Costumes and Traditions of the Isle of Portland and Dorset*. *Antiquity* (XXIII.), 140–152.
- Dömötör S.*, 1954: *Bakhátas szántás és a nyugat-magyarországi eketípusok*. *Néprajzi Értesítő* (36.), 149–164.
- Ch.D. Drew*, 1948: *Open Arable Fields at Portland and elsewhere*. *Antiquity* (XII.), 79–81.
- H.P.R. Finberg*, 1949: *The Open Field in Devonshire*. *Antiquity* (XXIII.), 180–187.
- J. Finberg*, 1958: *Exploring Villages*. London.
- H.L. Gray*, 1915: *English Field Systems*. Cambridge.
- Ch. Green*, 1948: *Balks and the Open Field System*. *Antiquity* (XXII.) 206–207.
- A.G. Haudricourt – M.J.B. Delamare*, 1955: *L'Homme et la charrue*. Paris.
- G.C. Homans*, 1969: *The Explanation of English Regional Differences*. *Past and Present* (42.) 18–34.
- G.C. Homans*, 1975: *English Villagers of the Thirteenth Century*. New York.
- W.G. Hoskins*, 1943: *The Reclamation of the Waste in Devon, 1550–1800*. *Economic History Review* (XIII.) 80–92.
- W.G. Hoskins*, 1949: *Midland England*. London.
- E. John*, 1960: *Land Tenure in Early England*. Leicester.
- E. Kerridge*, 1951: *Ridge and Furrow and Agrarian History*. *Economic History Review*, 2nd ser. (IV.) 14–36.
- E. Kerridge*, 1955: *A Reconsideration of some farmer Husbandry Practics*. *Agricultural History Review* (III.) 32–40.
- E. Kerridge*, 1973: *The Farmers of Old England*. London.
- R. Lennard*, 1938: *From Roman Britain to Anglo-Saxon England*. In: *Wirtschaft und Kultur Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch*. Leipzig, 34–73.
- R. Lennard*, 1959: *Rural England, 1086–1135*. Oxford.
- W.R. Mead*, 1954: *Ridge and Furrow in Buckinghamshire*. *Geographical Journal* (CXX.) 32–42.
- D. McCourt*, 1955: *The Infield-outfield System in Ireland*. *Economic History Review*, 2nd ser. (VII.) 369–376.
- F.D'Olivier Farran*, 1959: *Run-rig and the English Open fields*. *Juridical Review* (71.) 134–149.
- C.S. Orwin – C.S. Orwin*, 1954: *The Open Field*. Oxford.
- F.G. Payne*, 1948: *The Plough in Ancient Britain*. *Archeological Journal* (CIV.) 82–111.
- F.G. Payne*, 1957: *The British Plough: some stages in its development*. *Agricultural History Review* (V.) 74–84.
- A.L. Poole*, 1958: *From Domesday Book to Magna Carta, 1087–1216*. Oxford.
- M.M. Postan*, 1966: *Medieval Agrarian Society in its Prime, 7 §*. England. In: *The*

- Cambridge Economic History of Europe. Vol. I. The Agrarian Life of the Middle Ages. Cambridge U.P. 548–632.
- R.R. Rawson*, 1953: The Open Field in Flintshire, Devonshire, and Cornwall. *Economic History Review*, 2nd sr. (VI.) 51–54.
- F. Seebohm*, 1926: *The English Village Community*. Cambridge U.P.
- Ch. Singer*, 1956: *A History of Technology*. Vol. II. Oxford.
- B.H. Slicher van Bath*, 1963: *The Agrarian History of Western Europe, Ad. 500–1850*.
- D.M. Stenton*, 1965: *English Society in the Early Middle Ages*. Penguin Books.
- F.M. Stenton*, 1955: *Anglo-Saxon England*. Oxford.
- Tamási E.*, 1983: Faluközösség-közösségi földhasználat. Az angol középkor közösségi földhasználatának kutatásáról. Kézirat, 258.
- P. Vinogradoff*, 1968: *Villainage in England*. Oxford.
- D. Whitelock*, 1965: *The Beginnings of English Society*. Penguin Books.

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM

1983–1984

(Válogatás külföldi folyóiratokból)

- AESC – Annales ESC (Paris)
AHR – The American Historical Review (Washington)
AHRF – Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)
AIIA – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie (Iași)
AS – Archiv für Sozialgeschichte (Bonn)
ČČH – Československý Časopis Historický (Praha)
CEH – Central European History (Atlanta – Georgia)
DEAM – Deutschen Archiv für Erforschung des Mittelalters
DvT – Dějiny věd a techniky (Praha)
EEQ – East European Quarterly
EHR – The English Historical Review (Edinburgh)
ES – Era Socialista (București)
ESR – European Studies Review
HČ – Historický Časopis (Bratislava)
HD – Hospodářské Dějiny
HG – Historická Geografie
HŠ – Historické Štúdie
HZ – Historische Zeitschrift (München)
HT – History and Theory
IP – Isztoricseszki Pregled (Szófia)
IRSH – International Review of Social History (Amsterdam)
ISzSzSzR – Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
JESHO – Journal of the Economic and Social History of Orient
JGO – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (München)
JGSLE – Jahrbuch für Geschichte des Sozialistischen Länder Europas (Berlin)
JMH – The Journal of Modern History (Chicago)
JW – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin)
MA – Le Moyen Age (Bruxelles)
MI – Magazin Istoric (București)
NLR – New Left Review
NNI – Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)

NRS	– Nuova Rivista Storica
QS	– Quaderni Storici (Ancona)
RA	– Revista Archivelor (București)
RH	– Revue Historique (Paris)
RHDGM	– Revue d’Histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
RI	– Rivista de Istorie (București)
RMC	– Revue modern et contemporaine
RSI	– Rivista Storia Italiana (Napoli)
SA	– Südostdeutsches Archiv
SCo	– Studia Contemporanea
SH	– Social History (London)
SR	– Slavic Review (The Ohio State University)
SSb	– Slezský Sborník (Opava)
SSt	– Studii Storici (Bologna)
SUB–B	– Studia Universitatis Babeş–Bólyai
VI	– Voproszű Isztorii (Moszkva)
VMU	– Vesztnik Moszkovszkogo Universziteteta (Moszkva)
ZAA	– Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologia
ZfG	– Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZHF	– Zeitschrift für Historische Forschung (Berlin)
ZO	– Zeitschrift für Ostforschung (Marburg/Lahn)

1983

Tudományos tanácskozások, konferenciák

REINALTER, H.: Der Nationsbegriff der österreichischen Jakobiner (Az osztrák jakobinusok nemzetfogalma). – *MIÖG* 1983:3–4. 400–411.

A szerző az osztrák és a magyar jakobinusok társadalmi törekvéseinek és nemzetfogalmának összehasonlító elemzését adja, felmutatva a különbözőségek társadalmi gyökereit. (A tanulmány 1982-ben, a Budapesten rendezett „A nemzetfogalom tipológiája a Habsburg birodalomban a felvilágosodás és a romantika korában” c. konferencián hangzott el.)

JIRÁSEK, Z.: XXIV. zasedání Československo-polské historické komise (A cseh-szlovák–lengyel történetés bizottság XXIV. ülészaka). Bratislava 1981. nov. 10–12. – *SS*. 81, 1983:1. 77–78.

A középkori feudális társadalmak struktúrája kérdésével foglalkoztak elsősorban; a recenzor néhány mondatban összefoglalja az elhangzott előadásokat és hozzászólásokat.

RUDOJ, G.Ja.: Iszsedovanija isztorikov GDR po germanszkoi isztorii novejszego vremeni v 1970–1980 gg. (Az NDK történései a legújabbkori német történelemtől). – NNI. 1983:1. 156–166.

A Zeitschrift für Geschichtswissenschaft szerkesztőségének a XV. Történetsszakkongresszus alkalmából megjelentetett különkiadása alapján készült áttekintés.

TEORETICKÉ a praktické problémy národopisného výskumu maďarskej národnosti na Slovensku (A szlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatásának elméleti és gyakorlati kérdései). Bratislava, 1981. Veda K. 213 p. – *Ism.*: Kučera, M. – HČ 31, 1983:2. 312–313.

A Szlovák Tudományos Akadémia és a CsEMADOK szervezésében Dunaszerdahelyen, 1980-ban tartott konferencia anyagát tartalmazó kötetről.

TARTAKOVSKIJ, A.G.: Szocial'nue funkcii isztocznikov kak metodologicseskaja problema isztocznikovedenija (A források társadalmi funkciói, mint a forrásfeldolgozás módszertani problémája). – ISzSzSzR 1983:3. 112–130.

Az 1979-es novoroszszijszki konferencián elhangzott előadás az 1917 előtti orosz történeti források funkcionális kérdéseit elemzi, ismeretelméleti, informatikai szempontokból is.

Krugluj sztol – O szootnosonii ponjatij „civilizacija” i „kul'tura” v szvete marksziszt-szko-leninszkogo ucsenija ob obscsesztvenno-ékonomicseszkih formacijah (Kerekasztal beszélgetés a „civilizáció” és a „kultúra” fogalmának összefüggéseiről a gazdasági és társadalmi formációkról szóló marxista-leninista tanítás fényében). – NNI. 1983:4. 68–89.

A SZUTA Egyetemestörténeti Intézete által szervezett tanácskozás kivonatos ismertetése. A főbb kérdések: a jelzett fogalmak egymás közti kapcsolata, összefüggései a világtörténelem és helyi történelmi eseményekkel, a fogalmak szociológiai és történeti analízise, történelmi folyamatok sűrűsödése és kifejeződése a két fogalomban.

Krugluj sztol – Promüslennüj perevorot i ego szocial'no-ékonomicseszkie poszledsztvija (Az ipari forradalom és gazdasági, társadalmi következményei). – NNI. 1984:2. 70–93.

A hozzászólások (20) felvetették az ipari forradalom periodizációjának a kérdését az egyetemes történelemben, valamint az egyes régiók kronológiájában, továbbá az ipari forradalom sajátosságait kutatták, országok ill. nagyobb tájegységek szerint.

CSIBISZENKOV, V.Sz.: Dartmutszkie vsztrecsi (A Dartmouth-i találkozók). – NNI 1983:3. 147–154.

A szovjet–amerikai társadalmi kapcsolatok történetében jelentős szerepet játszó összejövetelek, az 1960 óta rendszeresen ismétlődő fórumok összegzése az 1981-essel bezárólag.

ŽEMLIČKA, J.: 16. zasedaní Československo-jugoslávské historické komise (A cseh-

szlovák–jugoszláv történeész bizottság 16. ülészsaka. Skopje, 1982. október 12–16.) – ČČH 31, 1983:3. 476–477.

Témája: Csehszlovákia és Jugoszlávia területén a 16. századtól a 18. század közepéig végbement gazdasági, társadalmi és etnikai változások. – A tanácskozásán elhangzott előadások és hozzászólások rövid tartalmi összefoglalása.

BORODKIN, L.I. – SZOKOLOV, A.K.: Isztorik i izucsenie szocial'nüh proceszszov (A történeész és a társadalmi folyamatok kutatása). – ISzSzSzR, 1983:1. 178–194.

Az 1977-es kölni számítógépes nemzetközi konferenciáról és „Kvantum” című kiadványáról.

Elmélet, módszertan

MAGIDOV, V.M.: Kinodokumentü: problemü isztocsnikovedcseszkgó analiza i iszpol'zovanija v isztoricsezküh iszszledovanijah (A dokumentumfilm forráslemezési és használhatósági kérdései a történelmi kutatásokban). – ISzSzSzR, 1983:1. 92–103.

A dokumentumfilm és a film, mint kordokumentum.

PRONSTEJN, A.P.: Voproszű teorii i metodiki v kursze i isztocsnikovedenija isztorii SzSzSzR (A Szovjetunió története forráskutatásának elméleti és módszertani kérdései). – ISzSzSzR, 1983:6. 78–88.

A 45 éve folyó oktatás és a szerző személyes tapasztalatai szerint a forráslemezés a tudományos ismeretek önálló ága.

HOLZBACHOVÁ, I.: Potencialismus nebo historismus? Nad jedním pokusem o zvědečtění historiografie (Potencializmus vagy historizmus. A történetírás tudományos alapokra való helyezése egyik kísérletéről). – ČČH 3, 1983:6. 885–897.

A folyóirat szerkesztősége a cikket, amely elsősorban W.Falk: Vom Strukturalismus zum Potenzialismus (München, 1976) c. munkája alapvető felfogásával polemizál, tulajdonképpen vitacikként adja közre.

GROH, D.: Le „Sonderweg” de l'histoire allemande: mythe ou réalité? (A német történetírás különútja: mítosz vagy valóság?) – AESC, 38. 1983:5. 1166–1187.

A cikk David Blackbourn és Geoff Eley: Mythen deutscher Geschichtsschreibung: Die gescheiderte bürgerliche Revolution von 1848 c. könyve alapján kirobant, a német történetírásról szóló vitához kapcsolódik.

LOZEK, G.: Das Problem von Objektivität und Parteilichkeit und die Auseinandersetzung mit der bürgerlichen Geschichtsschreibung (Az objektivitás és pártosság problémája és a polgári történetírással való vita). – ZfG, 31. 1983:5. 387–396.

Az objektivitás és a pártosság elválaszthatatlan dialektikus egységet alkot a történetírásban. A szerző e nézőpontból vizsgálja és értékeli az utóbbi évek nyugat-német és osztrák polgári történetírást.

VANIŠ, J.: Historické prameny účetná povahy a jejich využití pro historickou geografii (Könyvelési jellegű történeti források és a történeti földrajz területén való felhasználásuk). – HG, 1983. 22. köt. 113–122.

Loun királyi város 15. sz. 2. feléből származó számadási könyveiben (adókönyvek, jegyzékek, hitelkönyvek stb.) szereplő adatok alapján a város és környéke korabeli éghajlati viszonyairól, ill. a mezőgazdasági munkák elvégzésének idejéről ír.

KNAPP, P.: Can Social Theory escape from History? Views of History in Social Science (Elszakadhat-e a társadalomelmélet a történelemtől? Történetiszemlélet a társadalomtudományban). – HT, 1983. t. 23. f. 1. 34–52.

Az elméletfelállító társadalomtudomány és az elméletet alkalmazó történettudomány szükségszerű együttműködéséről.

VIERHAUS, R.: Handlungsspielräume. Zur Rekonstruktion historischer Prozesse (Cselekvési mozgásterek történelmi folyamatok rekonstrukciójához). – HZ, 237. 1983:2. 289–310.

A cselekvő szubjektum – neves történeti személyiségek, névtelen tömegek – megjelenítése, cselekedetei kutatása, megítélése a történettudományban.

SCHIEDER, Th.: Organisation und Organisationen der Geschichtswissenschaft (A történettudomány szervezése és szervezetei). – HZ, 237. 1983:2. 265–288.

A német történettudomány modern tudománnyá szerveződésének és tudományos szervezetei kialakulásának történeti áttekintése a 17. századtól kezdve.

MATĚJČEK, J.: K sovětským pracím z historiometrie (A historiometria kérdésével foglalkozó szovjet munkákról). – Slezský sborník 81, 1983:1. 54–61.

A matematika, kibernetika és a számítástechnika rohamos fejlődése eredményeit a történettudomány is igyekszik felhasználni. A szerző összefoglaló áttekintést ad a kérdéskörrel foglalkozó szovjet munkákról a 60-as évek közepétől.

CRAIG, G.A.: The Historian and the Study of International Relations (A történész és a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozása). – AHR 88. 1983:1. 1–11.

A szerző véleménye szerint a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó történettudomány az elmúlt évtizedekben elhanyagolt területnek minősült. A cikkben ennek okait tárja fel, és tájékoztatást ad a kutatási terület új irányairól.

RAACK, R.C.: Historiography as Cinematography: A prolegomenon to Film Work for Historians (Historiográfia, mint cinematográfia: bevezető a történészek film-munkájához). – JCH, 18. 1983:3. 411–438.

A tanulmány a filmnek a történelemkutatásban, a gyakorlati történelemtanításban játszott szerepének jelentőségére hívja fel a figyelmet.

PRONAY, N.: The Moving Picture and Historical Research (A mozgó kép és a történelemkutatás). – JCH, 18. 1983:3. 365–396.

A tanulmány adatokat közöl az angol film-dokumentumok felhasználásáról a történelmi kutatásban.

ITZKOVICH, O.: L'economia della riserva signorile e la sperimentazione numerica: verifiche e problemi (A földesúri magánbirtok gazdasága és kvantitatív tapasztalat: ellenőrzés és problémák). – QS, 1983. aug. t. 83. f. 2. 279–600.

A kutatási modellek, mint a realitás egyszerűsített, racionális rekonstrukciói – a „simulation modell”, mint a numerikus felmérés technikai eszköze – felállítása, programozása – az átlag-termelékenység döntő szerepe a rendszer kialakításában – a paraszti földek kizsarolásának hosszútávú csökkentő hatásai, szembeállítva a feudális rendszer stabilitásával.

MARCHESINI, D.: Sposi e scolari. Sottoscrizioni matrimoniali e alfabetismo fra Sette e Ottocento (Házások és iskolások. Anyakönyvi aláírások és az írni-olvasni tudás a 18–19. században). – QS, 1983. aug. t. 83. f. 2. 601–624.

Mennyiben lehet az anyakönyvi aláírások alapján következtetni a felnőttek írni-olvasni tudására. Egy Pármára vonatkozó korai, 1807–1808-i felmérés eredményei és további kutatási problémák.

PURŠ, J.: Historiometrie v Československu (A historiometria Csehszlovákiában). – HG, 1983. 21. köt. 9–36.

A matematikai módszereknek és a modern számítógépeknek a csehszlovákiai historiográfiai kutatásban való alkalmazását és ennek eredményeit vizsgálja.

ZUB, A.: A la recherche des principes fondamentaux de l'histoire (A történelem alapforrásainak kutatása). – AUB, 1983. 51–58.

A.D. Xenopol történelmi kutatásairól.

LÉVI-STRAUSS, Cl.: Histoire et ethnologie (Történelem és etnológia). – AESC, 38. 1983:6. 1217–1231.

A házassági szokások elemzése, mint új történelmi módszer.

CREVELD, M. van: Thoughts on Military History (Gondolatok a hadtörténetről). – JCH, 18. 1983:4. 549–566.

A hadtörténelmi írások jelentősége és tudományos értéke a történelem folyamán vesztett súlyából. Míg az ókori Egyiptomban (obeliszken szereplő hadleírások stb.) és Görögországban (pl. Iliász) a hadtörténet jelentette a történelem-kutatás legősibb formáját, addig ma ez a tudományág korántsem foglal el ilyen előkelő helyet.

Historiográfia

EROFEEV, N.A.: Anglijszkaja burzsuznaja isztoriografija o szocial'nüh poszledsztvijah promüslennogo perevorota (Az angol polgári történetírás az ipari forradalom szociális következményeiről). – NNI, 1983:2. 59–71.

A már elcsendesedett érdeklődés ad alkalmat arra, hogy a 60–70-es évek bőséges irodalmát összegezze a szovjet olvasó számára.

LESCSENKO, N.F.: K isztorii sztanovlenija markszisztskoj isztorieszskoj skolü v Japonii (A japán marxista történész iskola kialakulásáról). – VI, 1983:2. 70–86.

A japán történettudomány fejlődésének jól behatárolható szakaszát, az 1920–30-as éveket elemzi, amikor a japán kapitalizmus genezise és az 1867–68-as „megújulás” körül folyó viták során kialakult a marxista iskola.

PASZKOV, Sz.Sz.: Problema vszemirnoj isztorii v szovremennoj japonszkoj filozoffii i metodologii isztorii (Az egyetemes történelem kérdései a mai japán történetfilozófia és módszertan felfogásában). – VI, 1983:5. 61–73.

A regionális és az egyetemes történelem összefüggései és ütköző pontjai élesen vetődnek fel a japán filozófia, történelem, szociológia, néprajz és a földrajz-tudomány terén.

FERRETTI, V.: Fra Inghilterra e Germania: un aspetto delle origini della seconda guerra mondiale secondo la recente storiografia giapponese (Anglia és Németország között: a második világháború keletkezésének egyik vonatkozása az új japán historiográfia szerint). – SC, 1982. dec. t. 13. f. 6. 1029–1046.

Új szempontok és eredmények a 70-es évek japán historiográfiájában.

LARIN, E.A.: Kubinszkaja revolucija i razvitie isztorieszskoj nauki na Kube (A kubai forradalom és történettudomány fejlődése Kubában). – NNI, 1984:2. 32–44.

A szerző jelzi, hogy több, mint 200 éve írnak Kubában történelmet, de csak az utóbbi évtized műveit ismerteti.

CURTICĂPEANU, V.: L'Historiographie roumanie, facteur dynamic de la conscienée historique et national (A román történetírás, a történeti és nemzeti öntudat alkotó tényezője). – AUB, 1983. 35–51.

A 19–20. századi történetírás kiemelkedő képviselőinek, N. Iorgának, A.D. Xenopolnak, Gh. Panunak, B.P. Haşdeunek, D. Onciulnak, I. Bogdannak bemutatása.

ŞTEFĂNESCU, Şt.: L'Historiographie roumaine dans le contexte international de la fin des XIXe siècle et des début des XXe. (A román történetírás a nemzetközi összefüggésben a 19. század végén és a 20. század elején). – AUB, 1983. 77–98.

Az egyetemes történelem – Balkán, a török birodalom, nyugat-európai kereskedelem – kérdései a román történészek munkáiban.

HORVÁTH, P.: Slovenská historiografia v období pred národným obrozením (A szlovák történetírás a nemzeti felvilágosodás előtt). I. rész. – HČ, 31. 1983:1. 85–110.

A tanulmány a HČ 1982:6. számában, a szlovák történetírás kezdeteiről írott dolgozat folytatása; az 1650–1780. közötti szlovák történetírás legkiemelkedőbb képviselőinek, főleg Szentiványi Márton (1633–1705), ill. Parsic Kristóf (kb. 1630–1713) történetírói munkásságát elemzi és értékeli.

KOHŪTOVÁ, M.: Výskum vývoja obyvateľ'stva na Slovensku v předstatistickom období do roku 1850. (A szlovákiai lakosság fejlődésének vizsgálata a statisztika előtti korban, 1850-ig). – HČ, 31. 1983:3. 437–445.

Áttekintés a szlovákiai történeti-demográfiai irodalomról a 18. század végétől napjainkig.

KUBIČEK, J.: Rejstřík bibliografický k Časopisu Matice moravske, 61–100. ročník (A Časopis Matice moravské 61–100. évfolyamainak bibliográfiai mutatója). – ČMM, 102. 1983:1–2. 131–211.

A bibliográfia összeállítója névmutatót is készített a közölt bibliográfiához.

LAPTEVA, L.P.: Razvitie ruszskoj isztoricseszkoj müszli v XIX. v. v oblaszti szlavjanovedenija (A XIX. századi orosz történelmi gondolkodás fejlődése a szlavisztika terén). – VMU, 1983:1. 32–42.

Nem a teljes szlavofil történelmi koncepciót boncolgatja, csupán azt elemzi, hogy hogyan interpretálták a szlavofilek a szlávok történelmét.

BUGANOV, V.I. – TRUKAN, G.A.: Isztocsnikovedenie otecsezstvennoj isztorii na szovremennom étape (A hazai történeti forráskutatás). – VI, 1983:3. 3–16.

A két legutóbbi pártkongresszus közötti időszakban megjelent forráskiadványok és elméleti-módszertani kötetek ismertetőjét állították össze, hasznos jegyzetekkel.

SZEMENNIKOVA, L.I.: Leninszkij plan vooruzsenного voszsztanija v szovremennoj szovetszkoj isztoriografii (A mai szovjet történetírás a fegyveres felkelés lenini tervéről). – VMU, 1983:4. 10–20.

Az 50-es évek végétől a 80-as évek elejéig megjelent munkákat olyan szempontból elemzi, hogy feltárják-e a terv lényegét, mit írnak Petrográd és Moszkva szerepéről a felkelésben.

SIKLO, A.E.: Szovremennaja szovetszkaja literatura po isztorii otecsezstvennoj isztoricseszkoj nauki épohi kapitalizma (A mai szovjet historiográfia a kapitalizmus-kori történettudományról). – ISzSzSzR, 1983:5. 106–122.

Olyan 1964–1981 között megjelent tanulmányokat ismertet, amelyek az 1860–1917 közötti orosz történelem egy-egy speciális kérdését dolgozták fel.

BARSZENKOV, A.Sz.: Razvitie isztoriografii szovetszkogo obszcsesztva (A szovjet társadalomról szóló történetírás fejlődése). – VMU, 1983:3. 13–23.

A historiográfiai áttekintés az 1945–1955 közötti évtizedben a Szovjetunióban megírt, a szovjet történelmi eseményekről és folyamatokról szóló munkákkal foglalkozik.

BLAAS, P.B.M.: La storiografia nei Paesi Bassi dal 1945 in poi. Panorama critico, non bibliografico (A Németalföld historiográfiája 1945 után. Kritikai áttekintés, nem teljes bibliográfia). – RSI, 1983. szept. t. 160. f. 3. 593–647.

Az ötvenes évek nemzeti, szeparációs szemlélete Németalföld történetírásában

– tágabb nézőpontok a hatvanas évektől – a demográfia és a társadalom- és gazdaságtörténet előretörése – európai kitekintés.

DE BRUIN, G.: Un fuoco nascosto o un fuoco spento? I. La storiografia sulla rivolta dei Paesi Bassi dopo il 1945. (Rejtett tűz vagy kialudt tűz? A németalföldi forradalom historiográfiája 1945 után). – RSI, 1983. szept. t. 160. f. 3. 648–686.

A forradalom interpretálásának nacionalista szemlélete után, a strukturalista, analitikus, kvantifikációs szempontok teljes mellőzése – G. Parker: *The Army of Flanders...* c. monográfiájának hatása a holland historiográfiára, a nemzetközi történelemszemlélet kezdetei a 70-es években.

FOLZ, R.: Histoire d'Allemagne au Moyen Age (Németország története a középkorban). – QS, 1983. okt.–dec. No. 548. 403–444.

A legújabb historiográfia áttekintése.

PETZOLD, J.: Die deutsche Grossbourgeoisie und die Errichtung der faschistischen Diktatur (A német nagyburzsoázia és a fasiszta diktatúra megteremtése). – ZfG, 31. 1983:3. 214–233.

A faszizmus osztályjellege, a nagyburzsoázia szerepe, érdekeltsége a fasiszta diktatúra létrejöttében. Az NSzK történetírásában folyó viták, nézetek áttekintése és értékelése.

JANSEN, P.C.: La nouva storia economica e sociale: gli sviluppi dopo il 1945. (Az új gazdaság- és társadalomtörténet: az 1945 utáni fejlemények). – RSI, 1983. szept. t. 160. f. 3. 753–777.

Szemléleti változások a múlt interpretálásában a második világháború után – az Annales-iskola hatása – N.W. Posthumus és Schlicher van Bath kutatásai.

SZORGIN, V.V.: Szovremennaja amerikanszkaja „radikal'naja” isztoriografija o vnutrennej i vnesnej politike SzSA XX v. (A mai „radikális” amerikai történetírás az USA XX. századi bel- és külpolitikájáról). – NNI, 1983:3. 66–78.

A 60-as évek új-baloldali irányzataiból kinőtt kritikai hangvételű, kispolgári iskola bemutatása.

TORTAROLO, E.: Rivoluzione americana e cospirazione inglese. Alcune interpretazioni europee (Amerikai forradalom és angol összeesküvés. Néhány európai értelmezés). – RSI, 1983. jan. t. 95. f. 1. 102–130.

A gyarmati szabadság elleni angol összeesküvés tézise a republikánus történeti irodalomban az amerikai forradalom igazolására – e tétel értékelése az európai historiográfiában, a forradalom gyökereinek más magyarázata.

HOBSBAWM, E.J.: Marx e la conscenza storica (Marx és a történeti ismeretek). – SSt, 1983. júl.–dec. t. 24. f. 3–4. 335–346.

A marxista és a „polgári” történetírás együttműködése.

FINZI, R.: Marx e „la teoria dei quattro stadi”. (Marx és a „nagy stádium elmélete”). – SSt, 1983. júl.–dec. t. 24. f. 3–4. 421–429.

A felvilágosodás gazdaságfilozófiája és Marx történelmi materializmusa.

MATULA, V.: Prínos sovietskej slavistiky a balkanistiky v komplexnom štúdiu zákonitosti rozvoja národov strednej a juhovýchodnej Európyv epoche prechodu od feudalizmu ku kapitalizmu (A szovjet szlavisztika és balkanisztika hozzájárulása Közép- és Délkelet-Európa nemzeti fejlődésében – a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában – érvényesülő törvényszerűségek komplex vizsgálatához). – HČ, 31. 1983:4. 614–626.

Áttekintést kapunk a témára vonatkozó legfontosabb monográfiákról, tanulmányokról és cikkekről, amelyek az utóbbi 10–15 évben jelentek meg Szovjetunióban.

Nőkérdés

PUSKAREVA, N.L. – LEVINA, E.: Zsenscsina v srednevekovom Novgorode XI–XV vv (A nő a középkori Novgorodban). – VMU, 1983:3. 78–79.

A 11–15. századi novgorodi egyházfiak leírásaiból „jó” és „rossz” asszonyokat ismerhetünk meg.

BRAND, P.A. – HYAMS, P.R. – FAITH, R.: Seigneurial control of women's marriage (A nők házasságának földesúri ellenőrzése). – PP. 1983. máj. No. 99. 123–147.

A nem szabad parasztok között a nők házasságának földesúri engedélyhez és speciális adóhoz kötése a 13–14. századi Angliában.

JONES, D.: Women and Chartism (A nők és a chartizmus). – History, 1983. febr. t. 68. f. 222. p. 1–21.

A munkásosztály asszonyainak kevésbé ismert szerepe a mozgalom néhány évében – a chartisták felfogása a férfiak monopóliumának tekintett mozgalommal kapcsolatban a nőkről.

Nemzetközi kapcsolatok

ADSHEAD, S.A.M.: Un cycle bureaucratique: l'administration du sel en Orient et en Occident (Egy bürokratikus kör: a sóigazgatás Keleten és Nyugaton). – AESC, 38. 1983:2. 221–233.

A tanulmány az állami sómonopóliummal kapcsolatos öt példán keresztül (Kína, India, Ottomán birodalom, Franciaország, Velence, 15–20. sz.) mutatja be a sókitermelés, sóadó rendszerében meggyökeresedett bürokratikus állami intézkedéseket.

ELTIS, D.: Free and Coerced Transatlantic Migrations: Some Comparisons (Szabad és korlátozott tengerentúli emigráció: néhány összehasonlítás). – AHR, 88. 1983:2. 251–280.

Az Észak- ill. Dél-Amerikába Európából illetve Afrikából irányuló bevándorlást milyen tényezők segítették elő ill. hátráltatták a 19–20. században.

AVETJAN, A.Sz.: Germano-ruszszieke diplomaticseszkie otnosenija 1911–1914 gg. v szvete mezsimperialiszticseszkoj bor'bü (Az 1911–14-es német–orosz kapcsolatok az imperialista háborúk fényében). – NNI, 1983:2. 42–58.

A nemzetközi élet főbb eseményeit, mint háttérrel vázolja fel, hogy a háború előtti orosz–német kapcsolatok aktualitásait elhelyezhesse.

JAZ'KOVA, A.A.: Ob izdanii v SzSA szbornika diplomaticseszkih dokumentov, poszvjascennüh rumüno-szovetszkim peregovoram 1931–1932 gg. (Az 1931–32-es román–szovjet tárgyalások diplomáciai dokumentumainak amerikai kiadványairól). – NNI, 1983:1. 40–47.

N. Titulescu, volt román külügyminiszter archívumából válogatott 103 irat első kiadását ismerteti a szerző.

DOBROVOLNY, J.: East-West Trade in a Transition Period (Kelet-Nyugati kereskedelem egy átmeneti időszakban). – EEQ, 17. 1983:3. 331–341.

A tanulmány az elmúlt néhány évben a politikai viszonyok és az eladósodás fokozódó mértéke miatt lanyhuló kelet-nyugati kereskedelem sajátos vonásait mutatja be.

Munkásmozgalom, ideológia

ZABOROV, M.A. – GALKIN, A.A.: Isztorija mezdunarodnogo rabocsego dvizsenija: predmet i metod (A nemzetközi munkásmozgalom történetének tárgya és módszere). – NNI, 1983:3. 45–65.

Mi a helye a nemzetinek és a nemzetközinek, az eszméknek és a tömegek mozgalmának, a gazdasági és a szociálpszichológiai erőknek stb. az interdiszciplinaritáson alapuló történetírásban.

MIHAJLOV, M.I.: Sesztoj tom kollektivnogo truda po isztorii i teorii mezdunarodnogo rabocsego dvizsenija (A nemzetközi munkásmozgalom történetéről és elméletéről szóló kollektív mű hatodik kötetéről). – NNI, 1983:4. 167–175.
Mezdunarodnoe rabocsee dvizsenie. Voproszű isztorii i teorii. Vvedenie akad.-a B. Ponomareva. Tom sesztoj. Rabocsee dvizsenie razvitüh kapitaliszticseszkih sztran poszle vtoroj mirovoj vojnu (1945–1979), Moszkva, 1981. 687.

A fejlett tőkés országok munkásmozgalmát tárgyaló munka az 1945-től 1979-ig terjedő korszakról szól.

NEGT, O.: Per un rinnovamento del marxismo: caratteri e prospettive (A marxizmus megújításáért: jellemzők és perspektívák). – SSt, 1983. júl.–dec. t. 24. f. 3–4. 475–506.

A marxi filozófia szerepe a jelen felszabadulási mozgalmakban.

HOLOTÍK, L.: Podnety z Marxovho historického diela (Kezdeményezések Marx történelmi művéből). – HČ, 31. 1983:2. 153–163.

A cikk Marx-szal, mint történésszel és történelmi módszerével foglalkozik, jelentőségét méltatja.

BELCHEM, J.: Chartism and the Trades (Chartizmus és a szakszervezetek, 1848–1850). – EHR, 1983. júl. t. 98. f. 388. 558–587.

A két mozgalom kölcsönhatása, sikertelen kísérletük a szövetségre.

Osznovopoloznik naucsnogo szocializma. Mirovaja pecsat' 1883 g. o K. Marksze (A tudományos szocializmus megalapítója. A világ sajtója 1883-ban Marxról). – NNI, 1983:2. 3–29.

A folyóirat szerkesztősége válogatást közöl 18 ország sajtójából Marx születésének 165. és halálának 100. évfordulója alkalmából.

FLETCHER, R.A.: Cobden as Educator: The Free-Trade Internationalism of Eduard Bernstein, 1899–1914 (Cobden, mint oktató: Eduard Bernstein szabad-kereskedelmi internacionalizmusa, 1899–1914). – AHR, 88. 1983:3. 561–578.

A cikk Eduard Bernstein, a Sozial-Demokrat című illegális, emigráns újság főszerkesztőjének politikai hitvallását, revizionista, majd a háború alatti szocialista-pacifista nézeteit ismerteti.

LOZSKIN, V.V.: Szosztav rabocsih szocial-demokratov i ih rol' v szozdanii leninszkoi partii (A szociáldemokrata munkások összetétele és szerepük a leninista párt megalakításában). – VI, 1983:7. 64–80.

A tanulmány az OSzDMP II. kongresszusának 80. évfordulója tiszteletére készült.

KONJUSAJA, R.P.: Rukopisznoe naszledie Karla Marksza o Roszszii (Marx Oroszországról szóló kéziratai). – ISzSzSzR, 1983:3. 103–111.

A szerző az SzKP KB mellett működő Marxizmus–leninizmus Intézet kiadásában megjelentett eredetileg 18 füzetnyi kézirat ismertetését adja.

Dezvoltarea partidului clasei muncitoare din România în perioada 1893–1918 (A romániai munkásosztály pártjának fejlődése 1893–1918 között). – AI, 1983:1. 104–126.

A romániai munkásmozgalom 1816–1918 közötti periódusa. A regionális pártok és a háború kérdése.

MIHUTINA, I.V.: Rabocsee dvizsenie sztran Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Evropü mezdu pervoj i vtoroj mirovümi vojnamü (A közép- és délkelet-európai országok munkásmozgalma a két világháború között). – SzSz, 1983:2. 17–31.

A közép- és délkelet-európai országok munkásmozgalmának főbb vonásai, a szociális politikai struktúrában elfoglalt helye és a politikai fejlődésben betöltött szerepe.

Egyetemes történet

HANNIG, J.: Pauperiores vassi de infra palatio? Zur Entstehung der karolingischen Königsbotenorganisation (Pauperiores vassi de infra palatio? A Karoling-kori királyi követi szervezet keletkezéséhez). – *MÜG*, 1983:3–4. 309–374.

A követi rendszer eredetét és helyzetét elemzi 802-ig, majd a reform újraértékelését adja.

NOVOSZEL'CEV, A.P.: Kievszkaja Rusz' i sztranü Vosztoka (A Kijevi Oroszország és a keleti birodalmak). – VI, 1983:5. 17–31.

A 10. századi politikai kapcsolatokat elemzi arab, perzsa, ó-héber, szír eredeti dokumentumok alapján, amelyek között most először felhasznált források is vannak.

WAUGH, S.L.: Reluctant knights and jurors: respites, exemptions and public obligations in the reign of Henry III. (Vonakodó lovagok és esküdtek: haladékok, kivételek és közszolgálat III. Henrik uralkodása idején). – *Speculum*, 1983. okt. t. 58. f. 4. 937–986.

Kormányzási gyakorlat és a királyi kúria működése.

SIVÉRY, G.: Mouvements de capitaux et taux d'intérêt en Occident au XIIIe siècle (Tőkemozgások és kamatlábak a 13. században Nyugaton). – *AESC*, 38. 1983:1. 137–150.

A cikk a 13. századi latin országokba kalauzolja el az olvasót. A pénzbefektetések, pénzmozgások mögött a kor monetáris irányzatait próbálja a szerző kikövetkeztetni.

MENACHE, S.: Vers une conscience nationale. Mythe et symbolisme au début de la guerre de Cent Ans (A nemzeti tudat felé. Mítosz és szimbolizmus a százéves háború idején). – *MA*, 1983. t. 89. f. 1. 85–97.

A krónikák és az egyéb irodalmi források szimbolizmusának összehasonlítása – a két eltérő tudat összehangolása a nacionalizmus koncepciójának kikristályosodásában.

BALARD, M.: Gènes et la Mer Noire (XIIIe–XVe) siècles (Génuva és a Fekete Tenger. XIII–XV. sz.). – *RH*, 1983. júl.–szept. No. 547. 31–54.

A mongol kereskedelmi utakat használó olasz kereskedők export–import tevékenysége, Genova és Velence rivalitása.

KOSSMANN, O.: Rügen im hohen Mittelalter (Rügen a virágzó középkorban). – *ZfO*, 32. 1983:2. 173–233.

Rügen sziget története a kezdetektől a középkor végéig.

LEONE, A.: Maritime Insurance as a Source for the History of International Credit in the Middle Ages (Tengeri biztosítás és a középkori nemzetközi hiteltörténet). – *JEEH*, 12. 1983:2. 363–370.

A tanulmány a barcelonai történelmi levéltárban fellelt biztosítási adatok alapján rekonstruálja a földközi tengeri városok egymás közötti, illetve Angliával folytatott tengeri kereskedelmének volumenét a középkorban.

NIKOLOV, J.: Martin Luter i negovoto delo (Luther Márton és műve). – IP, 1983:5. 88–98.

Luther születésének 500. évfordulójára írt megemlékezés.

HOUSTON, R.: Literacy and society in the west, 1500–1850 (Műveltség és társadalom nyugaton, 1500–1850). – SoCh, 8. 1983:3. 269–294.

A tanulmány azt vizsgálja, hogy mely okok hatottak közre a különféle rétegek iskolázottságában a különböző időszakokban.

FIRPO, M.: Filippo II., Paolo IV e il processo inquisitoriale del cardinal Giovanni Morone (II. Fülöp, IV. Pál és Giovanni Morone kardinális inkvizíciós pere). – RSI, 1983. jan. t. 95. f. 1. 5–62.

A Habsburgok közbenjárása a pápánál az eretnekséggel vádolt Morone bíboros perében – Európa politikai- és vallási helyzete a 16. század közepén.

ISRAEL, J.I.: Central European Jewry during the Thirty Years' War (Közép-európai zsidóság a harmincéves háború idején). – CEH, 16. 1983:1. 3–30.

A középkorra jellemző zsidó-üldözések a harmincéves háború alatt és után mérséklődtek a német tartományokban. Ennek közvetlen okait kutatja.

ADO, A.V.: Kreszt'jansztvo v evropejszkih burzsuznuh revolucijah XVI–XVIII vv. (A parasztság az európai XVI–XVIII. századi polgári forradalmakban). – NNI, 1983:1. 48–69.

A német, az angol és a francia forradalom paraszti céljairól, módszereiről, áramlatairól.

BRAUNSTEIN, Ph.: Innovations in Mining and Metal Production in Europe in the Late Middle Age (Bányászati újítások és fémipar Európában a kései középkorban). – JEEH, 12. 1983:3. 573–592.

A bányászat és a kohászat területein alkalmazott új eljárások jelentőségét vizsgálja a 14–15. század fordulóján, Tirol, az Alpok, Szlovákia, Bosznia és a német iparvárosok és egyéb közép-európai ipari települések vonatkozásában.

II. világháború időszaka

FURSZENKO, A.A.: U isztokov „holodnoj vojnü” (A „hidegháború” eredetéről). – VI, 1983:5. 84–91.

A new yorki Rockefeller archívumban többször is kutató szerző most olyan dokumentumokat publikál, amelyek a második világháború alatti és a háborút közvetlen követő évek amerikai szovjet-politikára derítenek fényt.

HADZSI-MURAT IBRAGIMBEJLI: Krusenie planov gitlerovszkoj Germanii na Kavkaze (A hitlerista Németország csődje a Kaukázusban). – VI, 1983:7. 48–63.

Az 1942–43-as kaukázusi ütközetek katonapolitikai kérdéseit, a német „harpófogó”-terv teljes kudarcát ismerteti.

SZAMSZONOV, A.M.: Vojna vblizi. Zametki isztorika (A háború közelről. Egy történelem feljegyzései). – ISzSzSzR, 1983:3. 72–102.

A második világháborúban egyszerű katonaként teljesített szolgálatot az akkor ifjú történelem, aki ma akadémikusként publikálja egykori jegyzeteit.

Közép- és Délkelet-Európa

HORAK, St.M.: Alexander Herzen, Poles and Ukrainians (1859–1863). Dilemma in Unity and Conflict (Alexander Herzen, lengyelek, ukrájnaiak (1859–1863): Dilemma az egységről és konfliktusok). – EEQ, 17. 1983:2. 185–212.

A tanulmány a történelem folyamán sokszor felmerült pán-szláv gondolatok 1859–63 közötti lényegét ismerteti Alexander Herzen, a pólusok közötti katalizátor cselekedetein keresztül.

SERBAN, C.: Asediul Vienei din 1683 oglindit în cîteva manuscise românești și străine (Bécs 1683-as ostroma néhány román és külföldi kéziratban). – RA, 1983:3. 262–266.

Jeremia Cacavela feljegyzésének négy másolatán kívül olasz és német nyelvű források, vagy forrástörödékek is találhatóak a román levéltárakban.

KOPČAN, V.: Obliehanie Viedne roku 1683 a Slovensko (Bécs 1683-as ostroma és Szlovákia). – HČ, 31. 1983:4. 498–522.

Bécs török ostroma, ill. a török had Bécs alatt elszenvedett veresége 300. évfordulója alkalmából írott tanulmány egyrészt a törökök veresége külpolitikai kihatásait (főleg Közép- és Délkelet-Európa vonatkozásában) és Szlovákia bel- és külpolitikai helyzete alakulása szemszögéből vizsgálja a 17. század hatvanas éveiről a 80-as évek végéig.

PAXTON, R.V.: The Balkan Peasants and Revolutions: National, Agrarian and Communist (A balkán parasztok és forradalmak: nemzeti, agrár és kommunista jelleggel). – PS, 10. 1983:2. 95–102.

A cikk összehasonlító tanulmány a 20. századi balkán forradalmakról.

PETROV, M.: B'lgaro-ruszki politiceszki otnosenija v navecserietona C'edinenieto (1883–1885 g.) (Bolgár–orosz politikai kapcsolatok az egyesülés előestéjén, 1883–1885). – IP, 1983:2. 22–39.

A bolgár–orosz politikai kapcsolatok alakulását 1883–1885 között mindaddig ismeretlen külföldi és hazai levéltári források alapján (Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia követeinek jelentései, szófiai követjelentések stb.) vizsgálja.

MARKOV, G.: B'lgarija i nejhite sz'juznici prez Balkanszkata vojna (1912–1913) (Bulgária és szövetségesei a balkáni háborúban, 1912–1913). – IP, 1983:1. 31–49.
Az 1912–13-as balkán háború két vitatott kérdését, Szolun felszabadítását és az Odrinszk-i erőd kérdését vizsgálja meg részletesebben.

Anglia

SILVER, N.: A Non-Neo Malthusian Model of English Land Values, Wages and Grain Yields Before the Black Death (Egy nem-neo-malthusi modell az angol földek értékéről, a bérekről és a gabonahozamokról a pestis előtti korszakból). – JEEH, 12. 1983:3. 631–650.

A tanulmány az 1348-as pestisjárványt megelőző évszázad angol gazdaságáról ad képet.

BUCK, M.C.: The Reform of the Exchequer, 1316–1326 (Az államkincstár reformja). – EHR, 1983. ápr. t. 98. f. 387. 241–260.

A kincstár kontrollja az uralkodó hatalma fölött – párhuzam II. Edward és Szép Fülöp uralma között – az 1316–26-os reformok fiskális jellege.

GAUNT, D. – LEVINE, D. – MOODIE, E.: The population history of England 1541–1871: a review symposium (Anglia népességtörténete 1541–1871: ismertetések gyűjteménye). – SoCh, 8. 1983:2. 139–168.

A tanulmány E.A. Wrigley és R.S. Schofield azonos címen 1981-ben megjelent művével kapcsolatos három véleményt tesz közzé.

ROEHL, R.: Britain and European Industrialization: Pathfinder Pursued? (Anglia és az európai iparosodás: követték-e az úttörőt?). – Review, 6. 1983:4. 455–473.

A tanulmány gazdaságtörténészeknek az angol ipari forradalom primer voltáról alkotott nézeteit ütközteti.

Ausztria

BERNARD, P.P.: Kaunitz and the Cost of Diplomacy (Kaunitz és a diplomácia ára). – EEQ, 17. 1983:1. 1–14.

A cikk képet ad Mária Terézia diplomáciai költségvetésének nagyságáról. Megtudhatjuk, hogy a nagyhatalmakhoz akkreditált osztrák nagykövetek fizetését milyen szempontok figyelembevételével állapította meg az uralkodónő és Kaunitz.

FREUDENBERGER, H.: An Industrial Momentum Achived in the Habsburg Monarchy (A Habsburg Monarchiában megvalósított ipari fejlődés). – JEEH, 12. 1983:2. 339–350.

A Habsburg monarchia 19. századi iparosodásának alapjait Mária Terézia fektette le uralkodásának negyven éve alatt.

KOLEJKA, J.: Povstání ve Vídni v říjnu 1848. (Rakouský sněm v říjnu 1848.) (Az 1848-as októberi bécsi felkelés. – Az 1848-as októberi osztrák országgyűlés). – ČMM, 102. 1983:1–2. 86–97.

Az 1848-as bécsi októberi események öszmonarchiai hatásaival foglalkozik.

POLTAVSZKIJ, M.A.: Sztanovlenie i razvitie avsztrijzkoi narodnoszti (Az osztrák nép kialakulása és fejlődése). – VI, 1983:3. 47–59.

Az 5. századtól a 19. század közepéig.

LEWIS, J.: Red Vienna: Socialism in One City: 1918–27 (Vörös Bécs: szocializmus egy városban, 1918–27). – ESR, 13. 1983:3. 335–356.

A tanulmány az 1927-es visszavonulásig követi nyomon a szociáldemokrata politikát.

Bulgária

GJUZELEV, V.: Obrazovanie i gramotnoszt v b'lgarija prez 13–14 v. (Művelődés és írásbeliség Bulgáriában a 13–14. században). – IP, 1983:3. 21–45.

A korabeli írásbeliséget tükröző emlékek, az egyházi szláv nyelv. A bolgár egyház szerepe az írásbeliség elterjesztésében.

Csehszlovákia

ŽEMLIČKA, J.: Královský čišník Zbraslav a jeho dědictví (Vznik a rozklad jednoho feudálního dominia z první poloviny 13. století). (Zbraslav királyi pohárnok és öröksége. – Egy feudális domínium kialakulása és széthullása a 13. század első felében). – HG, 1983. 21. köt. 117–132.

Az Észak-Csehszlovákiából származó, I. Ottokár, majd I. Václáv király bizalmas emberei körébe tartozó főúr 1238-ban írott végrendelete alapján vizsgálja a hosszú évek során felhalmozott birtok széthullásának okait és körülményeit.

BOHÁČ, Z.: Vesnice v sídelní struktuře předhusitských Čech. (Falvak a huszita-kor előtti Csehszlovák település-strukturájában). – HG, 1983. 21. köt. 37–116.

A gazdag levéltári források kutatásán alapuló, a legújabb régészeti feltárások és az eddig megjelent irodalom eredményeit is elemző tanulmány a „közép-kori falu” fogalmára vonatkozó eddigi ismereteket és saját kutatásainak eredményeit foglalja össze.

KUČEROVÁ, K.: Etnické zmeny na Slovensku od 16. do polovice 18. storočia (Etnikai változások Szlovákiában a 16. századtól a 18. század közepéig.) – HČ, 31. 1983:4. 523–543.

A tanulmány – kronológiai sorrendben – Szlovákia területét érintő vlah, szerb és német-habán kolonizáció problémáját vizsgálja.

Franciaország

SIVÉRY, G.: Le mécontentement dans le royaume de France et les enquêtes de Saint Louis (Elégedetlenség a francia királyságban és Szent Lajos vizsgálatai). – RH, 1983. jan.–márc. No. 545. 3–24.

A 13. századi Franciaország belső helyzete az írásban felvett panaszok alapján – a király által kezdeményezett vizsgálat indítóokai – reformok az állam és tisztviselői visszaéléseinek megfékezésére.

GIESERY, R.E.: State-Building in Early Modern France: The Role of Royal Officialdom (Államépítés az újkori Franciaország elején: a királyi hivatalnokok szerepe). – JMH, 55. 1983:2. 191–207.

A 17. században megerősödött bürokratikus hivatalnoki réteg politikai jelentőségét vizsgálja az ancien régime alatt. A szerző szerint a király mellett ügyködő hivatalnokság társadalmilag beleolvadt a feudális nemességbe, melynek politikai szerepét átvette.

LE ROY LADURIE, E.: Auprès du roi, la Cour (A királyhoz közel, az udvar). – AESC, 38. 1983:1. 21–40.

XIV. Lajos francia király udvartartását mutatja be, különös tekintettel a hatalomhoz közel rokonni összefonódására.

GOUEFFON, J.: La Cour de justice d'Orléans (1944–1945). (Az orléansi bíróság, 1944–1945). – RHDGM, 33. 1983. 51–64.

A cikk 1944 decembere és 1945 novembere között követi nyomon az 1944-ben létrehozott bíróság tevékenységét.

Lengyelország

WYROBISZ, A.: Functional Types of Polish Towns in the 16–17th Centuries (A lengyel városok funkcionális típusai a 16–17. században). – JEEH, 12. 1983:1. 69–104.

A lengyel várospolitikai 16–18. századi koncepcióit ismerteti a városok társadalmi-gazdasági funkciói alapján.

CORRSIN, S.: Polish Archival and Manuscript Sources for the Study of the Migrations to America (Lengyel archívumi és kéziratos források az Amerikába történő kivándorlásról). – EEQ, 17. 1983:3. 299–310.

A lengyel tengerentúli emigráció-kutatás forrásanyagának összetételét, fellelhetőségét mutatja be az elmúlt két évszázad kivándorlásait illetően.

NEVEUX, J.B.: Le soulèvement de la Wielkopolska et ses conséquences (décembre 1918–novembre 1919). (A Wielkopolska-i felkelés és következményei, 1918 december – 1919 november). – RHMC, 31. 1984:1. 74–98.

A wielkopolskai események részletes leírása. A poznańi felkelés. Pilsudski állásfoglalása a felkeléssel kapcsolatban.

Magyarország

RATKOŠ, P.: Anonymove Gesta Hungarorum a ich pramenná hodnota (Anonymus Gesta Hungarorum-a és forrásértéke). – HČ, 31, 1983:6. 825–870.

A szlovák történész több évtizedes kutatásainak eredményeit összegzi; tulajdonképpen részletesen kifejti azt a még 1964-ben leírt véleményét, hogy a Gesta Hungarorum nem krónika, hanem irodalmi mű (prózában írt eposz), amelynek jóformán semmilyen forrásértéke nincs a kor alapvető történeti kérdései tisztázása vonatkozásában.

HALAGA, O.R.: A Mercantilist Initiative to Compete with Venice: Kaschau's Fustian Monopoly, 1411 (Merkantil kezdeményezés a Velencével való versengésben: Kassa bársonymonopóliuma, 1411). – JEEH, 12. 1983:2. 407–436.

A 15. században Kassa Zsigmond királytól bársonymonopóliumot kapott. A cikk a kassai városatyák a textilipar fejlesztésére vonatkozó terveiről számol be.

SKLADANÝ, M.: Európský význam banskobystrického mediarstva v 15. storočí. Jeho podiel na zdokonalení hutníckého spracovania medi (A 15. századi besztecebányai rézbányászat európai jelentősége. A rézkohászat tökéletesítésében betöltött szerepe). – HČ, 31. 1983:3. 345–370.

Az igen hiányosan fennmaradt források alapján próbál átfogó képet adni a középkori besztecebányai rézbányászat és kohászat fejlődéséről a 16. század végéig.

Németország

SCHULZE, H.K.: Der Anteil der Slawen an der mittelalterlichen Siedlung nach deutschem Recht in Ostmitteldeutschland (A szlávok részesedése a német jogú középkori településeken Közép-Kelet-Németországban). – ZfO, 31. 1982:3. 321–336.

Közép- és Kelet-Németország településtörténetét igen alaposan vizsgálta a német történettudomány, ennél azonban csak a németek letelepedését vették figyelembe. A szerző eddig feltáratlan területre lépett, s röviden megfogalmazott megfigyeléseit és téziseit vitaindítónak szánta.

HOLECZEK, H.: Erasmus von Rotterdam und die volkssprachliche Rezeption seiner Schriften in der deutschen Reformation 1519–1536. (Rotterdami Erasmus és írásainak népnyelvi befogadása a német reformációban, 1519–1536). – ZfHF, 11. 1984:2. 129–164.

Az eddig általánosan elfogadott nézettel ellentétben Erasmus számos írását (kb. 250) lefordították németre és ezeket még a szerző életében megjelentették. A tanulmány ezeknek az írásoknak német földön való elterjedtségét és hatását vizsgálja.

LÜBBE, H.: Der Nationalsozialismus im deutschen Nachkriegsbewusstsein (A nemzeti-szocializmus a háború utáni német tudatban). – HZ, 236. 1983:3. 579–600.

A német kulturális közvéleményben a nemzeti-szocializmussal foglalkozó jelenségeket – a történettudományi kiadványoktól a tömegtájékoztatási eszközökig (pl. a Holocaust-sorozat) – tárgyalja.

Olaszország

BRUCKER, G.: Bureaucracy and Social Welfare in the Renaissance: A Florentine Case Study (Bürokrácia és szociális jólét a reneszánszban: egy firenzei esettanulmány). – JMH, 55. 1983:1. 1–21.

A cikk a 15–16. századi firenzei közigazgatás struktúráját vizsgálja.

GHIARA, C.: Filatoi e filatori a Genova tra XV e XVIII secolo (Szövőüzemek és szövómunkások Genovában a XV–XVIII. században). – QS, 1983. ápr. t. 18. No. 52. 135–166.

A selyemszövés technikájában Itália egyéb vidékein végbement jelentős átalakulások ellenére a kéziszövés technikájának fennmaradása Genovában – a fokozódó piaci követelmények között versenyképes tudott maradni új anyagaival és félkész termékeivel, míg a piemonti mintára felállított selyemüzemek fel nem váltották őket.

KEYDER, C.: Protoindustrializzazione e aree periferiche (Proto-industrializáció és a peremvidékek). – QS, 1983. ápr. t. 18. No. 52. 105–118.

A proto-industrializáció és a pre-indusztrializációs manufaktúrák fogalma közti különbség tisztázása a perifériális t. rületeken.

Románia

ARDELEANU, I.: Inseamnăteea istorică a făuririi statului național unitar român (Az egységes román nemzetállam megteremtésének jelentősége). – ES, 1983, 15. 11–12.

A három román fejedelemség egyesítése 1600-ban megnyitotta a lehetőséget az egyesülése felé.

CORBU, C.: 1784 – răscăla sau revoluție? (1784 – felkelés vagy forradalom?) – AI, 1983:3. 125–134.

A Horia-Cloșca-Crișan féle lázadás a román történetírásban.

NICOLAE, V.: 1848 – revoluție națională și socială iunitară a poporului român (1848, mint a román nép egységes társadalmi és nemzeti forradalma). – AI, 1983:3. 84–98.

Az 1848-as eseményeket úgy tárgyalja a szerző, mint egy hosszantartó megelőző folyamat végeredményét, amelynek megelőző állomásaihoz az 1784-es Horia Cloșca és Crișan-féle, az 1821-es Vladimirescu-féle felkelés is hozzátartozott.

ADAM, I.I.: Agricultura Transilvaniei în ajunul primului război mondial (Erdély mezőgazdasága az első világháború előestéjén). – RI, 1983:2. 123–137.

Statisztikai adatokkal kíván kimerítő képet nyújtani a földbirtok megosztásáról.

RUS, T.: Reforms agrare din 1921 în Transilvania și naționalitățile conlocuitoare (Az 1921-es erdélyi agrárreform és az együttlakó nemzetiségek). – RI, 1983:4. 333–349.

Az agrárreform haladó szellemét ecsetelve azt állapítja meg, hogy az bizonyos helyeken a nemzetiségeknek előnyösebb volt, mint a román parasztságnak.

PETRESCU-COMNEN, N.: Asigurările celui de-al III-lea Reich verbe goale (A harmadik birodalom ígéretei – üres szavak). – MI, 1983. okt. 22–27.

Leleplező írás a Vaszgárdáról 1938-ban, a volt polgári politikus feljegyzései alapján.

Spanyolország

FORSYTH, P.J. – NICHOLAS, St.J.: The Decline of Spanish Industry and the Price Revolution: A Neoclassical Analysis (A spanyol ipar hanyatlása és az árforradalom: neoklasszikus elemzés). – JEEH, 12. 1983:3. 601–610.

A tanulmány arra keres választ, hogy a 16–17. századi Spanyolország, a folyamatos arany és ezüstbeáramlás ellenére miért nevezhető a hanyatlás korszakának.

Szovjetunió

BORISZOV, N.Sz. – MITROFANOVA, E.N.: Iz istorii vzaimootnosenij moszkovszkih knjazej i cerkvi v XIV–XV vv. (A moszkvai hercegek és az egyház kapcsolatairól a XIV–XV. században). – VMU, 1983:2. 46–57.

A központosított orosz állam kialakulása és az ún. kolostori reform, vagyis a feudális testületekké váló kolostorok és az államhatalom bonyolult kapcsolatairól.

VOROB'EV, V.M.: Izzivalosz' li holopsztvo v pomeszt'jah Szevero-Zapada Roszszii szeredinü XVII – nacala XVIII v. (Eltüntek-e a holopok a XVII. század közepén – a XVIII. század elején Oroszország észak-nyugati részein?) – ISzSzSzR, 1983:4. 113–123.

A jobbágyok és szolgáló népek arányairól végzett felmérések, 13 táblázattal illusztrálva.

MEDUSEVSZKIJ, A.N.: Razvitie apparata upravlenija Roszszii v pervoj csetverti XVIII veka (Az oroszországi közigazgatás fejlődése a XVIII. század első évtizedeiben). – ISzSzSzR, 1983:6. 136–143.

Az abszolutizmus fejlődése az uralkodóosztály strukturális és az államapparátus stabilizáló változását vonta maga után.

RÜNDZJUNSKIJ, P.G.: Idejnaja sztorona kreszt'janszkih dvizsenij 1770–1850-h godov i metodü ee izucsenija (Az 1770 és 1850 között zajló parasztmozgalmak eszmei oldala és kutatási módszerei). – VI, 1983:5. 4–16.

A korszak orosz népi utópiáival és objektíválható reményeivel foglalkozik a szerző, különös tekintettel a Pugacsov-féle parasztháborúra.

ELISZEEVA, N.V.: Sztatiszticeszkie publikácii Dvorjanszkogo banka kak izstocnik dlja izucsenija pomescsics'ego hozjajszta kapitaliszticeszkoj Roszzsüi (A Nemesi Bank statisztikai kiadványai, mint a földesúri birtokok gazdaságtörténetének forrásai a kapitalista Orszoszországban). – ISzSzSZR, 1983:4. 90–102.

Az 1900-ban zálogba került birtokok adatainak feldolgozása, értelmezése.

NAUMOVA, L.Sz.: Carizm i periodiceszkaja peccsat' pered pervoj mirovoj vojnoj (A cári rendszer és az első világháború előtti periodikák). – VI, 1983:6. 92–102.

A szakirodalomban eddig nem alkalmazott levéltári anyagok felhasználásával ad képet az 1910–1914 között megjelent 4598 féle sajtóorgánum és a hivatalos cenzúra és egyéb kormányintézkedések viszonyáról.

VOLKOV, I.M. – VÜLCAN, M.A. – ZELENIN, I.E.: Voproszü prodovol'sztvennogo obeszcpenija naszelenija SzSzSZR 1917–1982 gg. (A Szovjetunió lakosságának ételmiszerellátása 1917 és 1982 között). – ISzSzSZR, 1983:2. 3–20.

Az ételmiszer program alakulását történelmi korszakokként és a termelés és a fogyasztás alakulásának megfelelően kíséri figyelemmel a cikk.

CSERNEV, A.D.: Dejatel'noszt' Informacionnogo otdela CK RKP(b) v konce vszsztanovitel'nogo perioda 1924–1925 gg. (Az OK(b)P KB Tájékoztatási Irodájának tevékenysége az újjáépítési korszak végén). – VMU, 1983:1. 20–31.

A háború, a polgárháború és a forradalmi harcok utáni békés termelőmunka korában a Központi Bizottság Titkársága 1924 áprilisában határozatot hozott a Tájékoztatási Osztály szervezéséről. Ennek felépítéséről, tevékenysége kezdetéről ír a szerző.

ORLOV, A.Sz.: Kurszkaja bitva: mitü i dejsztvitel'noszt' (A kurszki csata, mint mítosz és valóság). – NNI, 1983:5. 32–45.

Az 1943 nyarán lezajlott ütközet tudományos értékelése.

KÍNA

WILL, P.-E.: Le stockage public des graines en Chine à l'époque des Qing (1644–1911). Problèmes de gestion et problèmes de contrôle (Gabonraktárak Kínában a Qing korszakban (1644–1911). Irányítás és ellenőrzési gondok). – AESC, 38. 1983:2. 259–278.

Bemutatja a Qing korszakban a gabonátároló közraktárak létesítésével kapcsolatos szervezési, megőrzési és elosztási jellegű problémákat.

U.S.A.

JAMES, J.A.: Structural Change in American Manufacturing, 1850–1890. (Strukturális változás az amerikai manufaktúra-iparban, 1850–1890). – JEH, 43. 1983:2. 433–460.

A 19. század második felében az USA-ban végbemenő technológiai változásokat kíséri figyelemmel és 16 nagyobb iparág alakulását követi nyomon.

1984

Elmélet, módszertan

ANDREUCCI, F.: L'organizzazione della ricerca storica – istituzioni centrali e forme associative (A történeti kutatások megszervezése – központi intézmények és társulási formák). – SSt, 1984. okt.–dec. t. 25. f. 4. 973–984.

A kérdés olaszországi vetülete – pénzügyi és szervezeti problémák.

BARBAGALLO, F.: La storia tra passato e futuro (A történelem a múlt és a jelen között). – SSt, 1984. jan.–márc. f. 1. 105–118.

A modern társadalom és kultúra krízise – a mai történetírás problémái.

CANFORA, L.: Fonti sommerse (Elsüllyedt források). – SSt, 1984. okt.–dec. t. 25. f. 4. 967–972.

A jelenkori történetírás forrásproblémái – a levéltári megőrzés lehetőségei és hiányosságai.

KOVAL'CSENKO, I.D.: Primenenie kolicsesztvennüh metodov i ĖVM v isztoricseszkih iszszledovanijah (A kvantitatív módszerek és a számítógép alkalmazása a történettudományi kutatómunkában). – VI, 1984:9. 61–73.

Az utóbbi két évtized tapasztalatainak elemzése.

KÜTTLER, W.: Probleme der geschichtswissenschaftliche Typisierung (A történettudományi tipizálás problémái). – ZfG, 32. 1984:12. 1055–1071.

Gyakorlati kutatási példák a tipológia alkalmazási területeire vonatkozóan; elmélet- és módszertörténeti adalékok a marxista–leninista és a polgári történettudományban; a történelmi típusfogalmak és tipizálás főbb változatai.

LEYDEAN, W. von: Categories of Historical Understanding (A történelmi megértés kategóriái). – HT, 1984. t. 23. f. 1. 53–77.

A történelmi megértés problémái – megközelítésük és vizsgálatuk – a történeti gondolkodás kategóriáinak és szintjeinek megállapítása.

MAIER, F.G.: Der Historiker und die Texte (A történeész és a szövegek). – HZ, 238. 1984:1. 83–94.

A szerző a szöveg és a történelmi valóság közötti szakadék áthidalását elemzi.

MOMMSEN, W.J.: Die Sprache des Historikers (A történeész nyelve). – HZ, 238. 1984:1. 57–82.

A szerző azt a régi kérdést vizsgálja, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a történelem és az irodalom. Míg a múltban a történészek műveit majdnem magától értetődően egy nép nemzeti irodalma részének tekintették, addig ma a történelmi kutatások és a történetírás növekvő szakosodásával megváltozott a helyzet.

OEXLE, O.G.: Die Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus. Bemerkungen zum Standort der Geschichtsforschung (A történettudomány a historizmus jegyében. Megjegyzések a történelmi kutatás helyzetéhez). – HZ, 238. 1984:1. 17–56.

A szerző definiálja a historizmus, tudomány, kutatás fogalmakat, majd bemutatja a német történettudomány fejlődését, a különféle történetírói iskolákat és a jelenlegi történelmi kutatás legfőbb problémáit tárgyalja.

ORTNER, S.B.: Theory in Anthropology since the Sixties (Antropológiai elmélet a hatvanas évektől). – CSSH, 26. 1984:1. 126–166.

Az 1960-as évek elején az antropológia elméleti kiindulópontja a rendszer, a szerkezet és a természet volt, a hatvanas évek közepén előtérbe került az ún. „szimbolikus antropológia”, majd teret kapott a kulturális ökológia, a strukturalizmus, végül pedig a marxista strukturalizmus is.

TILLY, Ch.: The Old New Social History and the New Old Social History (A régi új társadalomtörténet és az új régi társadalomtörténet). – R, 7. 1984:3. 363–406.

A tanulmány a társadalomtörténelmi kutatásokban alkalmazott kutatási módszerek eszköztárának megváltozásáról számol be, a napjainkban, valamint a korábbi évtizedekben alkalmazott metodológia összehasonlítása eredményeképpen.

Historiográfia

DIPPER, Ch.: Aufklärung und Revolution in Italien. Ein Forschungsbericht (Felvilágosodás és forradalom Olaszországban. Kutatási beszámoló). – AS, 23. 1983. 377–438.

Áttekintés a címben jelzett korszakok (főként német és olasz) irodalmáról, főbb módszertani vitáiról.

JANIN, A.A.: Isztoriografija Szlovackogo nacional'nogo voszsztanija 1944 g. (Az 1944-es Szlovák nemzeti felkelés historiográfiája). – NNI, 1984:5. 50–64.

A soknemzetiségű partizán-alakulatok fegyveres harcának fejleményei, írásos dokumentumai, értékelése.

TORTAROLO, E.: La storiografia tedesca e la stampa periodica settecentesca (A német historiográfia és folyóiratsajtó a 18. században). – SSt, 1984. ápr.–jún. f. 2. 333–343.

200 év német sajtótörténetének historiográfiai feldolgozása.

SCHÄFER, P.: Zu neueren Tendenzen in der bürgerlichen Geschichtsschreibung der USA (Újabb tendenciák az USA polgári történetírásában). – ZfG, 32. 1984:7. 595–603.

A polgári történettudomány fejlődésének főbb vonalai a második világháború befejezésétől napjainkig.

Szovetszkije isztoriki – K 60-letiju obrazovanija SzSzsZR (A szovjet történészek a Szovjetunió fennállásának 60. évfordulójára). – ISzSzsZR, 1984:4. 60–80.

A SzUTA Szovjetunió Története Intézetében a Sersztobitov által vezetett szerzői kollektíva az 1981–83-ban megjelent vonatkozó szakirodalom szemléjét állította össze.

STRATH, Bo: Recent development in Swedish social history of the period since 1800 (Fejlemények a svéd társadalomtörténet vonatkozásában 1800-tól). – SH, 9. 1984:1. 77–86.

A cikk a svéd társadalomtörténeti kutatásokat elemzi az elmúlt két évtizedben megjelent publikációk alapján.

Konferenciák, tanácskozások

TICHÝ, K.: 2. zasedání Československo-rumunské komise historiků v Bukuresti (A csehszlovák–román történészbizottság 2. ülészaka, Bukarest, 1983. máj. 24–28.) – ČČH, 32. 1984:2. 318–319.

A tanácskozás témája a két állam politikai rendszerének a kialakulása, gazdasági és kulturális, ill. katonai együttműködése a 20-as években. Az elhangzott előadások, hozzászólások rövid tartalmi összefoglalása.

ROMPORTLOVÁ, M.: Zasedání Československo-jugoslávské historické komise v Brně (A csehszlovák–jugoszláv történészbizottság ülészaka Brno-ban), Brno 1983. okt. 11–14. – ČMM, 103. 1984:1–2. 180–183.

A tanácskozáson – A csehek, szlovákok és jugoszlávok gondolkodásának fejlődése a 18. század közepétől az 1848–1849-es forradalomig – elhangzott előadások, hozzászólások rövid tartalmi összefoglalása.

ČIČAJ, V.: Konferencia o Matejovi Belovi, jeho živote a diele (Bél Mátyásról, életéről és művéről rendezett tudományos konferencia). Smolenice, 1983. dec. 12–15. – HČ, 32. 1984:3. 514–515.

Bél Mátyás (1684–1749) születésének 300. évfordulója alkalmából a SzTA Történettud. Int. és Földrajzi Intézete által rendezett nemzetközi tudományos tanácskozáson elhangzott előadások és felszólalások rövid tartalmi bemutatása.

PODRIMAVSKÝ, M.: Činnosť Slovenskej historickej spoločnosti pri SAV roku 1983. (A Szlovák Történelmi Társulat tevékenysége 1983-ban). – HČ, 32. 1984:5. 844–848.

FELCMAN, O.: Konference ke 40. výročí osvobození Československa (Csehszlovákia felszabadulása 40. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia). Praha, 1984. május 22–23. – ČČH, 32. 1984:6. 938–940.

A tudományos tanácskozáson elhangzott előadások és hozzászólások bemutatása.

KOSTLÁN, A.: Vědecké zasedání „Proměny české společnosti za třicetileté války“ („A cseh társadalomban a harmincéves háború idején bekövetkezett változások” címmel rendezett tudományos ülészak). – CCH, 32. 1984:5. 797–799.

Prágában 1984. december 8-án megtartott tanácskozáson elhangzott beszámolók, hozzászólások, korreferátumok tartalmi bemutatása.

SZMIRNOV, Sz.N.: Szeszsziya szovetszko-vengerszkoj komiszzii po szotrudnicesztvu v oblaszti obcsesztvennüh nauk (A magyar–szovjet vegyesbizottság ülészaka a társadalomtudományi együttműködésről). – VI, 1984:1. 157–159.

1983. október 10–15-én Jerevánban és Tbiliszipben tartották a szovjet–magyar vegyesbizottság 5. ülészakit. A P. Fedoszejev és Pach Zsigmond Pál vezette küldöttségek beszámoltak a végzett munkáról, munkatervet egyeztettek és közgazdasági kerekasztal beszélgetést folytattak.

KUTNOHORSKÁ, J.: Zprávo a 14. zsedání komise historiku. ČSSR–SSR v Oděse (Jelentés a csehszlovák és a szovjet történészbizottság 14. odesszai ülészakaról, 1983. okt. 25–28.) – ČČH, 32, 1984:3. 476–478.

A tanácskozáson – Adalék Csehszlovákia és Szovjetunió mezőgazdaságában végbement forradalmi-demokratikus változások társadalompolitikai és gazdasági eredményeihez – elhangzott előadások és hozzászólások rövid tartalmi összefoglalása.

MARSINA, R.: XVII. zasedanie Československo–mad'arskej historickej komise (A csehszlovák–magyar történész bizottság XVII. ülészaka), Komárno, 1983. okt. 3–6. – HČ, 32. 1984:2. 346–347.

A tanácskozás témája: Közös török-ellenes harcok a 16. és a 17. században.

SLAVKOVSKÁ, E.: Sympóziom o slovenskej historiografii v medzivojnovom období v rokoch 1918–1938. (Szimpóziom a két világháború közötti – 1918–1938 – évek szlovák történetírásáról), Bratislava, 1983. dec. 7–8. – HČ, 32. 1984:5. 842–844.

A tanácskozáson elhangzott előadások, hozzászólások tartalmi bemutatása.

KOPILOV, A.N.: O szucsnoszti kul'turü i roli isztoricseszkoj nauki v izucsenii kul'turno-isztoricseszkoj proceszsa (A kultúra lényege és a történettudomány szerepe a művelődéstörténeti folyamatok kutatásában). – ISzSzSzR, 1984:6. 96–109.

Két 1977-ben a Voproszű Filozofii, 1978-ban az Isztorija SzSzSzR szerkesz-

tőségében lezajlott kerekasztal-beszélgetés eredményéről, álláspontjáról és hatásáról számol be a szerző.

LEPRE, E.: *Storiografia contemporanea a dibattito teorico (Mai historiográfiai és elméleti vita)*. – SSt, 1984. jan.–márc. f. 1. 131–137.

Az 1982 május–júniusában Torinóban tartott nemzetközi konferencia tanulmánykötete alapján.

Munkásmozgalom, ideológia

SHAW, W.H.: *Marx and Morgan (Marx és Morgan)*. – HT, 1984. t. 23. f. 2. 215–228.

Marx és a történeti antropológia – Morgan Ancient Society c. munkájának értékelése – felfogásuk hasonlóságai és ellentétei.

OSZOBOVA, I.P.: *K isztorii publikacii Usztava I Internacionala (Az I. Internacionálé Szervezeti Szabályzatának megjelentetéséről)*. – NNI, 1984:6. 33–42.

LÜDTKE, A.: *Le domaine réservé: affirmation de l'autonomie ouvrière et politique chez les ouvriers d'usine en Allemagne à la fin du XIXe siècle (Egy eddig fel nem tárt terület: a munkás- és politikai autonómia követelése a nagyüzemi munkásoknál Németországban a 19. sz. végén)*. – LMS, 1984:1. 29–52.

Egy szászországi gyár esztergályosai és a szocialista eszmék hatása. A szerző igen fontosnak tartja a nem intézményesen szervezett munkásmozgalom bemutatását.

KIRJANOV, Ju.I.: *Proletariat Roszszii i mezsdunarodnoe rabocsee dvizsenie v 1901–1904 godah (Az oroszországi proletariátus és a nemzetközi munkásmozgalom 1901–1904-ben)*. – VI, 1984:7. 3–16.

A munkásosztályban kialakuló nemzetközi szolidaritás folyamata; a tudatosodás, hogy a szociáldemokraták az élcsapat és ennek vállalása; a vezető nyugat-európai munkásmozgalmi reagálások az oroszországi mozgalom 1901–04-es fejleményeire.

STAMM, Ch.: *Der Béla Kun-Zwischenfall im Juli 1920 und die deutsch-sowjetischen Beziehungen. (A Kun Béla-epizód 1920 júliusában és a német–szovjet kapcsolatok)*. – JGO, 31. 1983:3. 365–385.

A tanulmány a Kun Béla-életrajzban, 1920-ra vonatkozó hiányt kívánja pótolni. Emellett megvilágítja a weimari köztársaság ambivalens viszonyát Szovjet-Oroszországhoz, mint külpolitikai partnerhez és mint a belső forradalmi agitáció külső támogatójához.

PASSERINI, L.: *Mémoire et histoire: la visite de Mussolini à l'usine Fiat de Mirafiori (Visszaemlékezés és történelem: Mussolini látogatása a mirafiori-i Fiat művekben)*. – LMS, 1984:1. 53–82.

A szerző egykori torinói Fiat-munkásokkal készített interjúk alapján próbálja bemutatni a munkásrétegek viszonyulását a fasizmushoz.

VINYES, R.: *Le basi sociali e culturali del fronte popolare in Catalogna* (A katalán népfront társadalmi és kulturális bázisa). – SSt, 1984. ápr.–jún. f. 2. p. 431–460.

Az 1934–37-es népfront-mozgalom és a Komintern akcióprogramjából adódó konfliktusok.

Nőkérdés

BESMERNY, J.: *Les structures de la famille paysanne dans les villages de la France au IXe siècle* (A parasztcsaládok struktúrája a Frank Birodalom falvaiban a 9. században). – MA, 1984. t. 90. f. 2. 165–194.

Adalék Észak-Franciaország paraszti családstruktúrájának kutatásához a Saint-Germain-Des-Près apátság lajstromai alapján.

BOSWELL, J.E.: *The Abandonment of Children and the Ancient and Medieval Family. (Expositio and Oblatio.)* (Expozíció és oblatió: gyermekek elhagyása, ókori és középkori családok.) – AHR, 89. 1984:1. 10–33.

A tanulmány az elhagyott gyermekek történelmi méretű jelenségeit vizsgálja, az ókori és a középkori Európában.

CONTHIER, N.: *Délinquantes ou victimes, les femmes dans la société lyonnaise du XVe siècle* (Bűnözők vagy áldozatok, asszonyok a 15. századi lyoni társadalomban). – RH, 1984. jan.–márc. f. 549. 25–46.

Az érsek világi ítélőszéke által 1427–1442 között kivetett bírságok lajstromai alapján – az ítélőszék hatáskörébe eső vétségek és kihágások – a női bűnözés statisztikája – a családi szolidaritás problémája – a nők ellen elkövetett támadások – a férfi-agressziók női áldozatai.

OFFEN, K.: *Depopulation, Nationalism and Feminism in Fin-de-Siècles France* (Népességcsökkenés, nacionalizmus és feminizmus a francia századfordulón). – AHR, 89. 1984:3. 648–676.

A tanulmány 1880–1910 között vizsgálja a nők társadalmi életben csökkenő részvétele és a születési arányszám csökkenése közötti összefüggéseket.

WILSON, S.: *The myth of motherhood a myth: the historical view of European child-rearing* (Az anyaság mítoszának mítosza: az európai gyermeknevelés történelmi áttekintése). – SoH, 9. 1984:2. 181–198.

Az európai családtörténeten belül a gyermek-kultusz kérdéskörét vizsgálja. Magyarázatot keres a gyermek-elhagyás, illetve az elhanyagolás okaira.

Nemzetközi kapcsolatok

ZOLOTUHIN, M.Ju.: Bolgarszkij krizisz 1885–1886 gg. i krah avsztro-ruszszo-germanszkogo szojuza (Az 1885–86-os bulgár válság és az osztrák–oros–német szövetség összeomlása). – VI, 1984:4. 43–56.

Osztrák levéltári kutatásai alapján a szerző a nagyhatalmak kapcsolatának változásait, az ellentétek alakulását Ausztria és Oroszország között, valamint a bismarcki politika valóságos vonásait követi.

PISZAREV, Ju.A.: Balkanü mezdu mirom i vojnoj (A Balkán a béke és a háború között). – NNI, 1984:4. 63–75.

A diplomáciatörténeti munka az 1912–13-as Londoni konferenciák fejleményeivel, hátterével foglalkozik.

MINC, I.I.: Vozniknovenie Verszal'szkoy szisztemü (A Versailles-i békerendszer kialakulása). – VI, 1984:11. 3–24.

A Párizsi békekonferenciát lezáró szerződés-rendszer, a tárgyalások híres szereplői.

MITEV, J.D.: Anglija, makedonszkijat v'prosz i b'lgaro–jugoszlavszkite otnosenija prez 1924 g. (Anglia, a macedon kérdés és a bolgár–jugoszláv kapcsolatok 1924 előtt). – IP, 1984:3. 17–35.

Az angol külügyminisztérium levéltárából származó, mindeddig nem ismert dokumentumok alapján vizsgálja a szerző Cankov kormánya idején (1923–25) az angol–bolgár kapcsolatokat.

NIKOLAEV, N.: Znamenitel'naja data v szovetszko–anglijszkih otnosenijah (A szovjet–angol kapcsolatok jeles dátuma). – VI, 1984:2. 54–59.

1924. február 2-án a Szovjetunió diplomáciai kapcsolatot létesített Angliával.

AHTAMZJAN, A.A.: Sztanovlenie diplomaticeszkih otnosenij Szovetszkogo goszdarsztva sz Avsztriej 1920–1924 gg. (Diplomáciai kapcsolatok kialakulása a Szovjetunió és Ausztria között 1920–1924-ben). – VI, 1984:4. 30–42.

A kereskedelmi, kulturális és külpolitikai kapcsolatok normalizálódása.

PRASZOLOV, Sz.I.: Malaja Antanta i Csehszlovakija 1936–1937 gg. (A Kis-Antant és Csehszlovákia 1936–37-ben). – NNI, 1984:4. 125–147.

A csehszlovák–jugoszláv, csehszlovák–francia és a csehszlovák–román kapcsolatok, válságok története. A tanulmány első részét lásd e folyóirat 1984:3. számában.

VESELÝ, Z.: Československo–sovětské spojení a revolúční proces (A csehszlovák–szovjet kapcsolatok és a forradalmi folyamat). – SHS, 14. köt. 1984. 121–147.

A csehszlovák–szovjet kapcsolatok hatása Csehszlovákiában 1945–1948 között; a februári fordulat előtt kibontakozó forradalmi átalakulást vizsgálja az

ország bel- és külpolitikai irányvonala kialakításánál, a népi demokratikus forradalom győzelméért folytatott küzdelem időszakában.

TEJCHMAN, M.: Československo–jugoslávské vztahy v letech druhé světové války (A csehszlovák–jugoszláv kapcsolatok a második világháború éveiben). – SHS, 14. köt. 1984. 84–120.

A második világháború alatti csehszlovák–jugoszláv politikai kapcsolatok alakulását és folyamatát a szerző több síkon vizsgálja. Foglalkozik a jugoszláv kormány és a londoni csehszlovák emigráció hivatalos kapcsolatával (1941–43); kitér a két kommunista párt, valamint a két országban folyó partizánháború, a nemzeti felszabadító harcok között létesített kapcsolatok, közvetlen kölcsönös részvétel bemutatására. Érinti az ún. Szlovák állam és a horvát fasiszta állam között fennálló szoros kapcsolatok kérdését is.

Egyetemes történet

PARISE, N.F.: Sacrificio e misura del valore nella Grecia antica (Áldozat és értékmérő az antik Görögországban). – SSt, 1984. okt.–dec. t. 25. f. 4. 913–924.

A pénz kezdetei az antik Görögországban – rituális felhasználása.

SCHEID, J.: La spartizione a Roma (Az elosztás Rómában). – SSt, 1984. okt.–dec. t. 25. f. 4. 945–956.

Áldozatbemutatói rítusok és áldozati lakoma az antik Rómában.

RONIN, V.K.: „O Vlaszti” Karla Velikogo nad szlavjanami (Nagy Károly hatalmáról a szlávok felett). – SzSz, 1984:1. 33–46.

A szerző a források terminológiai elemzése alapján járul hozzá a kérdés megvilágításához.

MALICH, B.: Der sogenannte Wirtschaftskrieg zwischen dem Zaren Symeon (893 bis 927) und dem Byzantinischen Reich als Ausdruck der gewachsenen Stärke des bulgarischen Staates (Az úgynevezett gazdasági háború Simeon cár (893–927) és a bizánci birodalom között, mint a bolgár állam növekvő erejének kifejeződése). – JfGSLE, 26. 1983:2. 75–88.

894-ben a bolgár állam és Bizánc között kiéleződött gazdasági ellentétek okait elemzi.

ROBINSON, F.C.: Medieval, the Middle Ages (Középkori, a középkor). – Sp, 1984. okt. t. 59. f. 4. 745–756.

A terminusok elemzése, pejoratív értelmű használata, státusa a különböző európai nyelvekben.

LANGER, H.: Religion, Konfession und Kirche in der Epoche des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus (Vallás, felekezet és egyház a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában). – ZfG, 32. 1984:2. 110–124.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszaka alatt „átmeneti társadalom” címben jelzett jelenségeit kutatja a szerző (a 15. század végétől 1789–1794-ig).

BARNAVI, E.: *Mouvementa révolutionnaires dans l'Europe moderne: un modèle (Forradalmi mozgalmak az újkori Európában: egy modell)*. – RH, 1984. jan.–márc. f. 549. 47–62.

A csehországi husziták, a münsteri anabaptisták, a németalföldi felkelők, a párizsi Liga, az angol puritánok mozgalmainak közös logikája, az azonos civilizáció, hasonló társadalmi, politikai fejlődés, hasonló típusú államhatalom tényezői által kiváltott rokon-reagálások.

MOUSNIER, R.: *Quelques remarques pour une comparaison des monarchies absolutes en Europe et en Asie (Néhány megjegyzés az európai és ázsiai abszolút monarchiák összehasonlításához)*. – RH, 1984. júl.–szept. f. 551. 29–44.

A 15–18. századi monarchiák összehasonlítása alapján választott kritériumok – a döntés hatalma – a döntés hatalmi szférája, fékező erői – végrehajtói – despotizmus és szabadság – az abszolút monarchia gyökerei, létrejöttének feltételei.

CALVI, G.: *Una metafora degli scambi sociali: la peste fiorentina del 1630. (A társadalmi érintkezés metaforája: az 1630-as firenzei pestis)*. – QS, 1984. ápr. NS. 55. 45–64.

A köznép társadalmi viselkedése a járvány kitörésekor – a pestissel kapcsolatos rendszabályok áthágására készítő okok. A fenyegető veszedelem elleni védekezés, a belső rendszer felbomlásának helyreállítása.

SWIGGERS, P.: *Pré-histoire et histoire de l'Encyclopédie. (Az Enciklopédia előtörténete és története)*. – RH, 1984. jan.–márc. f. 549. 83–94.

Az enciklopedisták 17. századi előfutárai – Diderot és d'Alembert enciklopédiájának kiadási története.

SMITH, W.D.: *The Function of Commercial Centers in the Modernization of European Capitalism: Amsterdam as an Information Exchange in the Seventeenth Century (A kereskedelmi központok szerepe az európai kapitalizmus modernizálásában: Amsterdam mint egy információs központ a 17. században)*. – JEH, 44. 1984:4. 985–1006.

A 17. században Amsterdam jelentőségét vizsgálja a szerző a kapitalista fejlődés szempontjából.

BÖHME, K.R.: *Die deutschen Provinzen der schwedischen Krone während der Türkenkriege im 17. Jahrhundert (A svéd korona német tartományai a török háborúk alatt a 17. században)*. – ZfHF, 11. 1984:2. 165–176.

A svéd korona német tartományai a török elleni harcokban csak kétszer támogatták a császárt, 1663–1664-ben és 1686-ban. A katonai részvétel számszerű-

leg és időben korlátozott volt, a tartomány csapatai a szentgotthárdi csatában és Buda visszafoglalásában vettek részt.

Közép- és Délkelet-Európa

CIACHIR, N.: Les Roumains et la lutte de liberation des peuples du Sud-Est l'Europe (A románok és a dél-kelet-európai népek szabadságharca). – RES–EE, 1984:3. 211–229.

A térség népeinek harca a 14–20. század folyamán a nemzeti függetlenségüket veszélyeztető nagyhatalmakkal szemben.

GREKOV, I.: Oszmanszkaja Imperija Krüm i mezdunarodnue otnosenija v Vosztocnoj Evrope v pervije godü livonszkaj vojnü, 1558–1572. (A Török birodalom, a Krím és a nemzetközi kapcsolatok Kelet-Európában a livóniai háború első éveiben, 1558–1572). – SzSz, 1984:3. 58–73.

Kiváló elemzés a IV. Iván korabeli orosz külpolitika lehetőségeiről a korabeli Kelet-európai diplomáciai viszonyok figyelembevételével.

VJAZEMSKAJA, E.K.: Roszsijszkaja diplomatija i voprosz ob avtonomii Bosznii i Hercegovinü v 1876 godu (Az orosz diplomácia és Bosznia-Hercegovina önállóságának kérdése 1876-ban). – SzSz, 1984:1. 17–33.

A cikk új, mindeddig ismeretlen orosz dokumentumok alapján vázolja fel az orosz diplomácia lépéseit 1876 tavaszán és őszén.

CASTELLAN, G.: Facteur religieux et identité nationale dans les Balkans aux XIXe–XXe siècles (A vallási tényező és a nemzeti identitás a Balkánon a XIX–XX. században). – RH, 1984. jan.–márc. f. 549. 135–151.

A török fennhatóság alatt élő balkáni keresztény népcsoportok csoporttudatának alakulása, majd nemzetté válásuk folyamata.

IORDAN, C.: Les réformes agraires dans la période de l'entre-deux-guerres (Az agrárreformok a két világháború között). – RES–EE, 1984:3. 243–254.

A reformok a félf feudális balkáni agrárállamokban, 1921 után.

Anglia

CHARLESWORTH, A.: A Comparative Study in the Spread of the Agricultural Disturbances of 1816, 1822 and 1830 in England (Összehasonlító tanulmány a mezőgazdaság helyzetéről, 1816, 1822 és 1830-ból, Angliában). – PS, 11. 1984:2. 91–110.

A tanulmány szerzője szerint az 1830-as parasztlázadás volt az első Angliában, amelyiknek szervezett, kollektív jellege volt. Ezt az 1816-os és 1822-es parasztvillongásokkal való összehasonlítás révén bizonyítja be.

Ausztria

POSCH, F.: Die siedlungsgeschichtlichen Grundlagen der steirischen Agrarlandschaft (A stíriai agrárvidék településtörténeti alapjai). – ZfAA, 32. 1984:1. 31–42.

Azokat a településtörténeti folyamatokat veszi szemügyre, amelyek a mai mezőgazdasági terület kialakulásában meghatározók voltak.

Bulgária

ZELENÁK, Š.: Vít'azstvo protifašistického povstania v Bulharsku v roku 1944. (A fasiszta-ellenes felkelés győzelme Bulgáriában, 1944-ben). – HČ, 32. 1984:3. 448–460.

A szerző az 1944-es szeptemberi bolgár antifasiszta felkelés, ill. a nemzeti és demokratikus forradalom győzelmének az előzményeit és folyamatát vizsgálja. Kiemeli a bolgár fejlődésben érvényesülő sajátos vonásokat, de azokat az általános törvényszerűségeket is, amelyek a mai szocialista országokban a népi demokratikus forradalmi átalakulás időszakában érvényesültek.

HADZSINIKOLOV, V.: Etnicseszko edinsztvo i regionalno raznoobrazie na b'lgarskata narodna kultura (A bolgár népi kultúra területi egységessége és regionális különbözőségei). – IP, 1984:1. 3–20.

A bolgár népi kultúra újabb irodalmának áttekintése, az etnosz fogalmának elméleti megközelítése.

Csehszlovákia

VARSÍK, B.: O vzniku a rozvoji slovenskej národnosti v stredoveku (A középkori szlovák nemzetiség kialakulásáról és fejlődéséről). – HČ, 32. 1984:4. 529–554.

A szlovák nemzetiség kialakulása korai szakaszát vizsgálja a Felvidéken a magyarok honfoglalásától a 14. század végéig és mindvégig a szláv, majd később szlovák lakosság kontinuitását igyekezik bizonyítani és alátámasztani.

HALAGA, R.O.: Postavenie mešť'anov nekrálovských a zálohovaných miest (A mező- és zálogvárosi polgárság helyzete). – HČ, 32. 1984:5. 697–717.

A szlovák és a magyar polgári, illetve a marxista történetírás alapján tekinti át a városi polgárság helyzetének – jogi, gazdasági és társadalmi körülményei – alakulását a 15. század elejétől 1514-ig.

ŠAMBERGER, Z.: Videnští Čechoslované. Jejich působení a význam na počátku 40. let 19. století (A bécsi csehszlávok. Tevékenységük és jelentőségük a 19. század 40-es éveinek elején). – SHS, 14. köt. 1984. 5–26.

A tanulmány a radikális-demokratikus csoport, a Kampelík, Zach és Podlipský által vezetett diákkör működésével, céljaival foglalkozik 1840–43 között. Alapvető céljük a cseh nyelv és irodalom művelése, ám a politikai törekvések, célkitűzések mindinkább előtérbe kerültek. Szoros kapcsolatokat tar-

tottak fenn a lengyel emigráció mozgalmával. Tevékenységük jelentősége, hogy a cseh kérdést sikerült a nemzetközi fórumokra vinni. A cseh burzsoá-demokratikus program kialakításának az előfutárai voltak.

VONDRUŠKA, V.: Vliv přírodních podmínek na základní orientaci rustikálního zemědělství v Čechách v 1. polovině 19. století (A természeti körülmények hatása a csehországi mezőgazdaság alapvető orientációjára a 19. század első felében). – ČČH, 32. 1984:1. 78–103.

A 353 helység adatainak számítógépes feldolgozása alapján megírt tanulmány a mezőgazdaság fejlődése természeti és társadalmi körülményeinek alakulását három alaptípusú körzetben vizsgálja.

KVAPIL, M.: Akce mládeže Jugoslávie na pomoc Československu v roce 1938. (A jugoszláv ifjúság akciója Csehszlovákia megsegítésére 1938-ban). – SHS, 14. 1984. 5–26.

A szerző a CsKP központi lapja, a Rudé Právo korabeli tudósításai alapján számol be a jugoszláv KP és a Jugoszláv Kommunista Ifjúsági Szövetségnek a hitleri Németország terjeszkedő politikája, a monarchista Jugoszlávia németbarát politikája elleni fellépéseiről az Anschlusstól Csehszlovákia megszállásáig.

AMORT, Č.: Československo a SSSR v letech 1938–1941. (Csehszlovákia és a Szovjetunió 1938–41-ben). – SHS, 14. 1984. 27–35.

A tanulmány a müncheni diktátum és a Szovjetunió elleni német támadás közötti évek eseményeit tárgyalja, elsősorban a szovjet kormánynak – londoni követsége révén – a Londonban székelő és Beneš által vezetett csehszlovák emigrációval fenntartott kapcsolatának alakulását és eredményeit vizsgálja.

LEHÁR, B.: Hospodářské vztahy ČSSR a SSSR v 70. letech (A Csehszlovák Szocialista Köztársaság és a Szovjetunió gazdasági kapcsolatai a 70-es években). – SHS, 14. 1984. 148–168.

Csehszlovákia és a Szovjetunió gazdasági és tudományos-technikai kapcsolatainak alakulását, fejlődését tekinti át, majd a KGST integrációs folyamatában való részvételüknek az alakulását vizsgálja a szerző.

MELICHAR, V.: Význam lidové demokracie jako formy přístupu k socialistické revoluci (A népi demokrácia, mint a szocialista forradalomba való átmenet formájának a jelentősége). – SHS, 14. 1984. 169–182.

A szerző a Közép- és Délkelet-európai népi demokráciák kialakulásának körülményeit, folyamatát, azonos és eltérő vonásait tekinti át.

Franciaország

CONTAMINE, Ph.: Les industries de guerre dans la France de la Renaissance: l'exemple de l'artillerie (Hadiipar a reneszánsz Franciaországban: a tüzérség példája). – RH, 1984. ápr.–jún. f. 550. 249–280.

A tűzfegyverek bevezetésével az új hadviselés átalakulása – a fegyvergyártás terhei – új fegyverek előállítási költségei, nyersanyagai – a tüzérség fejlődése.

ROCHE, D.: Le temps de l'eau rare du Moyen Âge à l'époque moderne (Amikor a víz ritkaság volt). – AESC, 39. 1984:2. 383–399.

A városi életmódhoz szükséges víz biztosításának és az elhasznált víz elvezetésének története Párizsban a 12–19. században.

COLLINS, J.B.: The Role of Atlantic France in the Baltic Trade: Dutch Traders and Polish Grain at Nantes, 1625–1675 (Az atlanti Franciaország szerepe a balti kereskedelemben: holland kereskedők és lengyel gabona Nantes-ban, 1725–1675). – JEEH, 13. 1984:2. 239–290.

A tanulmány a francia kikötők részvételét kutatja az észak felé irányuló kereskedelemben. Képet kapunk a Nantes-i kikötő kereskedelmét kitevő árucikkek megoszlásáról.

NICHOLLS, D.: The Social history of the French Reformation: ideology, confession and culture (A francia reformáció társadalomtörténete: ideológia, vallás és kultúra). – SH, 9. 1984:1. 25–44.

A cikkirő számba veszi az elmúlt néhány évtized francia reformáció irodalmát és rámutat a társadalomtörténeti kutatások jelentőségére. A reformációt illetően kiemeli az osztályviszonyok, és a helyi erőviszonyok domináns jellegét.

NEVEUX, H.: Die ideologische Dimension der französischen Bauernaufstände im 17. Jahrhundert (A 17. századi francia parasztfelkelések ideológiai dimenziója). – HZ, 238. 1984:2. 265–286.

A tanulmány a parasztfelkelések alapvető ismertetőjegyeit, ideológiai alapjait és a felkelések mélyebb jelentőségét vizsgálja az 1635 és 1675 közötti Franciaországban.

GREW, R. – HARRIGAN, P.J. – WHITNEY, J.B.: La scolarisation en France 1829–1906. (Iskolaügy Franciaországban 1829–1906.). – AESC, 39. 1984:1. 117–158.

A francia iskolaügy fejlődésének jellemzői az idevonatkozó adatok számítógépes feldolgozása segítségével. A francia oktatási rendszert, mint Európa egyik legfejlettebb ilyen jellegű intézményét értékeli.

MARSEILLE, J.: Les relations commerciales entre la France et son empire colonial de 1880 a 1913. (Franciaország és gyarmatbirodalma között fennálló kereskedelmi kapcsolatok 1880-tól 1913-ig). – RH, 31. 1984:2. 286–307.

Jugoszlávia

VÍLCU, Ș.: Aspects de la réformă agrară en Yougoslavie (A jugoszlávai agrárreform). – RES–EE, 1984:3. 253–259.

A reform nem javította a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság gazdasági és társadalmi színvonalát.

PISZAREV, Ju.A.: Novúe dokumentü i sztarüe vümiszli o roli Balkan v voznik-novenii pervoj mirovoj vojnü (Új dokumentumok és régi feltételezések a Balkán szerepéről az első világháború kirobbanásában). – VI, 1984:7. 156–163.

A Belgrádban megjelent kiadványt, „A Szerb királyság külpolitika dokumentumai” c. (1980–1981) gazdag gyűjteményt ismerteti a szerző.

Lengyelország

ROHÁČOVÁ, I.: Manifest Pol'skiého výboru národného oslobodenia – vyvrcholenie programotvorného úsilia pol'ských komunistov v rokoch druhej svetovej vojny (A Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság kiáltványa – a lengyel kommunisták program-alkotó erőfeszítéseinek csúcspontja a második világháború éveiben). – HC, 32. 1984:3. 433–477.

A cikk az 1944. július 22-én elfogadott kiáltvány – amely a háború utáni népi Lengyelország újjáépítésének forradalmi programjává vált – megszületésének körülményeivel, előzményeivel és tartalmának elemzésével foglalkozik.

Németország

KOPITZSCH, F.: Die Aufklärung in Deutschland. Zu ihren Leistungen, Grenzen und Wirkungen (A felvilágosodás Németországban. Teljesítményeihez, korlátaihoz és hatásaihoz). – AS, 23. 1983. 1–22.

A felvilágosodás kialakulásának történelmi körülményei, társadalmi-történelmi jelentősége Németországban. (A szerző többek között a legújabb német, felvilágosodásról szóló szakirodalomról is áttekintést nyújt.)

PERKINS, J.A.: The German Agricultural Worker, 1815–1914. (A német mezőgazdasági dolgozó, 1815–1914.) – JPS, 11. 1984:3. 3–27.

A tanulmány a német parasztság helyzetét vizsgálja a jobbagyság eltörlésétől az első világháború kitöréséig. Nyomon kíséri azt a folyamatot, amelyben a kötelező robot helyére a fizetett munkás által végzett teljesítmény lép.

BLACKBOURN, D.: Peasants and Politics in Germany, 1871–1914 (Parasztok és politika Németországban, 1871–1914). – EHQ, 14. 1984:1. 47–76.

A cikk a németországi agrárszektor képviselőinek politikai erővé tömörülését vizsgálja a címben feltüntetett időszakban.

KUTZ, M.: Kriegserfahrung und Kriegsvorbereitung. Die Agrarwirtschaftliche Vorbereitung des Zweiten Weltkrieges in Deutschland vor dem Hintergrund der Weltkrieg I.-Erfahrung. II. Teil: Die Umsetzung der Weltkriegserfahrung in die NS-Agrarpolitik. (Háborús tapasztalatok és a háború előkészítése. A második világháború mezőgazdasági előkészítése, az első világháborús tapasztalat hátterében. II. rész: A világháború tapasztalatának felhasználása a náci agrárpolitikában). – ZfAA, 32. 1984:2. 135–164.

A náci agrárpolitika kezdetei, a háborús élelmezés, kereskedelempolitika és a megszállt területek gazdasági kizsákmányolása. Táblázatokkal ellátott cikk.

Olaszország

MANDICH, G.: Una compagnia fiorentina a Venezia nel quattro decennio del secolo quattordicesimo. Un libro di conti. (Egy firenzei társaság Velencében a 14. század negyedik évtizedében. Egy számadáskönyv). – RSI, 1984. jan. t. 96. f. 1. 129–149.

Adatok Velence 14. századi kereskedelméhez egy firenzei kereskedőház könyvele tükrében.

AMBROSOLI, M.: Identificazione e riscoperta dell'erba medica nell'Italia centro-settentrionale: 1400–1560. (A lucerna azonosítása és újrafelfedezése Közép-Észak-Itáliában: 1400–1560). – QS, 1984. dec. f. 57. 883–906.

A botanikai ismeretek terjedése és fejlődése Közép- és Észak-Itáliában a 15–16. században.

GALASSO, G.: I gacobini meridionali (A Dél jakobinusai). – RSI, 1984. jan. f. 1. 69–104.

A nápolyi értelmiség reformmozgalma az 1789–99-es években; saját nemzeti realitásukban gyökerező ideológiai és politikai programjuk.

Románia

PAPACOSTEA, Ș.: Din nou cu privire la demografia Țării Românești în secolul XV. (A román fejedelemségek demográfiai viszonyai a 15. században). – RI, 1984:6. 578–582.

A nyugat-európai levéltárakban folytatott új kutatások Moldva, Havasalföld és Erdély lakosságáról.

CHIRIȚA, G.: Condiția politică a țărănimii în epoca Unirii (A parasztság politikai helyzete az egyesülés korában). – R.I., 1984:2. 149–167.

A parasztság képvisellete az 1864. évi augusztusi községi választásokon.

BERINDEI, D.: Trăsături definitorii ale începutului procesului de constituire a statului român modern (A modern román állam jellemző vonásai kialakulásának kezdeti szakaszában). – RI, 1984:1. 3–13.

Uralkodó tendencia: a fejedelemség egyesítésére irányuló mozgalom. Az agrárreform és az új választási törvény, mint összeütközési pont a pártok között.

BOICU, L.: Dorința cea mai generală (A legáltalánosabb kívánság). – MI, 1984:1. 10–14. 30.

A két román fejedelemség 1859-ben történt egyesülésének történelmi jelentősége.

URSU, I. – BUDURU, V.: Români din Transilvania numai la principatele privesc (Az erdélyi románok a román fejedelemségekre függesztik tekintetüket). – MI, 1984:1. 21–25.

Erdélyi sajtó (Magyar Futár, Gazeta Transilvaniei, Kronstadter Zeitung) a román fejedelemségek egyesüléséről, amely az erdélyi románok nemzeti mozgalmanak is új lendületet adott.

ȘTIRBAN, M.: Probleme agrar-țărănești în doctrinele economice și legiurile de reforma agrară din 1918–1921. și 1945. 1. (Az agrárparaszti kérdés az 1918–21-es és az 1945-ös agrárreform gazdasági programjában és törvényeiben). – SUBB, 1984. 37–50.

A pártok és irányzatok különböző állásfoglalása a kérdésben.

PUȘCAȘ, V.: Efecte internaționale ale insurecției române de la 23 August 1944. (Az 1944. augusztus 23-i román fegyveres felkelés nemzetközi hatása). – SUBB, 1984. 3–13.

A felkelés nagy hatással volt a közvetlen szomszédok ellenállási mozgalmára. Magyarországon a kommunista párt határozott fellépésére a baloldali erők a háborúból való azonnali kilépésre szólítottak fel.

Szovjetunió

GORSZKIJ, A.A.: Druzszina i genezisz feodalizma na Ruszi (A druzszina és a feudalizmus genezise Oroszországban). – VI, 1984:9. 17–28.

A 9–11. századi *hivatásos* fegyveres kíséret és a társadalom feudalizálódása az orosz történelemben.

KOLOSZOVA, I.O.: Sztepennüe poszadniki v Pszkove XV v. (A meghatalmazott polgármesterek a 15. századi Pszkóban). – VMU, 1984:2. 81–92.

A szerző azt vizsgálja, hogy milyen szabály szerint váltják egymást a város előljárói a 14. század végétől a 15. század elejéig; majd e hivatal tartalmi változásaitól az államiság evolúciójára következtet.

ALEKSZEEV, A.I. – MELIHOV, G.V.: Otkrütie i pervonacsal'noe oszvoenie ruszszkimi ljudmi Priamur'ja i Primor'ja (Orosz felfedezők az Amur- és a távolkeleti tengerpart vidékén). – VI, 1984:3. 57–71.

A 16. század végén induló földrajzi felfedezések útvonalairól, céljairól, a letelepedésekről és a távol-keleti vidékek Oroszországhoz csatolásának történetéről.

SKZRÛNNIKOV, R.G.: Narodnue vüsztuplenija v 1602–1603 godah (Népi mozgalmak 1602–1603-ban). – ISzSzSR, 1984:2. 57–70.

Az oroszországi társadalmi válság mélységét jelezte a 17. század eleji, Hlopko vezette nincstelének lázadása.

KOPÛSZSZKIJ, B.Z.: Hozjajsztvo beloruszszkogo kreszt'janina v konce XVI – pervoj polovine XVII veka (A belorusz parasztság a XVI–XVII. század fordulóján). – ISzSzSR, 1984:2. 148–157.

Az eddigieket kiegészítendő, a szerző nemcsak a parasztság feudális terheit, hanem családi gazdálkodásának módját, kereteit is vizsgálja.

PAVLENKO, N.I.: O nekotorih szpornüh voproszah szocial'no-ékonomicsesztkogo razvítija Roszszii v XVII – pervoj polovine XIX veka (A XVII–XIX. századi orosz gazdasági és társadalmi fejlődés néhány kérdéséről). – ISzSzSR, 1984:3. 99–101.

„A feudalizmus fejlődése Oroszországban” c. könyv kronológiai megállapításaival kapcsolatos észrevételek.

DEMKIN, A.V.: „Moszkovszkie torgovüe nemcü” v pervoj polovine XVII veka (A „moszkvai kereskedő-németek” a XVII. század első felében). – VI, 1984:8. 171–174.

A Moszkvában tevékenykedő nyugat-európai kereskedő népek közül a németek szerepéről, helyzetéről ír a szerző.

OBUHOVA, G.I.: Aktovüe materialü kak isztocsnik po isztorii obscsinü goszudarsztvennüh kreszt'jan XVIII v. szevera Udmurtii (Az állami jobbágyságok faluközösségei a XVIII. században Udmurtia északi részén). – VMU, 1984:4. 67–75.

A faluközösségek történelmének kitűnő forrásmunkái azok az okmányok, amelyek a parasztok föld- és adóviszonyairól, jogi, társadalmi és családi helyzetükről tudósítanak.

KABUZAN, V.M.: Zahl und Siedlungsgebiete der Deutschen im Russischen Reich (1796–1917). (A németek száma és települései az orosz birodalomban, 1796–1917). – ZfG, 32. 1984:10. 866–875.

A szerző – elsősorban többnyire publikálatlan, számszerű, primer források alapján – áttekintést ad a német népesség nagyságáról, fejlődéséről, földrajzi elhelyezkedéséről Oroszországban, a 19. században és a 20. század elején.

DOLGIH, A.N.: Kreszt'janszkij voprosz v politike Alekszandra I v 1820 g. (A parasztkérdés 1820-ban I. Sándor politikájában). – VMU, 1984:2. 58–64.

A földnélküli parasztok árusításáról szóló hatósági, társadalmi és magán-viták, vélemények.

D'JAKOV, V.A.: Ideja szlavjanszkogo edinsztva v obscsesztennoj müszli dorefor-

mennoj Roszszii (A szláv egység eszméje a reformkor előtti orosz közgondolkodásban). – VI, 1984:12. 16–31.

A szovjet szakirodalomban alig kutatott téma érintése, a szlavofil eszme politikai interpretálásának tipológiája.

LEWIN, M.: Rural society in twentieth-century Russia: an introduction (Vidéki társadalom a 20. századi Oroszországban: bevezetés). – SOH, 9. 1984:2. 171–180.

A tanulmány 1905–30 között vizsgálja az orosz falutörténet sajátosságait. Képet kapunk a falusi bűnözés és a falusi szokásjog alakulásáról is.

LITTLEJOHN, G.: The Agrarian Marxist Research in its Political Context: State Policy and the Development of the Soviet Rural Class Structure in the 1920s (Marxista agrárkutatás politikai tartalma: állampolitika és a szovjet parasztság osztályszervezetének fejlődése az 1920-as években). – JPS, 11. 1984:2. 61–84.

A szerző a szovjet „új gazdaságpolitika” (NEP) által képviselt agrártörrekvések megvalósulási formáit mutatja be.

GERASZIMENKO, G.A.: Protivodejsztvie kreszt'jan sztolüpinszkoi agrarnoi politiki (A parasztok ellenállnak a sztolipini agrárpolitikának). – ISzSzSzR, 1984:3. 128–140.

Az 1906–1916-os földreform története a paraszti opposíció szemszögéből.

Kína

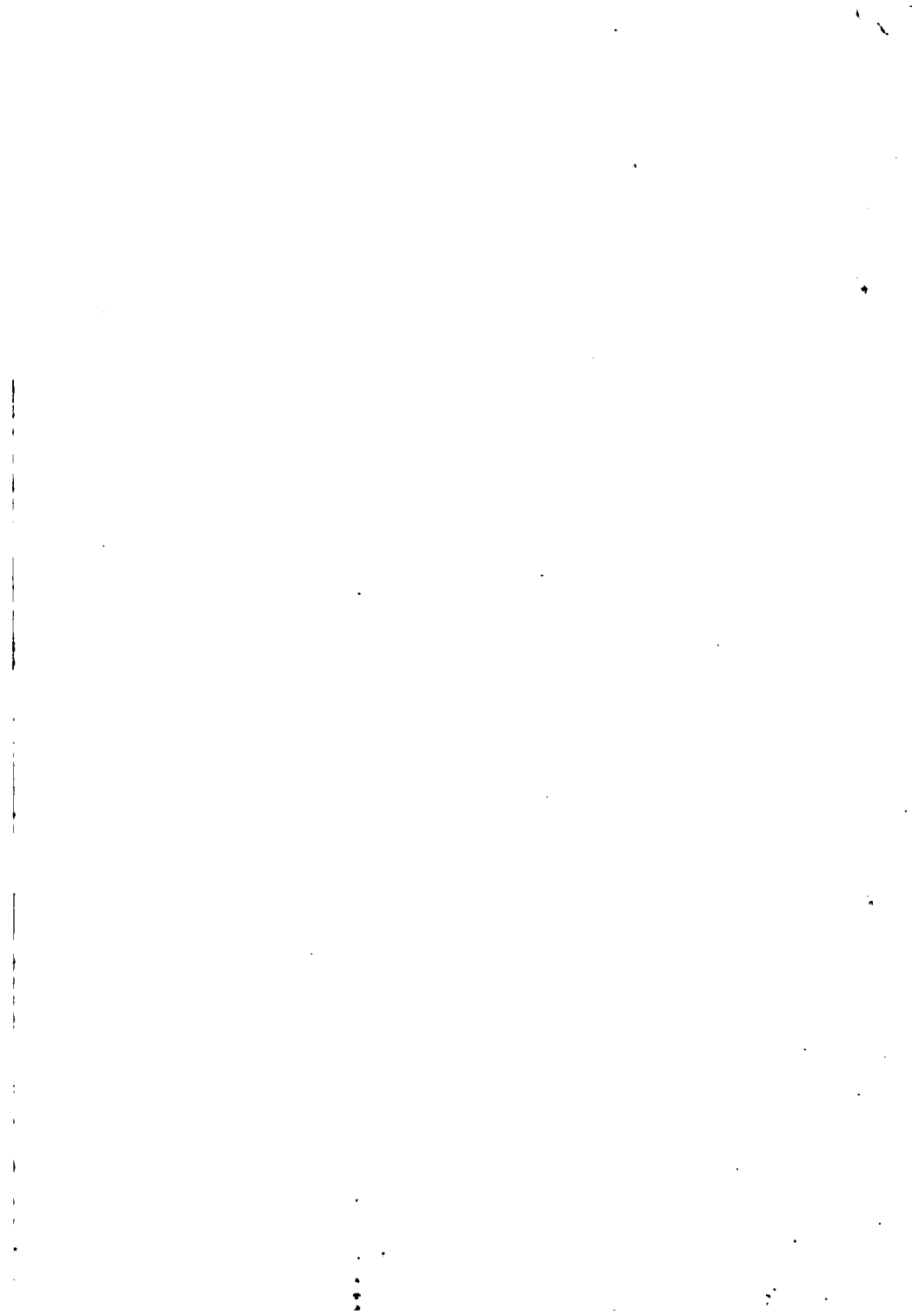
SO, A.Y.: The Process of Incorporation into the Capitalist World-System: The Case of China in the Nineteenth Century (A kapitalista világrendszerbe kapcsolódás folyamata: Kína a 19. században). – R, 8. 1984:1. 91–116.

A szerző a legújabb kutatások eredményeit figyelembevéve vizsgálja Kína kapitalizálódásának 19. századi folyamatát.

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

V., Váci u. 10.	Telefon: 185-604
V., Szabadsajtó u. 6.	184-840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843-160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli p.u.	-
Szt. István krt. 25.	314-334
I., Bem u. 9.	352-346
V., Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181-401
V., József nádor tér 1.	185-850
CORVIN Áruház	335-551
Lenin krt. 17.	423-551
Hegedűs Gyula u. 43.	491-505
Baross u. 59.	131-286
SKÁLA Áruház	852-222/28
Petőfi S. u. 17.	189-013
Rákosfalva park 3/c. (XV.)	847-274
Hírlapbolt (KHI) V., Bajcsy Zs. út 76.	116-269

Ára: 30,- Ft